

KO HONO FA'U 'O HA MALI TA'ENGATA

TOHI LĒSONI 'A E FAIAKÓ

LĒSONI FAKALOTU 235

The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints

MARRIAGE

C E R T I F I C A T E

This certifies that

and

were joined in the holy bonds of matrimony, for the duration of their lives, by the ordinance of God and the laws of the land, on the _____ day of _____ in the _____ Temple of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints at _____

The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints

Record Number

KO HONO FA'U 'O HA MALI TA'ENGATA TOHI LĒSONI 'A E FAIAKÓ

Lēsoni Fakalotu 235

Teuteu'i 'e he
Potungāue Ako 'a e Siasí

Pulusi 'e he
Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní
Sōleki Siti, 'Iutā

'Ave 'a e ngaahi fakamatalá mo e ngaahi fakatonutonú, kau ai e sipela halá ki he
CES Editing, 50 E. North Temple Street, Floor 8, Salt Lake City, UT 84150-0024 USA.

Ī-meilí:ces-manuals@ldschurch.org

© 2003 'e he Intellectual Reserve, Inc.

Ma'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē

Paaki 'i he 'Tunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká

Fakangofua 'i he lea faka-Pilitāniá: 6/03

Fakangofua ke liliú: 06/03

Liliu 'o e *Building an Eternal Marriage: Teacher Manual*

Tongan

35850 900

FAKAHOKOHOKO ‘O E TOHÍ

Talateú	v
Laukonga mei he Tohi Lēsoni ‘a e Tokotaha Akó	ix
1. Ko ha Fakakaukau Ta‘engata	1
La‘ipepa Tufa 1: Ko Ha Fakafehoanaki e Ngaahi Fakakaukau	7
2. Ko e Fiefia ‘o e Nofo-malí	9
3. Ko Hono Tauhi ‘a e Fuakava Toputapu ‘o e Nofomalí	13
4. Ko e Tu‘unga Fakalaumālie he Nofo-malí	20
5. Ngaahi Tefito‘i Me‘a Mahu‘inga ‘o e Fetu‘utakí he Nofo-malí	23
La‘ipepa Tufa Fika 2: Sivi‘i ‘o e Fetu‘utakí	26
La‘ipepa Tufa Hono 3: Vakai‘i ‘o Kita ‘i he Ngaohikovia Fakaelotó	27
6. Uouangataha Mā‘oni‘oni ‘i he Nofo-malí	28
La‘ipepa Tufa Fika 4: Ke Tau Taha Pē	34
7. Ngaahi Tala-tukufakaholo ‘a e Ngaahi Tamai	38
La‘ipepa Tufa Fika 5: Ngaahi Tukufakaholo Fakafāmilí	42
8. Ko e Feohi Fafale ‘i he Nofo-malí	44
9. Natula Faikehekehe ‘o e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné	48
La‘ipepa Tufa Fika 6: Ngaahi Fehu‘i ‘i he “Natula Faikehekehe ‘o e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné”	51
10. Ngaahi Fatongia mo e Tufakanga Fakalangi ‘o e Kakai Tangatá	52
11. Ngaahi Fatongia mo e Tufakanga Fakalangi ‘o e Hou‘eiki Fafiné	54
12. Ko Hono Fokotu‘utu‘u Totonu ‘o e Ngaahi Fie ma‘u ‘o e Mo‘uí	56
13. Pa‘angá mo e Nofo-malí	59
14. Ko Hono Fakapotopoto‘i ‘o e Ngaahi Ma‘u‘anga Tokoni Fakaetu‘asinó	62
15. Ko e Ngāue ‘a e Ngaahi Fa‘eé Mavahe mei ‘Apí	66
16. Ko Hono ‘Ai ke Kei Ongō Māfana ‘a e ‘Ofá	71
17. Ko Hono Faka‘apa‘apa‘i Ho Malí	75
18. Anganofō he Malí	86
19. Kapau ‘Oku Ma‘u ha Fānau ‘e ha Ongomātu‘a ‘i Saione	90

TALATEÚ

Ko e Lēsoni Fakalotu 235, Ko Hono Fa’u ‘o ha Mali Ta’engatá, ko e hoko atu ia ‘o e kalasi ako Lēsoni Fakalotu 234, Ko e Teuteu ki ha Nofo-mali Ta’engatá. ‘Oku hanga ‘e he Lēsoni Fakalotu 234 ‘o fakamamafa’i ‘a hono kumi ‘o ha hoa ‘okú te faitatau mo iá ke mali mo ia ‘i he temipalé. ‘Oku faka’aonga’i ‘e he Lēsoni Fakalotu 235 ha mo’oni kuo fakahā mai ke fakatefito ai e tokangá ‘i he ngaahi tefito’i mo’oni mo e ngaahi taukei ‘e ala tokoni ki ha ongo me’a malí ke na fakatupulaki ai ha nofo-mali ‘oku fiefiá.

Ko e Lēsoni Fakalotu 235 ko ha kalasi ia ‘i ha semesitā ‘e taha. Neongo pe ‘oku fai e kalasí tu’o ua he uike lolotonga e ‘ahó pe tu’o taha he uike he taimi efiáfí, ka ‘oku lahi ‘aupito e nāunau ke akó. ‘E hoko e faka’uto’uta lelei ‘a e faiakó ko ha tafa’aki mahu’inga ia ki he fakalalakaká ‘o fakafou he tohi lēsoni ‘a e faiakó.

Ko e hingoa e tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó ki he kalasi ko ‘ení ko e *Tohi Lēsoni ‘a e Tokotaha Akó ‘i he Mali Ta’engatá* (2001). ‘Oku ma’u ‘i he tohi lēsoni ko ‘ení ha ngaahi laukonga ki he ongo kalasi 234 mo e 235 fakatou’osi, pea ‘oku fakamamafa’i mai ‘e he kalasi takitaha ha ngaahi laukonga kehekehe mei he tohi lēsoní.

KO E MO’UI FAKATATAU MO E NGAAHI TEFITO’I MO’ONI ‘O E ONGOONGOLELEÍ

Ko Hono Pule’i ‘Etau Mo’uí ‘aki e Ngaahi Tefito’i Mo’oni

Na’e na’ina’i mai ‘a Palesiteni ‘Eselā Tafu Penisoni: “Ko e taha e ngaahi me’a mahu’inga taha te ke lava ‘o faí . . . ko ha’o ako faka’utumauku e folofolá. Fekumi faive-lenga ai. Keinanga ‘i he ngaahi folofola ‘a Kalaisí. Ako e tokāteliné. Taukei ‘i he ngaahi tefito’i mo’oni ‘oku ma’u aí” (“The Power of the Word,” *Ensign*, May 1986, 81).

Na’e pehē ‘e ‘Eletā Lisiate G. Sikoti ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá: “‘I ho’o fekumi ki ha ‘ilo fakalaumālié, fekumi ki he ngaahi tefito’i mo’oní. Fakamavahevahe’i lelei kinautolu mei he fakaikiiki ‘oku fakamatala’i ‘aki kinautolú. Ko e ngaahi tefito’i mo’oní ko ha mo’oni tukupau ‘oku teuteu’i ke faka’aonga’i ‘i ha ngaahi tūkunga kehekehe. ‘Oku hanga ‘e ha tefito’i mo’oni totonu ‘o fakamahino’i mai e fili ke te faí, neongo ‘a e tūkunga puputu’u mo faingata’a tahá. ‘Oku mahu’inga fau ke fokotu’utu’u lelei ‘a e mo’oni ‘oku tau tānakí ke hoko ko hano fakamatala’i faingofua pē ‘o e tefito’i mo’oni” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 117; pe *Ensign*, Nov. 1993, 86).

‘Oku mahu’inga hono ‘ilo’i mo mo’ui ‘aki e ngaahi tefito’i mo’oni totonú ki he mo’ui fiefiá mo e nofo-mali ‘oku fiefia. ‘Oku kau he ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongoleleí ‘a e tōkateliné, ngaahi fekaú, ngaahi fuakavá, ngaahi ouaú mo e ngaahi akonakí. Neongo ia, ‘oku ‘uhinga e fo’i lea *tefito’i mo’oni* ‘i he tohi lēsoni ko ‘ení ki ha mo’oni ‘o e ongoongoleleí ‘okú ne ‘omi kiate kinautolu ha akonaki mo ha fakahinohino ki ha ‘ulungāanga pe tō’onga mo’ui.

Kuo Pau Ke Tau Fakakakato ‘Etau Tafa’akí

‘Oku fa’a lava pē ke vahevahe e ngaahi tefito’i mo’oni ki ha kongā lalahi ‘e ua: *kapaú* pea mo e *hili iá*. Ko e kongā ko e *kapaú* ko hano fakamatala’i ia ‘o e akonaki

fakalūkufua mei he ‘Eikí. Ko e kongā *hili iá* ko e ngaahi ola ia kuo tala’ofa mai ‘i he’etau talangofua pe talangata’a ki he akonaki ko iá.

Na’e ui ‘e he ‘Otuá e Lea ‘o e Potó ko ha “tefito’i mo’oni mo hano tala’ofa” (T&F 89:3). Ko e kongā ki he *kapaú* ko e na’ina’i ia ke tauhi hotau sinó ke ma’a fakatu’a-sino mo fakalaumālie. Ko e kongā *hili iá*, ‘oku tala’ofa mai ai e mo’ui lelei, poto, mālohi mo e ngaahi tāpuaki kehe.

‘Oku faipau e ‘Eikí ki He’ene ngaahi tala’ofá: “Ko au, ko e ‘Eikí, ‘oku ou ha’isia, ‘o ka mou ka fai ‘a e me’a ‘oku ou lea’akí; ka ‘o ka ‘ikai te mou fai ‘a ia ‘oku ou lea’akí, ‘oku ‘ikai hamou tala’ofa” (T&F 82:10). Kuo pau ke tau fai ‘etau tafa’akí ka tau fe’unga ke ma’u e ngaahi tāpuakí (vakai, T&F 130:20–22). ‘Oku totonu ke tau manatu’i foki ko e ‘Otuá ‘okú ne fakapapau’i mai e kongā *hili iá*, ‘o fakatatau mo Hono potó kae ‘ikai fakatatau mo ‘etau fie ma’ú.

‘Oku ‘ikai ako’i mo tohi ma’u pē ‘a e ngaahi tefito’i mo’oní ‘i he founa *kapau-hili iá*. Hangē ko ‘ení, ‘oku ‘ikai lea mai ma’u pē e Kau Taki Mā’olungá ‘o pehē “*kapau* te ke tui, *hili iá* te ke ma’u e mālohi ‘o e ‘Eikí ‘i ho’o mo’uí.” Ka ‘oku nau ‘omi ‘e kinautolu ha ngaahi sipinga te ne fakatāta’a’i e tui pe fakalotoa kitautolu ke tau faivelenga.

‘Oku Fakamāmani Lahi e Ngaahi Tefito’i Mo’oni ‘o e Ongongoleléi

‘Oku fakamāmani lahi e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongoleléi—pea ‘oku mo’oni ia ‘i he tūkunga kotoa mo e kuonga kotoa pē. ‘Oku kei mo’oni tatau pē he ngaahi ‘aho faka’osí ni ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni na’e fakahā kia ‘Ātama he kamata’anga ‘o e māmaní. ‘Oku tau ma’u ha kau palōfita, ngaahi tohi folofolá pea mo e tākiekina ‘a e Laumālie Mā’oni’oní ke tokoni’i kitautolu ke tau ‘ilo’i mo faka-aonga’i e ngaahi tefito’i mo’oni ‘oku totonú.

Fakalūkufuá

Ko e tefito’i mo’oní ko ha mo’oni, fono pe lao tu’uloa ‘e lava ke ke ohi mai ke ne tataki koe ‘i hono fai e ngaahi filí. ‘Oku tokoni e ngaahi tefito’i mo’oní ke tau faka-aonga’i e ngaahi tokāteline ‘o e ongoongoleléi ‘i he’etau mo’ui faka’ahó. ‘Oku nau ‘omi ha maama ke ne hulungia e hala ‘oku hanganaki mai ‘i ha māmani puputu’u mo angahalá.

KO HONO FAKA’AONGA’I E TOHI LĒSONI ‘A E TOKOTAHA AKÓ

‘Oku hanga ‘e he *Tohi Lēsoni ‘a e Tokotaha Akó ‘i he Mali Ta’engatá* (nāunau fika 35311 900) ‘o ‘omi ha ngaahi akonaki mei ha ngaahi ma’u’anga mo’oni fakalaumālie ‘o fekau’aki mo e teití pea mo e nofomalí (vakai ki he “*Taumu’a ‘o e Tohi Lēsoní*,” tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, ix). ‘Oku fakatefito e ngaahi lēsoni he tohi lēsoni ko ‘ení ‘i he ngaahi laukonga ‘oku hā he tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó.

‘I he omi ho’o fānau akó ke ma’u ha mahino pea nau mo’ui ‘aki e ngaahi tefito’i mo’oni ‘oku fakatahataha’i ‘i he tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, te nau mateuteu lelei ange ai ke pule’i ‘enau mo’uí ‘aki e ngaahi tefito’i mo’oni totonú mo muimui ki he palani lahi ‘a e ‘Eikí ki he fiefiá. ‘Oku muimui e ngaahi akonaki ‘i he tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó ki he sipinga ‘o e fono ‘o e kau fakamo’oní. Na’e pehē ‘e ‘Eletā Henelī B. ‘Aealingi ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá: “Ko e taha ‘o e ngaahi founa ‘e lava ke tau ‘ilo’i ai ko e fakatokanga ia mei he ‘Eikí, ko hono fakahā mai ‘o e fono ‘o e kau fakamo’oní, ‘a e kau fakamo’oni kuo ‘osi fakamafai’i. ‘I he taimi pē ‘oku hangē ka toutou fakahoko mai ai e ngaahi lea ‘a e kau palōfitá, ‘oku totonu leva ke ne ma’u ‘etau tokangá pea fonu ai hotau lotó ‘i he fakamālō

‘oku tau mo’ui ‘i ha kuonga monū‘ia peheni” (‘i he Conference Report, Apr. 1997, 32; pe *Ensign*, May 1997, 25; tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 347).

‘Oku fakahokohoko fakamotu‘alea atu e ngaahi tefito ‘oku fakamatala‘i ‘i he tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, ‘i he fakahokohoko ‘o e tohi lēsoní. ‘E lava foki ke tokoni ‘a e fakahokohoko fakamotu‘alea ‘i he kongā ki mui ‘o e tohi lēsoní ke ma‘u ai ‘e he tokotaha laukongá ha ngaahi fakamatala fakalaumālie fekau‘aki mo e ngaahi tefito ‘oku fekau‘aki mo e teití, faikaume‘á, malí pea mo e fāmīlī. ‘Oku fakahaa‘i ‘e he ngaahi akonaki ko ‘ení e ngaahi me‘a ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Eikí mei Hono kakai ‘o e fuakavá ‘i he‘ene fekau‘aki mo e ngaahi tu‘unga totonu ‘o e teití mo e tō‘onga nofo-malí.

FOUNGA HONO FOKOTU‘UTU‘U E TOHI LĒSONI ‘A E FAIAKÓ

‘Oku vahevahe e lēsoni takitaha he tohi lēsoni ‘a e faiakó ki ha ngaahi kongā kehekehe:

- **Hingoá.** Ko e tefito ‘o e lēsoní.
- **Vakai Fakatokāteline Fakalūkufuá.** Ko ha talateu nounou ki he tefito ‘o e lēsoní pea mo e puipuitu‘a fakatokāteline ‘o e lēsoní.
- **Tefito‘i Mo‘oní.** Ko ha vakai fakalūkufua ki he tefito‘i kongā mahu‘inga ‘o e lēsoní.

Na‘e fakamatala ‘a ‘Eletā Tāleni H. ‘Oakesi ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘o pehē:

“‘Oku ma‘u ‘e he ngaahi tokāteline mo e ngaahi tefito‘i mo‘oní ‘oku ako‘i lelei ha mālohi lahi ange ‘i he ‘ulungāngá ‘i he ngaahi laó. Ko e taimi ko ia ‘oku tau ako‘i ai a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi tefito‘i mo‘oní ‘o e ongoongolelei, ‘oku tau lava ‘o fe‘unga ai ke ma‘u ‘a e fakamo‘oní mo e fakahinohino ‘a e Lau-mālié ke fakamālohia ‘a ‘etau faiakó, pea tau feinga ke ma‘u ‘a e tui ‘a ‘etau kau akó ‘i he‘etau fekumi ki he fakahinohino ‘a e Laumālié pē ko iá ‘i hono fakahoko ‘o e ngaahi akonaki ko ia ‘i he‘enau mo‘ui fakafo‘ituitui” (‘i he Conference Report, Oct. 1999, 102; pe *Liahona*, Sānuali. 2000, 96).

- **Laukonga mei he Tohi Lēsoni ‘a e Tokotaha Akó.** ‘Oku totonu ke ke lau mo e kau akó ‘a e lisi ‘o e ngaahi laukonga ‘i he tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó kuo fokotu‘u atú ki mu‘a pea toki fai ‘a e kalasí. (Ke ma‘u e lisi kakato ‘o e ngaahi laukonga he tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, vakai ki he “Laukonga mei he Tohi Lēsoni ‘a e Tokotaha Akó,” viii.) ‘Oku totonu ke hoko e ngaahi laukonga ko ‘ení ko e tefito‘i ma‘u‘anga tokoni ‘o e ngaahi fealēlea‘aki ke fai pea ‘oku ‘ikai totonu ke fetongi ‘aki ia ha nāunau mei tu‘a. Mahalo te ke fie vakai ki he fakahokohoko fakamotu‘alea ‘o e ngaahi tefito ‘i he makasini ‘o e konifelenisi lahi fakamui-muitahá ‘oku hā he *Liahoná* ke ma‘u mei ai ha ngaahi lea ke fakalahi atu ki he ngaahi laukonga ko ‘ení.
- **Me‘a ke Ako‘í.** Ko ha fakamatala ‘e taha pe lahi ange (ma‘u ‘i he tafa‘aki to‘o-hemá), ‘okú ne fakamatala‘i ‘a e tokāteline, tefito‘i mo‘oní pe akonaki ‘oku ako‘í.
- **Ngaahi Fokotu‘u ki he Founga Hono Ako‘í.** “Ko e ngaahi founga, fakahoko mo e ngaahi ‘ekitivití ako ia ‘oku faka‘aonga‘i ‘e ha faiake ke tokoni ki hono ako ‘e he fānau akó e lēsoní. ‘E lava ke kau he ngaahi founga ko ‘ení ‘a e ngaahi ‘ekitivití hangē ko e fealēlea‘aki, ma‘u‘anga tokoni ki he sió mo e fanongó, ngaahi me‘a ‘oku tohi pea mo ha ngāue fakakulupu” (*Ako‘i ‘o e Ongoongolelei: Ko ha Tohi*

Fakahinohino ma'á e Kau Faiako mo e Kau Taki 'o e CES [1994], 19). Vakai ki he Ako'i 'o e Ongoongolelei ki ha toe fealēlea'aki 'i he me'a ke ako'í mo e founa ke ako'i 'akí.

- **Faka'osí.** Ko ha vakai fakalūkufua ki he me'a 'oku totonu ke ako 'e he fānau akó mei he lēsoní.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI ‘A E TOKOTAHA AKÓ

LĒSONI 1: KO HA FAKAKAUKAU TA‘ENGATA

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani” ko e Kau Palesitenisī ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “‘Ilo Ta‘engata” (96–97)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ngaahi Tefito‘i Mo‘oni” (327–28)

“Ko Hono Ma‘u ‘o e ‘Ilo Fakalaumālié,” ‘Eletā Richard G. Scott (176–77)

LĒSONI 2: KO E FIEFIA ‘O E NOFO-MALÍ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ko e Fiefia ‘i he Nofo-malí” (157–59)

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ko e Kau Palesitenisī ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

LĒSONI 3: KO HONO TAUHI ‘O E FUAKAVA TOPUTAPU ‘O E NOFO-MALÍ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ngaahi Fuakavá mo e Ngaahi Ouau” (44–46)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ko e Vete-malí” (86–87)

“Ko e Laumālie Mā‘oni‘oni ‘o e Tala‘ofá” (160)

“Fuakava ‘o e Malí,” ‘Eletā Bruce C. Hafen (54–56)

LĒSONI 4: KO E TU‘UNGA FAKALAUMĀLIE HE NOFO-MALÍ

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ko e Kau Palesitenisī ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani” (99–131)

LĒSONI 5: NGAahi TEFITO‘I ME‘A MAHU‘INGA ‘O E FETU‘UTAKÍ HE NOFO-MALÍ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Fetu‘utakí” (36)

LĒSONI 6: UOUANGATAHA MĀ‘ONI‘ONI ‘I HE NOFO-MALÍ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Uouangatahá” (410–13)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Siokitá” (363)

LĒSONI 7: NGAahi TALATUKUFAKAhOLO 'A E NGAahi TAMAI

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ngaahi Talatukufakaholo ‘a e Ngaahi Tamai” (402–03)

“Ko e Talatukufakaholo ‘a ‘Enau Ngaahi Tamai,” ‘Eletā Marion D. Hanks (404–05)

LĒSONI 8: KO E FEOHI FAFALE 'I HE NOFO-MALÍ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ko e Feohi Fafale ‘i he Nofo-malí” (164–66)

“Ko e Fauniteni ‘o e Mo‘uí,” ‘Eletā Boyd K. Packer (166–67)

“Ko e Faka‘ilonga Mo‘oni ‘o e Fepikitaki Kakató” mo e “Ko ha Faka‘ilonga ‘o e Vā Fetu‘utaki mo e ‘Otuá,” ‘i he “Angama‘a Fakafo‘ituituí,” ‘Eletā Jeffrey R. Holland (278–81)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Fakavaha Fanaú” (18–21)

“‘Oku ‘i ai ‘Eku Fehu‘i,” Dr. Homer Ellsworth (20–22)

LĒSONI 9: NATULA FAIKEHEKEHE 'O E KAKAI TANGATÁ MO E KAKAI FEFINÉ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Natula Faikehekehe ‘o e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné” (74–85)

“Ki he Mo‘uí ni mo e Ta‘engatá,” ‘Eletā Boyd K. Packer (77–81)

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ko e Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Tu‘unga Tatau ‘a e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné” (93–95)

LĒSONI 10 NGAahi FATONGIA MO E TUFAKANGA FAKALANGI 'O E KAKAI TANGATÁ

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ko e Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

“Ki he Ngaahi Tamai ‘i ‘Isilelí,” Palesiteni Ezra Taft Benson (241–45)

“Ko Hotau Ngaahi Fatongia Molumalú,” Palesiteni Gordon B. Hinckley (26–30)

“Ko e Hoko ko ha Husepāniti mo ha Tamai Anga-mā‘oni‘oní,” Palesiteni Howard W. Hunter (245–48)

LĒSONI 11: NGAahi FATONGIA MO E TUFAKANGA FAKALANGI 'O E HOU'EIKI FAFINÉ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ngaahi Ngafa mo e Ngaahi Fatongia Fakalangi ‘o e Hou‘eiki Fafiné” (413–44)

“Ki he Ngaahi Fa‘ē ‘i Saioné,” Palesiteni Ezra Taft Benson (419–25)

“Hou‘eiki Fafine ‘o e Siasí,” Palesiteni Gordon B. Hinckley (425–29)

“Ko e Fiefia ‘o e Mo‘ui ‘Aki e Palani Lahi ‘o e Fiefiá,” ‘Eletā Richard G. Scott (429–33)

“Ko e Kakai Fefine Kitautolu ‘o e ‘Otuá,” Sisitā Sheri L. Dew (433–36)

LĒSONI 12: KO HONO FOKOTU'UTU'U TOTONU 'O E NGAABI FIE MA'U 'O E MO'UÍ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Ngaahi Me'a ke Fakamu'omu'a mo Hono 'Ai ke Potupotutataú" (329–34)

"Ko Hono Tauhi ke Potupotutatau e Ngaahi Fie ma'u 'o e Mo'uí," 'Eletā M. Russell Ballard (335–37)

"'Ko e Me'a Pē Taha 'Oku 'Aongá': Hoko ko ha Kakai Fefine Tui Lahi Ange Kia Kalaisi," Sisitā Patricia T. Holland (436–44)

"Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," ko e Kau Palesitenisī 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

LĒSONI 13: PA'ANGÁ MO E NOFO-MALÍ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Me'a Fakapa'angá" (136)

"Taha 'i he Pa'angá: Fakahinohino ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga 'a e Fāmilí," 'Eletā Marvin J. Ashton (136–42)

"Mānumanú, Siokitá, mo e Fakahōhōlotó," 'Eletā Joe J. Christensen (142–45)

LĒSONI 14: KO HONO FAKAPOTOPOTO'I 'O E NGAABI MA'U'ANGA TOKONI FAKAETU'ASINÓ

"Ki he Kau Talavouú mo e Kakai Tangatá," Palesiteni Gordon B. Hinckley (70–73)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Fakamo'uá" (69–70)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Mateuteu Fakatu'asinó" (389–92)

LĒSONI 15: KO E NGĀUE 'A E NGAABI FA'EE 'O MAVAHE MEI 'API

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Ko e Ngāue 'a e Ngaahi Fa'ee 'o Mavahe mei 'Api" (283–87)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Akó" (91–92)

"Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," ko e Kau Palesitenisī 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

LĒSONI 16: KO HONO 'AI KE KEI ONGO MĀFANA 'A E 'OFÁ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Ko e Nofo-malí 'i he Kotoa 'o e Mo'uí" (219)

Palakalafi 7 'o e "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," ko e Kau Palesitenisī 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (99)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani" (100–106)

"Ko Hono Fakatupulaki 'o e Nofo-malí," 'Eletā James E. Faust (219–22)

"Fakamanatu 'o e Ta'u 60 'o e Nofomali 'a Palesiteni mo Sisitā Hingikelí" (222–23)

"'Oku Founga Fēfē 'Eku 'Ofa 'Iate Koé?" 'Eletā Jeffrey R. Holland (188–93)

"Ko ha Feohi 'o e 'Ofa mo e Femahino'aki," 'Eletā Marlin K. Jensen (193–98)

LĒSONI 17: KO HONO FAKA'APA'APA'I HO MALÍ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ngaohikoviá” (4–11)

“Ko Hono Fakamo'ui 'o e Ngaahi Ola Fakamamahi 'o e Ngaohikovia 'Oku Kei 'Ilongá,” 'Eletā Richard G. Scott (7–11)

LĒSONI 18: KO E ANGANOFO 'I HE MALÍ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ko e Anganofo 'i he Malí” (132–35)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ponokalafí” (315–319)

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ko e Kau Palesitenisi 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

LĒSONI 19: KAPAU 'OKU MA'U HA FĀNAU 'E HA ONGOMĀTU'A 'I SAIONE

“Fā'ele'i mo Lehilehi'i Hake 'o e Fānaú,” 'i he “Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá,” 'Eletā Dallin H. Oaks (313)

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ko e Kau Palesitenisi 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Tu'unga Fakamātu'á: Ko Hono Fa'u 'o ha 'Api 'Oku Uho 'aki 'a e Ongoongolei” (288–308)

1 KO HA FAKAKAUKAU TA'ENGATA

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUÁ

'Oku fa'a fakamamafa'i mai 'e hotau kau takí 'a e mahu'inga 'o e vakai mei he tafa'aki ta'engata ki he ngaahi me'a 'oku hoko he nofo-malí mo e fāmilí. Na'e pehē 'e 'Eletā Melili J. Peitimani 'o e Kau Fitungofulú: "'Oku hanga 'e ha vakai ki he nofo-malí mo e fāmilí 'oku fakatefito 'i he ngaahi tefito'i mo'oni ta'engata 'o fakatupulaki e malava ko ia ke ola lelei. 'I he vakai lōloa ki ai 'a ha taha 'okú ne feinga mālohi ange ke fa'a kātaki, kātaki fuoloa anga vaivai mo angamalū. 'Oku hanga leva 'e he ngaahi 'ulungaanga ko 'ení 'o fakamālohia 'a e nofo-malí" ("The Eternal Family," 'i he *Brigham Young University 1997–98 Speeches* [1997], 115).

Na'e akonaki mai 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikī, 'i he'ene kei mēmipa he Kau Fitungofulú 'o pehē:

"Mei he momeniti 'o e fā'ele'i mai ki he matelié 'o a'u ki he taimi 'oku tau mali ai 'i he temipalé, 'oku hanga 'e he me'a kotoa pē 'oku tau ma'u 'i he ongoongolelei 'o teuteu'i mo fakafe'unga'i kitautolu ke tau hū atu ki he fokotu'utu'u mā'oni'oni ko ia 'o e malí 'o tau hoko ai ko ha husepāniti mo ha uaifi 'i he mo'uí ni pea 'i he maama ka hoko maí.

"Pea mei he momeniti 'oku sila'i fakataha ai kitautolu 'i he mālohi mo e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni . . . 'oku fehokotaki ai e me'a kotoa pē ki ha tui fakalotu ne fakahā mai 'a ia na'e fakataumu'a ke ne tokoni'i kitautolu ke tau muimui ki he ngaahi alepau mo e tūkunga 'o 'etau fuakava 'i he malí, kae lava ke 'aonga, mā'oni'oni pea 'i ai ha mālohi 'o e fuakava ko 'ení 'i he maama ka hoko maí.

"Ko ia ko e mali fakasilesitalé ko e ouau fungani taha ia 'o e ongoongolelei. . . . 'Oku hoko ai e 'iuniti ko e fāmilí ko e fokotu'utu'u mahu'inga taha ia 'i he mo'uí ni pe ko e ta'engata.

"Ko ia 'oku totonu ke toe lahi ai 'etau tokanga mo e hoha'a ki hotau ngaahi fāmilí, 'o laka ange ia 'i ha toe fa'ahinga me'a 'i he mo'uí. . . .

"'Oku 'ikai ha me'a 'i he māmani ko 'ení 'e toe mahu'inga ange 'i hono fa'u mo fakahaohaoa'i 'o e ngaahi 'iuniti 'o e fāmilí" ('i he Conference Report, Apr. 1970, 27).

TEFITO'I MO'ONÍ

'Oku hanga 'e ha vakai ki he nofo-malí mo e fāmilí koē 'oku fakatefito 'i he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, 'o fakatupulaki e malava ko ia ke toe fiefia ange 'a e nofo-malí.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ

"Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," ko e Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

Ngaahi Akonaki ne Filifili mei he "Fakakaukau Ta'engata" (96–97)

Ngaahi Akonaki ne Filifili mei he “Ngaahi Tefito’i Mo’oni” (327–328)

“Ko Hono Ma’u ‘o e ‘Ilo Fakalaumalié,” ‘Eletā Richard G. Scott (176–180)

ME’A KE AKO’Í

‘E toe fakalalakala ange ‘etau fetu’utaki ‘i he nofo-mali mo e fā-milí ‘o ka faka’aonga’i e ngaahi tefito’i mo’oni totonú.

NGAAHI FOKOTU’U KI HE FOUNGA AKO’Í

Tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó. Fakamatala’i ange ko e kalasi ko ‘ení, ‘a e Lēsoni Fakalotu 235, ‘oku fakatefito ia ‘i he ngaahi tefito’i mo’oni. ‘Oku ‘omi ‘e he lēsoni takitaha ha tefito’i mo’oni fakalūkufua ‘e taha ‘i ha founga kehekehe ke tokoni ki hono fa’u ‘o ha nofo-mali ‘oku ta’engata.

‘Ai e kau akó ke nau huke hake ki he “Mo’ui ‘Aki e Ngaahi Tefito’i Mo’oni ‘o e Ongoongoleléi” ‘i he tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó (x). Fehu’i ange pe na’e tali fēfē ‘a Siosefa Sāmita ki he taimi na’e fehu’i ange ai pe ko e hā e founga na’á ne pule’i ‘aki hono kakaí. (“Oku ou ako’i kiate kinautolu e ngaahi tefito’i mo’oni totonú pea nau pule’i pē kinautolu” [‘i he John Taylor, “The Organization of the Church,” *Millennial Star*, 15 Nov. 1851, 339]). ‘Ai e kau akó ke nau lau ‘a e lea ‘a ‘Eletā Richard G. Scott fekau’aki mo e ngaahi tefito’i mo’oni (tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, x). ‘E tokoni fēfē ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni totonú ke tau pule’i pē ‘etau mo’uí he nofo-mali?

Lau ‘a e toenga ‘o e “Ko Hono Pule’i ‘Etau Mo’uí ‘Aki e Ngaahi Tefito’i Mo’oni” pea alea’i e ngaahi fehu’i ‘oku faitatau mo ‘ení:

- ‘Oku faka’aonga’i fēfē ‘a e kupu’i lea ko e *tefito’i mo’oni* ‘i he tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó?
- ‘Oku tokoni fēfē ‘ene mahino kiate kinautolu e ngaahi tefito’i mo’oni totonú ke tau talangofua ki he ngaahi fekau’i?
- Ko e hā ha ngaahi founga ‘e lava ai ke tokoni ‘ene mahino kiate kinautolu ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni totonú ke toe mahino lelei ange ai e ngaahi fili ‘oku faingata’a ke fakahokó?

‘Ai e fānau akó ke nau lau e toenga ‘o e “Mo’ui ‘Aki e Ngaahi Tefito’i Mo’oni ‘o e Ongoongoleléi” (tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, x), pea fai ange ha ngaahi fehu’i hangē ko ‘ení:

- Ko e hā ha ngaahi sīpinga fakafolofola ‘o e tefito’i mo’oni “kapau-ko ia”?
- Ko e hā ha ngaahi founga ‘oku “fakalūkufua” ai e ngaahi tefito’i mo’oni totonú?
- Ko e hā ha ngaahi founga ‘oku “‘i ai ha fakangatangata” ai e ngaahi tefito’i mo’oni totonú?

Talaange ki he fānau akó ko e kaveinga ‘e ua ‘o e kalasi ko ‘ení ke:

- ‘Ilo’i e ngaahi tefito’i mo’oni fakae’ulungāanga ‘o e ongoongoleléi fekau’aki mo e fetu’utaki he nofo-mali ‘a ia ‘oku ma’u ‘i he folofolá mo e ngaahi akonaki ‘a e Kau Takí.
- Feinga ke faka’aonga’i e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘ení ‘i he ‘etau mo’uí.

Na’e pehē ‘e ‘Eletā Lisiate G. Sikoti ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá: “Neongo e faingofua hono ‘ilo e ngaahi tefito’i mo’oni totonú, ka ‘oku ‘ikai faingofua ke mo’uí’aki kinautolu kae ‘oua leva kuo fokotu’u ia ko ha sīpinga ‘o e mo’uí” (‘i he Conference Report, Apr. 1993, 43; pe *Ensign*, May 1993, 34). Na’e na’ina’i mai ‘a ‘Eletā Sikoti ‘i he founga ke fakahoko ‘aki ‘ení. Tohi’i he palakipoé e lea ko ‘ení ne fai ‘e ‘Eletā Sikoti: “‘I he matala ko ia ‘a

e 'iló, kuo pau ke *mahino, fakamahu'inga'i, talangofua ki ai, manatu'i*, mo *fakalahi kinautolu*" ('i he Conference Report, Oct. 1993, 119; pe *Ensign*, Nov. 1993, 88).

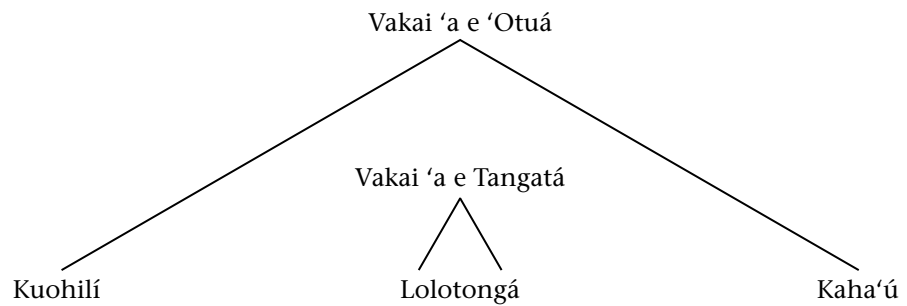
 Tohi lēsoni 'a e tokotaha akó. Mou vakai mo e fānau akó ki he fakamatala ne fai 'e 'Eletā Sikoti 'oku ui ko e "Ko Hono 'Ilo'i 'o e Ngaahi Me'a Fakalaumālié" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 176). 'Ai ke nau kumi hake 'a e fakamatala 'i 'olungá pea ke nau laine'i ia he (p. 176, kōlomu 2). Mou alea'i e founa 'e lava ke tau 'ai ai ke hoko e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi fekau'aki mo e nofo-malí ko ha konga 'o 'etau mo'uí, 'aki 'etau faka'aonga'i e na'ina'i 'a 'Eletā Sikoti.

ME'A KE AKO'Í

'I he kamata ko ia ke tau vakai ki he nofo-malí mei he tafa'aki 'a e 'Eikí, 'oku tupulaki ange ai 'etau holi ko ia ke a'usia ha nofo-mali 'oku ta'engata.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA AKO'Í

 Fealēlea'akí. Tā he palakipoé 'a e fakatātā ko 'ení (vakai ki he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 96) pea kole ki ha tokotaha ako ke nau fakamatala'i atu pe ko e hā koā e fakakaukau ta'engata, 'o fakatatau mo e fakatātaá.

Ko e hā ha ngaahi fakakaukau 'oku 'omi 'e he fakatātā ko 'ení ki he ngaahi fili faka'aho 'i he nofo-malí mo e fāmilí? 'Ai ha vahe ua 'e taha 'o e kalasí ke nau lau 'a e "Lotua ke Fiefia Ho'o Nofo-malí" ne fai 'e 'Eletā Joe J. Christensen 'o e Kau Palesitenisí 'o e Kau Fitungofulú 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (339). 'Ai e toengá ke nau lau e "Tafoki ki he 'Eikí" na'e fai 'e 'Eletā Robert E. Wells 'o e Kau Fitungofulú (345). Fakaafe'i e kalasí ke nau 'oatu 'enua ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e akonaki he ongo laukonga ko 'ení. Ko e hā ha ngaahi founa tukupau 'e lava ke 'aonga ai ki he ongo me'a malí e fekumi ki ha tokoni fakalangi 'i he'ena nofo-malí?

'Oku 'uhinga e fakakaukau ta'engatá, ki hono faka'aonga'i e 'ilo 'oku 'omi 'e he 'Otuá ki He'ene fānau 'o fakafou 'i he folofolá mo e kau palōfitá. 'Oku 'afio'i 'e he Tamai Hēvaní hotau kuohilí, lolotongá mo e kaha'ú. 'Oku 'ikai ha ngata'anga he māmaní 'o 'ene vakai ta'engatá. 'Oku tokoni e palani 'o e fakamo'uí ke tau ki'i kamata sio ai 'o hangē ko lā kae lava ke tau fai ha ngaahi fili 'oku fakapopototo mo angatonu angé. Mou alea'i e ngaahi potu folofola ko 'ení:

- 'Alamā 40:8. "'Oku tatau kotoa pē ia mo e 'aho 'e taha ki he 'Otuá, pea 'oku lau 'a e taimí ma'á e tangatá pē."
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:2 "He 'oku hā mai 'a e me'a kotoa pē ki hoku matá."
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 130:7. "'Oku fakahā ai 'a e me'a kotoa pē koe'uhí ko honau nāunaú, 'a e kuo hilí, lolotongá, mo e kaha'ú, pea 'oku nau 'i he 'ao 'o e 'Eikí ma'u ai pē."

Lau pea mou alea'i ha ngaahi kupu'i lea 'i he Ngaahi Akonaki ne Filifili mei he "Ilo Ta'engatá" 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (96–98).

ME'A KE AKO'Í

“Oku 'ikai ha me'a 'i he māmani ko 'ení 'e toe mahu'inga ange 'i hono fa'u mo fakahao-haoa'i e ngaahi 'iuniti 'o e fāmīlī.”

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Fealēlea'akī. Lau e lea 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikī 'i he Vakai Fakatokāteline Fakalūkufuá 'i he kamata'anga 'o e lēsoni ko 'ení, pea tohi'i he palakipoé 'a e sētesi faka'osi 'o 'ene leá. Fehu'i ange: Ko e hā ha ngaahi akonaki 'i he palani 'o e fakamo'uí 'okú ne poupou'i e lea 'a 'Eletā Makongikī? Tokoni ke 'ilo'i 'e ho'o fānau akó ha ngaahi akonaki hangē ko 'ení:

- Ko e fānau kitautolu 'a e 'Otuá. Ko Ia 'a e tamai hotau laumālié. 'Oku tau mo'ui 'o "fakatatau mo e fokotu'utu'u 'a e 'Otuá" (vakai, Mōsese 6:67) pea te tau malava ke hoko 'o hangē ko 'etau mātu'a fakalangí.
- Na'a tau omi ki Māmani ke ma'u ha sino fakaemāmani pea fakamo'oni'i ai 'etau talangofua ki he "ngaahi me'a kotoa pē 'e fekau 'e he 'Eiki ko honau 'Otuá kiate kinautolú" (Ēpalahame 3:25). "I hono 'afio'i 'e he 'Otuá 'okú Ne 'i he lotolotonga 'o ha ngaahi laumālie mo e nāunaú, pea 'i he lahi ange Hono poto 'O'oná, na'á Ne 'afio'i ai ne totonu ke fokotu'u ha ngaahi fono 'e lava ke ma'u ai 'e he toengá ha faingamālie ke nau fakalalakala 'o hangē tofu pē ko Iá" (Joseph Smith, 'i he *History of the Church*, 6:312).
- 'Oku fakafou 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí mo 'etau muimui ki He'ene ngaahi fekaú, 'a 'etau malava ke toe nofo mo 'etau Tamai Hēvaní pea hoko 'o hangē ko Iá: "Ko ia, hangē ko e me'a kuo tohí, ko e ngaahi 'otua 'a kinautolu, 'io ko e ngaahi foha 'o e 'Otuá" (T&F 76:58).
- Na'e hanga 'e hono fakatupu 'o e māmaní 'o 'omi ha feitu'u mo'otautolu ke tau ma'u ai ha taukei 'i he mo'ui fakamatelié pea ke tau ako lahi ange ke hangē ko 'etau mātu'a fakalangí. Fekau'aki mo e nofo-malí, mou lau fakataha 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 49:16–17.

ME'A KE AKO'Í

'Oku tokoni e Fanongonongo fekau'aki mo e Fāmīlī ke mahino kiate kitautolu 'a hono mahu'inga 'o e mali ta'engatá mo e mo'ui fakafāmīlī.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Fealēlea'akī. 'I he 'aho 23 'o Sepitema 1995, na'e lau ai 'e Palesitani Kōtoni B. Hingikelī ki he kau Fine'ofá ha fanongonongo fekau'aki mo hono mahu'inga 'o e fāmīlī 'i he palani 'o e fakamo'uí. Mou lau fakataha e palakalafi 'uluaki 'o e "Ko e Fāmīlī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 99).

Lau pe toe fakamatala'i e talanoa 'i he lea 'a 'Eletā Henelī B. 'Aealingi "Ko e Fāmīlī," 'a ia na'á ne fakamatala'i ai e ngaahi ta'u na'á ne nofo ai he fale nofo totongi 'o Mīsi Soupá lolotonga 'ene ako he 'univēsítí (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 123). Fakamamafa'i ange "kuo pau ke tau tukuloto'i 'a e taumu'á 'i hotau lotó kae 'ikai ko hotau 'atamaí pē. Ko e me'a 'oku tau fie ma'ú ko e mo'ui ta'engata 'i he ngaahi fāmīlī. 'Oku 'ikai ke tau fie ma'u pē me'a 'e iku leleí, pe te tau fie ma'u pē ha me'a 'oku fakaofiofi ki he mo'ui ta'engatá. 'Oku tau fie ma'u 'a e mo'ui ta'engatá, 'o tatau ai pē pe ko e hā ha ngāue, mamahi pe feilaulau te tau fai ke ma'u ia" (*To Draw Closer to God* [1997], 161; pe tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 124).

ME'A KE AKO'Í

'Oku hanga 'e ha fakakaukau ta'engata ki he palani 'o e fakamo'uí 'o tākiekina 'etau ngaahi fakakaukau, ongo 'o hotau lotó mo 'etau tō'onga mo'uí 'i he nofo-malí.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Fakatātaa'i. Fakamatala'i ange 'oku fa'a kehekehe pē fakakaukau 'a e husepānití mo e uaií ki he ngaahi fili kuo pau ke faí. 'I he taimi 'oku hoko ai ha ngaahi tō kehekehe peheé, 'oku fa'a 'i ai leva ha founga 'e tolu ke fai tu'utu'uni ai e ongo me'a malí: (1) 'Oku tukulolo 'a e uaií kae fai e loto 'o e husepānití. (2) 'Oku tukulolo 'a e husepānití kae fai e loto 'o e uaií. (3) 'Oku alea'i ia 'e he husepānití mo e uaií peá na fakatou fa'u ha founga ke fakalelei'i 'aki, 'a ia 'okú na fakatou loto fiemālie fakakonga pē ki ai.

'I he nofo-mali ta'engata, 'oku 'i ai ha founga 'e fā 'e lava ke ne 'omi ha melino mo e uouangataha ki he nofo-malí. 'Okú na taki taha feinga ke mahino'i e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei na'e ako'i mai 'i he palani 'o e fakamo'uí pea ke na 'ilo, 'o fakafou 'i he akó mo e tuí, ki he fakakaukau 'a e 'Eikí. 'Okú na fakatou loto fiemālie ke feilaulau pe liliu hona lotó ke na talangofua ai ki he 'Eikí. 'Oku malava ke a'usia 'a e uouangatahá 'e ha ongo me'a 'oku kehekehe 'ena fakakaukau 'i he taimi 'okú na ohi mai ai ha ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'okú na tui tatau ki ai.

'Oange ki he kalasí e fo'i fakatāta ko 'ení: Ko e ta'u 'eni 'e ua e mali 'a Pila mo Sūsana. Kuo 'osi e ako 'a Pila mei he 'univēsítí pea 'i ai mo 'ene ngāue. 'Oku fie ma'u 'e Pila ha'ane kā fo'ou ko ia na'á ne talanoa ki ai mo Sūsana. 'Oku talaange 'e Sūsana 'okú ne fie ma'u 'e ia ha pēpē pea 'oku 'ikai ha pa'anga fe'unga ke fakatau mai 'aki ha kā mo tauhi 'aki ha pēpē he taimi ni.

Fakaafe'i ha ongo me'a mali ke na fakatātaa'i 'a Sūsana mo Pila. Fakahinohino'i ange ke na kamata e fakatātaá 'aki 'ena fakamahino'i hona takitaha tu'unga pea ke na feinga mālohi ke taukave'i 'ena takitaha fakakaukau. Pea 'ai leva ke na ngāue fakataha ke alea'i ha founga 'e lava ke na takitaha ma'u pē ai ha konga 'o 'ena fie ma'ú. (Hangē ko 'ení, "Te ta fakatau mai ha kā *motu'a* pea *tatali* 'i ha vaha'a taimi tukupau ki mu'a pea toki 'ai ha pēpē.") Toe fakatātaa'i leva 'a e me'a ne hokó pea kole ange ke na fakalelei'i e palopalemá 'aki 'ena faka'aonga'i ha fakakaukau ta'engata. Fakaafe'i e kalasí ke tokoni kiate kinaua 'aki hono kumi hake ha ngaahi lea kuo fai 'e he kau taki 'o e Siasí 'o fekau'aki mo e kaveinga ko iá (vakai ki he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 309–21). 'Ai ke taufetongi ha mātu'a mali 'i hono fakatātaa'i e talanoá. Hiki fakanounou'i he palakipoé 'a e me'a ne nau aofangatuku ki ai.

Palopalemá	Vakai 'a e Tangatá	Vakai 'a e Fefiné	Lototaha Ki ai	Fakakaukau Ta'engata 'a e 'Eikí
Fakatau ha kā fo'ou, pe 'ai ha pēpē?				

Faka'osi hono fakatāta'i, 'aki hono fakahaa'i ange e founga 'oku hanga ai 'e he 'ilo mo faka'aonga'i e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, 'o fakatupulaki 'a e uouangatahá mo toe fakamahino'i ange 'a e fili ke faí.

Ko ha founga 'e taha ko ha'o fa'ufa'u ha fa'ahinga tūkunga 'e ala hoko ke ngāue ki ai e kalasí pe ko ha'o 'ai ke fokotu'u atu 'e he kalasí ha palopalema 'e foua 'e ha ongo me'a mali kei talavou 'oku angamaheni ke fa'a hoko 'i honau anga fakafonuá.

Fealēlea'akí. Tufa 'a e la'ipepa tufa fika 1, "Ko e Fakafehoanaki e Ngaahi Fakakaukau," 'oku ma'u he faka'osinga 'o e lēsoni ko 'ení (p. 7–8). Fili ha me'a 'e ua pe tolu mei he tafa'aki to'ohemá pea tohi'i ia he palakipoé. Fakamatala'i ange 'oku nau fakafofonga'i ha ngaahi tefito lahi te mou alea'i 'i he Lēsoni Fakalotu 235. Kole ki he fānau akó ke nau fakamatala nounou ki he ngaahi fakakaukau 'oku manakoa ai e ngaahi palopalema ko 'ení 'i homou koló pe 'i he māmaní. 'I he vakai mei he tafa'aki 'o e ongoongoleléi, ko e hā e ngaahi nunu'a 'o e fakakaukau manakoa takitaha? 'Ai ke fakafehoanaki nounou 'e he fānau akó e ngaahi fakakaukau ko 'ení ki he me'a 'oku ako'i mai 'e he palani 'o e fakamo'uí. Ko e hā ha ngaahi tāpuaki 'oku tala'ofa 'e muiaki mai he fakakaukau takitaha? 'I he hokohoko atu e fealēlea'akí, 'ai ke fakafonu 'e he fānau akó e fakamatala 'i he'enua la'ipepa ne tufá.

FAKA'OSÍ

Vahevahe ange 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Hāloti B. Líi: "Ko e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau kotoa pē 'o e ongoongoleléi, ko ha ngaahi fakaafe kinautolu ke tau 'ilo lahi ange ai ki he ongoongoleléi 'i he'etau fakahoko hono ngaahi akonakí" (*The Teachings of Harold B. Lee*, 'etita'i 'e Clyde J. Williams [1996], 619).

Fakamamafa'i ange 'oku tau ako lelei taha e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi 'i he taimi 'oku tau muimui ai kiate kinautolú. 'I he taimi na'e ako'i ai 'e he Fakamo'uí 'a e talanoa fakatātā 'o e Samēlia lelei, na'á Ne faka'osi 'aki 'Ene kole ki Hono kau muimui, "'Alu koe peá ke fai pehē pē" (Luke 10:37; vakai foki, Sēmisi 1:27). 'Oku totonu ke hoko 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi ko ha fakava'e 'o e ngaahi fetu'utaki 'i he nofomali 'oku fakatefito 'ia Kalaisí. Poupou'i e fānau akó ke nau 'ai e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi 'oku ako'i 'i he kalasí ni, ke hoko ko ha kongá 'o 'enua mo'uí 'aki 'enua faka'aonga'i kinautolu 'i he taimi 'oku nau fai ai ha ngaahi fili 'i he'enua nofo-malí.

La'ipepa Tufa 1 • Ko Ha Fakafehoanaki e Ngaahi Fakakaukau

Palopalemá	Fakakaukau Angamaheni	Ngaahi Nunu'á	Fakakaukau mei he Palani 'o e Fakamo'uí	Ngaahi Nunu'á
Femali'aki ha ongo tui fakalotu kehekehe				
Nofo fakamali 'oku te'eki mali				
Taimi ke ma'u ai ha fānaú				
Tokolahi e fānau 'oku fie ma'ú				
Mateaki'i 'o e nofomalí				
Mahu'inga 'o e tui fakalotú				
Ko hono fakatupulaki 'o ha 'ulungaanga faka-Kalaisí				
Ngaohikovia 'o e malí mo e fānaú				
Kapekapé pe lea ta'efe'ungá				
Faka'apa'apa'i 'o e malí				

Palopalemá	Fakakaaukau Angamaheni	Ngaahi Nunu'á	Fakakaaukau mei he Palani 'o e Fakamo'uí	Ngaahi Nunu'á
Ngaahi fa'ē 'oku ngāué				
Tokanga'i 'o e pa'angá				
Mahu'inga 'o e tokoní				
Mahu'inga 'o e feilauláú				
Ko e 'ai potupotutatau e ngaahi me'a 'oku fakamu'omu'á				
Ngaahi fatongia 'o e kakai tangatá mo e kakai fefiné				
Ko Hono Fefakakakato 'aki 'ena ngaahi fie ma'ú				
Ko e Anganofo 'i he Malí				
Mateaki'i 'o e nofomalí he lolotonga e ngaahi taimi faingata'á				
Hoko ko ha taha falala'anga				

2 KO E FIEFIA 'O E NOFO-MALÍ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

“E lava ke mahulu ‘a e fiefia he nofo-malí mo e tu‘unga fakaemātu‘á, ‘o liunga tahaafe ‘o laka ange ia ‘i ha toe fa‘ahinga fiefia” (James E. Faust, ‘i he Conference Report, Oct. 1977, 14; or *Ensign*, Nov. 1977, 8).

“E lava ke hoko e nofo-malí ko ha fiefia fungani ‘oku mahulu hake he me‘a ‘e lava ke makupusi ‘e he ‘atamai ‘o e tangatá. ‘E lava ke a‘usia ‘eni ‘e he ongo me‘a malí pe ko e tokotaha kotoa pē” (Sipenisā W. Kimipolo, “Oneness in Marriage,” *Ensign*, Mar. 1977, 3; vakai foki, “Marriage and Divorce,” ‘i he *1976 Devotional Speeches of the Year* [1977], 146).

“Ko e ngaahi fakapapau ‘o e malí ‘oku fai ‘i he ngaahi feitu‘u toputapu ko ‘ení pea mo e ngaahi fuakava toputapu ‘oku fai ki he mo‘uí ni mo e kotoa ‘o e ta‘engatá, ko ha fakamo‘oni kinautolu ‘o e ngaahi ‘ahi‘ahi ‘o e mo‘uí ‘e lava ke nau veteki ‘a e ‘apí mo faka‘auha ‘a e fiefiá. . . .

“Ko e kau talavou mo e finemui mo‘uí taau ko ia ‘o e Siasí ‘oku kamata fakataha pehē ‘enau mo‘uí, ‘oku nau ‘ilo‘i ‘oku hoko ‘enau mali ta‘engata ‘i he fuakava ta‘engatá, ko e fakava‘e ‘oku langa ai ‘a e melinó, fiefiá, angama‘á, ‘ofá pea mo e ngaahi ‘ulungaanga ta‘engata kotoa pē ‘o e mo‘uí, ‘i heni mo e maama kaha‘ú” (Heber J. Grant, “Beginning Life Together,” *Improvement Era*, Apr. 1936, 198–99).

TEFITO‘I MO‘ONÍ

Kapau ‘e talangofua e ongo me‘a malí ki he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongolelei ‘oku fakatau ki he nofo-mali fiefiá, ‘e lava ke ‘omi ai ‘e he nofo-malí ‘a e “fiefia fungani ‘oku ‘ikai lava ke makupusi ‘e he ‘atamai ‘o e tangatá.”

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI ‘A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki kuo filifili mei he “Ko e Fiefia ‘i he Nofo-malí” (157–59)

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ‘a e Kau Palesitenisī ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

ME‘A KE AKO‘Í

‘Oku malava pē ke ‘i ai ha nofo-mali mo e fāmilí fiefia, mālohi mo tu‘uloa he ‘ahó ni.

NGAAHI FOKOTU‘U KI HE FOUNGA HONO AKO‘Í

 Ekitivitī mo e folofolá. Fakaafe‘i e kau akó ke nau fokotu‘u atu ha ngaahi potu folofola ‘oku ‘asi ai ‘e malava ke a‘usia ha nofo-mali fiefia pea ‘oku mahu‘inga ke feinga ki ai. ‘E lava ke tokoni e ngaahi fakamo‘oni fakafolofola mo e ngaahi fehu‘i ko ‘ení ki ho‘omou fealēlea‘akí:

- Tangata Malanga 4:9–12. Ko e hā ‘oku lelei ange ai e malí ‘i he nofo taautaha peé?
- Tangata Malanga 9:9. Ko e hā e me‘a ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Eikí meiate kitautolu ‘i he nofo-malí?

- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 49:15–17. Ko e hā e 'uhinga ne fa'u ai e māmaní?
- 2 Nifai 2:25. Ko e hā ha taumu'a 'e taha 'o hono fakatupu kitautolú? (Ke tau ma'u e fiefiá.)

Tokoni ke mahino ki he fānau akó ko 'etau feinga ko ia ke ma'u ha nofo-mali mo ha fāmilí 'e tolonga 'o ta'engata, ko e taha ia 'o e ngaahi tulifua ma'ongo-onga taha 'o e mo'ui matelié.

Tohi lēsoni 'a e tokotaha akó. 'Oku ako'i 'e ha ní'ihí 'i he māmaní kuo 'osi e taimi ia 'o e malí mo e fāmilí pea 'oku 'ikai ke kei ma'u ai ha fiefia. Fakaafe'i e kau akó ke nau lau 'a e kongá ko e "'Oku 'Omi 'e he Nofo-malí 'a e Fiefia mo e Nēkeneka" 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (157–58)] pea nau fakamatala'i fakanounou angé 'a e me'a 'oku ako'i mai 'e he kau palōfita 'a e 'Otuá 'o fekau'aki mo e fiefia 'i he nofo-malí pea mo e fāmilí. Mou alea'i ha ngaahi fehu'i tatau mo 'eni:

- Fakatatau mo Palesiteni Kimipolo, ko e hā 'oku hoko ai 'a e nofo-malí ko e fili mahu'inga taha ke fakahokó?
- Ko e hā ha ngaahi 'uhinga 'oku 'omi 'e 'Eletā Poiti K. Peeka ke tau kei tui ai ki he nofo-malí?
- Fakatatau mo e lea 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikií, ko e hā 'oku mahu'inga ai ke hoko 'o taha 'i he 'Eiki?
- Hangē ko e lea 'a 'Eletā Sēmisi E. Fausí, 'okú ke pehē ko e hā nai 'oku feinga ai ha kakai tokolahi ke ma'u 'enau fiefiá 'i he tulifua ki he ngaahi me'a 'o e māmaní kae 'ikai ko ha mali ta'engata?

Faka'osi 'aki ha'o talaange 'oku kei lava pē ke ma'u ha fiefia 'i he nofo-malí. 'E malava ke hoko 'a e fiefia ko 'ení ko ha fiefia kakato 'oku tolonga 'o a'u ki he ta'engata.

ME'A KE AKO'Í

'Oku holi 'a Sētane ke ne maumau'i e palani ma'ongo'onga 'a e 'Otuá 'o e fiefiá.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Tohi lēsoni 'a e tokotaha akó. Kapau ko 'etau taumu'á ke ma'u ha nofo-mali ta'engata, 'oku mahu'inga ke mahino kiate kitautolu e ngaahi mālohi 'okú ne fakafepaki'i iá. 'I he 1900 'i he 'Iunaiteti Siteití, na'e vete ha mali 'e taha 'i he mali 'e hongofulu mā ua kotoa pē. 'I he'ene a'u ki he ta'u 2000 'oku fakafuofua 'oku vete 'a e mali 'e taha me'i he mali 'e ua kotoa pē. 'Oku faitatau e tu'unga 'o e vete malí 'i he ngaahi fonua lahi he māmaní (vakai ki he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, [201, 207, 219]).

Kole ki he kau akó ke nau vakai ki he kongá ko e "'Oku Feinga 'a Sētane ke Faka'auha 'a e Fiefiá" 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (158). Lau e lea 'a 'Eletā Poiti K. Peeka 'o fekau'aki mo e tefito'i taumu'a 'a Lusifaá pea mou alea'i ha ngaahi fehu'i tatau mo 'eni:

- Fakatatau mo e lea 'a 'Eletā Pēká, ko e hā hono 'uhinga 'oku tōtōivi ai 'a Sētane 'i hono faka'auha 'o e nofo-malí mo e fāmilí?
- Ko e hā e ngaahi nunu'a 'e hoko kapau 'e lava 'ene feingá?

Lau e lea 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (158). Mou alea'i ha ngaahi fehu'i peheni:

- Ko e hā e me'a ne fakatokanga mai ki ai 'a Palesiteni Hingikelí?

- Ko e hā ha me'a 'e lava ke fai ke faka'ehi'ehi ai mei he ngaahi palopalema peheé?

Mou alea'i 'a e founa 'e lava ke faka'aonga'i ai 'i he mali ta'engatá, 'a e lea ko 'eni 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló: "Ko Sētané ko ha tokotaha fakataautaha fakalaumālie pē ia, ka 'oku 'ikai ke 'i ai hano sino fakamatelie. 'Oku tatau pē 'a e mālohi 'ene feinga ke ma'u kitautolu 'e he faiangahalá mo e feinga 'a e Tamaí 'i he mā'oni'oni ke fakaafea kitautolu ki Hono pule'anga ta'engatá" (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, ed. Edward L. Kimball [1982], 35).

ME'A KE AKO'Í

Ko e nofo-mali fiefiá ko e ola ia hono mo'ui'aki e ngaahi fono 'oku fekau'aki mo e ngaahi tāpuaki 'o e nofo-mali fiefiá.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. Mou alea'i ha founa 'oku fekau'aki ai e ngaahi akonaki ko 'eni pea mo e mali ta'engatá:

“'Oku 'i ai ha fono, na'e tu'utu'uni pau 'i he langí ki mu'a 'i he te'eki ai ke 'ai 'a e ngaahi tu'unga 'o e māmaní, 'a ia 'oku makatu'unga ki ai 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē—

“Pea 'o ka tau ka ma'u ha tāpuaki mei he 'Otuá, 'oku tupunga ia 'i he talangofua ki he fono 'a ia 'oku makatu'unga ia ki aí” (T&F 130:20–21).

“Ko e fiefiá ko e kaveinga ia mo e taumu'a 'o 'etau mo'uí; pea ko hono iku'angá pē ia, kapau te tau tulifua ki he hala 'oku fakatau ki aí” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 255).

'I he taimi 'oku tau fekumi ai ki ha fa'ahinga tāpuaki, 'oku mahu'inga ke 'ilo'i mo faka'aonga'i e ngaahi fa'unga tefito'i mo'oni 'oku fekau'aki mo iá. 'Oku kaungatonu 'eni ki he tāpuaki 'o ha mali fiefiá. 'Oku langa e kalasi ko 'eni 'i he fakava'e te tau lava 'o ma'u 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonu 'oku iku ki he nofo-mali fiefiá 'i he folofolá pea mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfita mo'uí.

 Ngāue fakakulupu. Vakai ki he lisi 'o e ngaahi potu folofola 'i he “Ako Folofolá” 'i he kongá ko e “Ko e Fiefia 'i he Nofo-malí” 'o e tohi lēsoni 'a e taha akó (157). Tohi'i he palakipoé 'a e kupu'i lea “Ko e fiefia ko ia 'i he mo'ui fakafāmilí 'oku meimei ke toki a'usia pē ia 'i he taimi kuo langa ai 'a e fāmilí 'i he ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí” mei he “Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani.” Fakamatala'i ange ko e folofolá mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfita mo'uí 'a e feitu'u lelei taha ke ma'u ai e ngaahi akonaki 'a Sīsū Kalaisi 'o fekau'aki mo e nofo-malí pea mo e fāmilí.

Vahevahe fakakulupu 'a e kalasí pea vahe ange ha ngaahi potu folofola mei he lisi 'i he tohi lēsoni 'a e kau akó. Kole ki he kulupu takitaha ke nau talaatu ha tefito'i mo'oni 'e lava ke faka'aonga'i 'i he nofomalí. Kole foki ki he kulupú ke nau fakamatala'i atu e founa 'e lava ke fakatupulaki ai 'e he tefito'i mo'oni ko iá ha ola lelei 'a e nofomalí. Hili ha'anau alea'i fakakulupu ia 'i ha ngaahi miniti si'i, kole leva ki he kulupú ke nau fakamatala'i atu e me'a ne nau ma'ú. 'Oku lava ke hiki atu 'i lalo ha ni'ihí 'e ala hoko ko ha ngaahi tali:

- Siope 6:25. Kapau te tau lea 'i ha founa faka-Kalaisi, 'e lahi ange faingamālie ke tau fiefia ai he nofo-malí.
- Lea Fakatātā 15:1. 'E lava ke tau ma'u e fiefia he nofo-malí 'i he fa'a kātaki mo e mapule'i kitá.
- Mātiu 12:34–37. 'Oku ha'u e fetu'utaki faka-Kalaisi mei he loto faka-Kalaisi.

- 1 Nīfai 1:20. 'E lava ke tau hao pea a'u 'o fakatau'atāina'i kitautolu mei he ngaahi faingata'a lahi 'oku nau faka'auha e nofo-malí he 'aho ní tu'unga he talangofua mo e tui kia Sīsū Kalaisí.
- 3 Nīfai 18:19-21. 'E lava ke fakamālohia e ngaahi fāmílí ke nau matu'uaki e ngaahi 'ahi'ahi 'a Sētané 'aki ha'anau lotu fakataha.
- 'Alamā 41:10. Kuo te'eki ai pē ke iku fiefia 'a e faiangahalá 'i he nofo-malí. 'Oku fakatupulekina lahi mo'oni 'e he angamā'oni'oni hotau ngaahi faingamālie ke ma'u e fiefiá he nofo-malí.
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:22. Ko e taimi 'oku tau fai pau ai mo mateaki'i hotau hoá mo e ngaahi fuakava 'o e ongoongoleléi, 'oku tau fakatupulaki ai 'etau malava ke ma'u ha nofo-mali 'oku fiefia mo tu'uloá.
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 42:23. 'E lava 'e he tono malí mo e ngaahi fakakaukau tonó 'o maumau'i 'a e nofo-malí.
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:28. Kuo pau ke mu'omu'a 'i he fakahao-haoa he nofo-malí ha fakamā'oni'oni'i mei he ngaahi angahala kotoa pē.

Mou alea'i ha toe ngaahi potufolofola 'amoutolu pē pe potu folofola ne fokotu'u atu 'e ho'o kau akó. Talaange ki he kau akó ko ha ní'ihī pē 'eni 'o e ngaahi tefito'i mo'oni fekau'aki mo e nofo-malí pea mo e fāmílí 'oku hā he folofolá. Poupou'i e kau akó ke nau fekumi ki he ngaahi tefito'i mo'oni peheé 'i he'enua ako folofolá.

Ko e fono 'o e kau fakamo'oni. Lau e lea 'a 'Eletā Henelī B. 'Aealingi 'i he faka'osinga 'o e kongā ko e "Fiefia 'i he Nofo-malí" 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (159). Mou alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e fē te tau tafoki ki ai ke tau malu 'i he ngaahi taimi faingata'á ni?
- Ko e hā 'a e fono 'o e kau fakamo'oni pea ko e hā e founa 'e lava ke tokoni ai ke fakahaofi 'a e nofo-malí?

Fakamatala'i ange 'oku faka'aonga'i 'e he ngaahi tefito mo e laukonga 'i he kalasi ko 'eni, 'a e founa ki he fono 'o e kau fakamo'oni. Kapau na'e fai 'e ha kau palōfita ha fale'i fekau'aki mo ha tefito 'i he nofo-malí, 'oku fakakau atu leva ia 'i he kalasi ko 'eni. 'I he'etau faka'aonga'i 'enua ngaahi akonakí, te tau ma'u ai 'a e totonu ki he ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa maí.

Vakai Fakalūkufua 'o e Kalasí. Kapau 'oku te'eki ai ke ke fai, peá ke 'oange ki he kau akó ha tatau 'o e "Laukonga mei he Tohi Lēsoni 'a e Tokotaha Akó" 'oku hā he kamata'anga 'o e tohi lēsoni ko 'eni (p. ix-x). Mou tomu'a vakai'i 'a e ngaahi lēsoni mo e laukonga ke faí. Fakamo'oni ki he mālohi fungani 'oku ma'u mei hono ako e ngaahi akonaki 'a e kau palōfítá. Vahe ki he kau akó ke nau fakakakato e laukongá ki mu'a 'i he kalasi takitaha.

FAKA'OSÍ

Mou fakamanatu e lea na'e fai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he 'ekitiviti fealē-lea'aki 'i 'olungá (vakai, p. 11). Fakamatala'i ange te tau lava 'o ma'u 'a e nofo-mali fiefia mo'oni 'i he mo'ui ni 'i he'etau ako mo mo'ui'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú pea mo e fekumi ki he tākiekina 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he ngaahi fili 'oku tau fai he'etau nofo-malí. Kapau te tau mo'ui'aki e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni, 'e toe lahi ange ai hotau faingamālie ke tau a'usia 'a e fiefiá 'i he nofo-malí 'i he mo'ui ni mo e mo'ui ka hokó.

3 KO HONO TAUHI 'A E FUAKAVA TOPUTAPU 'O E NOFOMALÍ

VAKAI FAKALŪKUFUA FAKATOKĀTELINÉ

'Oku hanga 'e he potu folofola ko 'ení 'o fakafōtungā mai 'a hono mahu'inga 'o e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí pea mo e ngaahi fuakava 'oku fekau'aki mo íá: "Ko ia, 'oku fakahā 'i hono ngaahi ouaú 'a e mālohi 'o e anga faka-'Otuá.

"Pea 'i he 'ikai ke 'i ai hono ngaahi ouaú, mo e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí, 'oku 'ikai ke fakahā 'a e mālohi 'o e anga faka-'Otuá ki he tangata 'i he kakanó" (T&F 84:20–21).

Ko hono fakahoko mo tauhi ko ia 'o e ngaahi fuakavá, 'a e uhohonga ia ke te mo'ui taau ai ke ma'u e ngaahi tāpuaki ta'engatá.

TEFITO'I MO'ONÍ

'Oku hanga 'e he talangofua ki he ngaahi fuakava ne fakahoko lolotonga e ngaahi ouau toputapú, 'o fakatupulaki e mālohi 'o e anga faka'otuá 'i he'etau nofomalí.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki Kuo Filifili mei he "Ngaahi Fuakavá mo e Ngaahi Ouaú" (44–46)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Vete malí" (87–88)

"Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá" (160)

"Fuakava 'o e Malí," 'Eletā Bruce C. Hafen (54–56)

Fakatokanga'i ange: 'E lava ke laka hake he fo'i kalasi 'e tahá e taimi ke ako'i ai e lēsoni ko 'ení.

ME'A KE AKO'Í

'Oku lava ke ma'u 'e he fa'ahinga 'o e tangatá 'a e mālohi 'o e 'Otuá 'o fakafō 'i he ngaahi fuakava mo e ngaahi ouau toputapú. 'Oku lava 'e he mālohi ko 'ení 'o 'ai ke maa'usia ai e ngaahi fetu'utaki 'oku ta'engatá.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. Fehu'i ange: Ko e hā 'e lava ke fai 'e ha husepāniti mo ha uafi ke tauhi ai ke mālohi 'ena tukupā ki he'ena fuakava he nofo-malí he kotoa 'o 'ena mo'uí?

 Fealēlea'akí. Fakaafe'i 'a e kau akó ke nau lau mo alea'i 'a e 'uhinga 'o e fo'i lea ko e "fuakava" 'i he Bible Dictionary "Covenant" (p. 651). 'E lava ke tokoni atu e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Te ke faka'uhinga'i fēfē 'a e fo'i lea ko e *fuakavá*?
- Ko hai 'okú ne fokotu'u e aleapau 'o e fuakava mo e 'Otuá?
- Ko e hā e fekau'aki 'a e ngaahi fuakavá pea mo e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongoleléi?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku tokoni ai e ngaahi fuakavá ke tau mo'ui'aki 'a e ongoongoleléi?

Fakamatala'i ange ko e fuakava ko ia 'oku fai 'e he 'Otuá mo e tangatá, 'oku to'o ai 'e he ongo fa'ahí ha ngaahi tufakanga mo na ma'u ha monū'ia. Tā 'a e saati ko 'ení 'i he palakipoé 'o kau ai 'a e ngaahi 'ulu'i tohi mata'ā'áá pē. Kole ki he kau akó ke nau fokotu'u atu e me'a ke tohi 'i he kōlomú takitaha.

	Tufakanga	Monū'ia
'Otuá	'Okú Ne 'omi 'a e tāpuaki kuo tala'ofa maí.	'Okú ne ma'u atu 'a e fakafo'i-tuituí pe ko e ongo me'a malí ki Hono 'aó, 'a ia ko 'Ene ngāué ia mo Hono nāunaú (vakai, Mō-sese 1:39).
Tangatá	'Oku tau tauhi ki he aleapau ne fokotu'u 'e he 'Otuá 'i he fuakavá.	'Oku tau ma'u e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa maí.

Vakai'i fakaikiiki mo mou alea'i 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:20–21. Neongo 'etau loto vekeveké pe fakamātoató, ka 'e lava ke tau toki ma'u pē 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ta'engatá 'i he'etau ma'u e ngaahi ouaú mo tauhi e ngaahi fuakava 'oku fekau'aki mo iá.

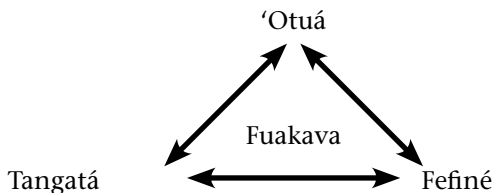
Vahevahe ange 'a e lea ko 'ení: "['Oku fa'a faka'uhinga'i 'i he Siasí 'a e fo'i lea ngaahi ouau ki he ngaahi founa ngāue mo e ouau kuo 'omai 'e he 'Eikí ke fakamo'ui, tataki mo fakafiemālie'i 'aki kitautolu. . . . Ko e ngaahi ouaú ni ko ha ngaahi ngāue fakatu'asino 'okú ne fakatāta'a'i ha ngaahi a'usia fakalaumālie. 'I he'etau kau atu kiate kinautolú 'oku tau ma'u ai 'a e mālohi fakalaumālie 'oku fie ma'u ke liliu 'aki 'etau mo'uí]" (*Ngaahi Fatongia mo e Ngaahi Tāpuaki 'o e Lakanga Fakataula'eikí: Tohi Lēsoni ma'á e Kau Ma'u Lakanga Fakataula'eikí, Konga B [2000], 27*).

Tā 'a e fakatātā ko 'ení 'i he palakipoé:

Fakaafe'i e kau akó ke nau faka'uhinga'i atu e fakatātaá 'i he'ene fekau'aki mo e mali fakapule'angá, pea mou alea'i 'enau ngaahi talí. (Hangē ko 'ení, 'e lava ke hanga 'e he ngaahi fo'i taó 'o fakafofonga'i 'a e 'ofa mo e fepoupouaki 'oku fakahoko 'e he ongo me'a malí, pea 'e lava ke fakafofonga'i 'e he lainé 'a 'ena tufakanga he'ena fetauhi'akí.) Ko e hā ha mafai 'oku fie ma'u kae 'aonga ha mali fakapule'anga?

Tā e fakatātā fika uá 'o hangē ko 'ení:

Toe fakaafe'i e kau akó ke nau faka'uhinga'i atu e fakatātaá pea mou alea'i 'enau ngaahi talí. ('E lava 'e he ngaahi fo'i tao 'oku hū'u ki laló, 'o fakafofonga'i e mafai 'o e 'Otuá, ngaahi fekaú, Fakalelei pea mo e alā me'a peheé. 'E lava ke fakafofonga'i 'e he ngaahi fo'i tao 'oku hanga ki 'olungá, 'a e talangofua mo e ngaahi lotu 'a e ongo me'a malí.)

- Ko e hā kuo pau ke fakamafai'i ai 'e he 'Otuá e ngaahi fuakava ta'engata?
- Ko e hā ha founa te tau lava 'o fakapapau'i ai 'oku kau mai e 'Otuá he ngaahi fuakava 'oku tau fai?

Fakamatala'i ange ko e taimi 'oku tau fakahoko ai e fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí, 'oku mahulu hake leva ia 'i ha aleapau fakapule'anga pē. 'Oku hanga 'e he ngaahi ouau 'i he temipalé 'o tataki kitautolu ke tau hanga hake ki he 'Otuá 'i he'etau kau fakataha mo ia he'etau ngaahi fuakavá. 'E lava ke tokoni e ngaahi ouau ko 'ení ke tau ma'u ha fakakaukau ta'engata ki he'etau nofo-malí pea tau toe tukupā lahi ange ai ke fetauhi'aki pea mo tauhi ki he 'Otuá foki.

Na'e akonaki mai 'a 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostoló 'o pehē: "Ko e ngaahi me'a 'oku totonu ke [faka]mu'omu'a [e] he Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'oku kongá ua: 'Uluakí, 'oku tonu ke tau feinga ke mahino hotua vā mo e 'Otuá ko e Tamai Ta'engata mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisi pea mo fakapapau'i 'etau fetu'utaki ko iá, 'aki hano ma'u 'a e ngaahi ouau fakamo'uí mo tauhi 'etau ngaahi fuakava fakafo'ituituí. Uá, 'oku tonu ke tau feinga ke mahino 'a hotau vā mo e kau mēmipa 'i hotau fāmilí pea tau fakapapau'i e fetu'utaki ko iá 'aki 'a e ngaahi ouau 'o e temipalé pea tauhi 'a e ngaahi fuakava 'oku tau fakahoko 'i he potu mā'oni'oni ko iá. Ko e ngaahi fetu'utaki ni, kapau 'e fakapapau'i ia 'i he founa kuó u fakamatala atú, te ne 'omi ha ngaahi tāpuaki ta'engata 'oku 'ikai lava ke ma'u ia 'i ha toe founa. He 'ikai lava 'e ha fa'a-hinga saienisi, lavame'a, koloa, hīkisia, 'iloa, pe pule ke 'omi 'a e ngaahi tāpuaki ta'engata ni!" ('i he Conference Report, Apr. 2001, 110; pe *Liahona*, Siulai 2001, 102).

Ko e hā ha founa 'e lava ai 'e he ongo me'a malí 'o fakamu'omu'a ma'u pē 'a e ongo me'a mahu'ingá ni 'i he'ena mo'uí?

Mou toe fakamanatu nounou 'a e fakamatala mei he saati ko e "Mali Fakasilesitiale" 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (52).

ME'A KE AKO'Í

'Oku fakafou 'i he mālohi 'oku ma'u 'i he ngaahi fuakava toputapú, 'a e malava ke hoko 'a e ongo me'a malí 'o hangē ko 'ena mātu'a fakalangí.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNA HONO AKO'Í

Fealēlea'akí. Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:20–21.

- Ko e hā e me'a 'oku makatu'unga ai hono ma'u e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí? (Talangofua ki he ngaahi fono 'oku fekau'aki mo iá.)
- 'I he taimi 'oku tala'ofa mai ai 'e he 'Eikí ha ngaahi tāpuaki tukupau ko ha kongá 'o ha ouau 'oku tau fakahoko, ko e hā kuo pau ke tau fai ke ma'u ai e ngaahi tāpuaki?
- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 136:4. Ko e hā ha founa 'oku tokoni ai 'etau 'a'eva "'i he ngaahi ouau kotoa 'a e 'Eikí" ke tau taau ai ke ma'u e mo'uí ta'engata? ('Oku kau he ngaahi ouau ko 'ení 'a 'etau fuakava ke fai 'a e me'a kotoa pē 'oku fie ma'u ke tau hū ai ki he 'ao 'o 'etau mātu'a fakalangí ko e kau 'ea-hoko ki hona pule'angá.)

Na'e pehē 'e Sisitā Petulisa T. Hōlani: "'Oku 'ikai ngata pē hono fakatukupaa'i kitautolu 'e he ngaahi fuakavá ke tau tu'u ta'eue'ia 'i hono mateaki'i 'o e 'Otuá,

ka 'oku nau fakamanatu mai 'e tu'u ta'eue'ia mo e 'Otuá 'i He'ene mateaki'i kitautolú. Pea neongo te tau ala ongo'i veiveiua mo fai ha ngaahi fehalaaki, ka he 'ikai pē ha taimi te Ne [fehalaaki] ai. 'E 'ikai ha taimi te ne fai ai ha fehalaaki. 'Okú ne faitotonu ma'u pē kiate kitautolu. Ko hono faka'ofa'ofa mo faka'eieiki ia 'o e ngaahi fuakava 'oku tau fai mo e 'Otuá" ("Considering Covenants: Women, Men, Perspective, Promises," 'i he *To Rejoice as Women: Talks from the 1994 Women's Conference*, ed. Susette Fletcher Green mo Dawn Hall Anderson [1995], 99–100; pe tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 46).

Fealēlea'akí. Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālali 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e founa 'e lava ke tokoni ai hono 'ilo'i mo manatu'i e ngaahi fuakava topupapú ke tau mo'ui taau ai mo e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa mai:

"E tokoni'i kitautolu 'e ha'atau toutou fakamanatu fakataimi e ngaahi fuakava ne tau fai mo e 'Eiki ke tau fakamu'omu'a e ngaahi me'a 'oku mahu'ingá pea ke potupotu tatau ai 'etau mo'uí. 'E tokoni 'etau fakamanatu ko 'eni ke tau 'ilo'i e tafa'aki 'oku fie ma'u ke tau fakatomala ai mo liliu 'etau mo'uí, ke fakapapau'i 'oku tau mo'ui taau mo e ngaahi tala'ofa 'oku o fakataha mo 'etau ngaahi fuakavá pea mo e ngaahi ouau topupapú. 'I he'etau ngāue'i hotau fakamo'uí, 'e fie ma'u ke tau palani fakalelei pea feinga fakamātoato 'i he lototo'a" ('i he Conference Report, Apr. 1987, 15; pe *Ensign*, May 1987, 14; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 46).

- Ko e hā 'a e ngaahi ouau topupapú 'o e fakamo'uí na'e lea ki ai 'a 'Eletā Pālali?
- Ko e hā 'oku tau fuakava ki ai mo e 'Otuá 'i he ngaahi ouau ko 'eni?
- Ko e hā 'oku tala'ofa mai e 'Eiki ma'atautolu 'i he ouau takitaha?

Hili e tali 'a e kau akó, fakaafe'i ke nau fakafehoanaki 'enau ngaahi talí ki he fakamatala 'i he "Ko Hotau Vā mo e 'Eiki 'a ia 'Oku Makatu'unga 'i he Fuakavá" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 46–53). 'Oku hā 'i he kōlomu 'uluaki 'a e tokotaha 'okú ne ma'u e mafai ke fakahoko 'a e ouau. 'Oku 'i he kōlomu uá mo e tolú 'a e ngaahi fepalōmesi'aki 'oku tau fai mo e 'Otuá pea mo e me'a 'okú Ne tala'ofa mai. Mou fakamanatu mo e kau akó e ngaahi fuakava 'oku fakahoko 'i he mali ta'engata pea fakaafe'i e kau akó ke nau fakakaukauloto angé ki honau tu'unga faivelenga 'i hono tauhi iá.

Fealēlea'akí. Ko e hā e faka'ilonga lelei taha ke te 'ilo ai 'e lava ke tauhi 'e hato hoa he kaha'ú 'a 'ene ngaahi fuakava ta'engata 'o e malí?

Tokoni ke mahino ki he kau akó ko e faka'ilonga lelei tahá 'a 'enau lava ko ia 'o tauhi totonu 'enau ngaahi fuakava he taimi ní, kau ai 'a e papitaisó, fakapapau mo e fuakava 'o e lakanga fakataula'eiki, pea mo e 'enitaumeni 'o kapau kuo nau 'osi ma'u 'enitaumeni.

Mou vakai'i 'a e konga fakamuimui 'i he mali fakasilesitalé 'i he "Ko Hotau Vā mo e 'Eiki 'a ia 'Oku Makatu'unga 'i he Fuakavá" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 46). Fehu'i ange pe ko e hā 'oku tau fuakava ke fai he taimi 'oku tau mali ai he temipalé. Ko e hā 'oku tala'ofa mai 'e he 'Eiki 'o kapau te tau tauhi 'etau ngaahi fuakavá? Fakamahino'i ange 'a e ngaahi tāpuaki lahi 'e lava ke ma'u 'e kinautolu 'oku nau fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakavá.

ME'A KE AKO'Í

'Oku hanga 'e hono tauhi 'o e ngaahi fuakavá 'o 'omi kiate kitautolu 'a e mālohi ke tau kole tokoni ki he langí 'i he'etau nofo-malí mo hotau fāmilí.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Tohi lēsoni 'a e tokotaha akó. 'Oku lahi ha ngaahi founga 'e lava ke faitāpuekina ai 'etau mo'uí 'i he'etau tauhi e ngaahi fuakavá. Vakai ki he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Ngaahi Fuakavá mo e Ngaahi Ouauú" 'i he tohi lēsoni 'a e kau akó (44). Lau pea mou alea'i 'a e lea 'a 'Eletā Boyd K. Packer 'i he peesi 53 'o fekau'aki mo e mālohi 'o e ouau silá ke ha'i fakataha e ngaahi fāmilí.

'Ekitiviti mo e folofolá. Mou fakamanatu e ngaahi potu folofola ko 'ení pea fakafekau'aki kinautolu ki he founga 'oku hanga ai 'e he faivelengá 'o 'omi 'a e mālohi ke malu'i 'a e ngaahi fāmilí.

- Mōsaia 26:15–20. Ko e hā ha ngaahi founga 'okú ke pehē na'e faka'apa'apa'i ai 'e 'Alamā 'a e fakapapau mo e fuakava 'o e lakanga fakataula'eikí?
- Mōsaia 27:14. Na'e lava fēfē 'e he faivelenga 'a 'Alamá ke faitāpuekina ai hono fāmilí? (Na'á ne lava 'o lotu "'i he tui lahi" fekau'aki mo hono foha ko 'Alamā ko e Si'í ke "'omi ki he 'ilo 'o e mo'oní.")
- Mōsaia 28:5–7. Ko e hā ha founga na'e hanga ai 'e he vā fetu'utaki 'o e Tu'i ko Mōsaia mo e 'Eikí 'o faitāpuekina 'a hono fāmilí? ('I he taimi na'e kole ange ai 'e hono ngaahi fohá pe te nau lava 'o ō 'o ngāue fakafaipekau ki he kau Leimaná, neongo 'ene fakatu'utāmaki, na'á ne mo'ui taau ke ne fehu'i mo ma'u ha tali mei he 'Eikí.) Mou toe fakamanatu e talanoa ki hono fakahoko e tala'ofa 'a e 'Eikí ki he Tu'i ko Mōsaia (vakai, 'Alamā 19:22–23). Neongo 'oku 'ikai fakataumu'a 'eni ko ha sīpinga ke muimui ki ai e fāmilí kotoa pē, ka 'oku fakatāta'a'i atu ai 'a e mālohi 'o e tui 'a ha toko taha koe'uhí ko ha mēmipa 'e taha 'o e fāmilí.
- 'Alamā 53:16–21; 56:45–48, 56. Ko e hā na'e pehē 'e he ngaahi foha 'o Molonai na'e tupu mei ai honau mālohi ke malu'í? Mou alea'i e founga 'e lava ke ma'u ai he 'ahó ni e fa'ahinga mālohi ko 'ení. Ko e hā ha founga 'e hanga ai 'e he'etau tauhi kotoa 'etau ngaahi fuakavá, kau ai 'a e ngaahi fuakava 'oku fekau'aki mo e mali ta'engata, 'o fakatupulaki 'etau malava ke faitāpuekina hotau ngaahi fāmilí?

ME'A KE AKO'Í

'Oku 'omi 'e he kau palōfita mo'uí ha ngaahi fakahinohino fekau'aki mo e fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Ngāue fakakulupú. 'Oku tokoni e kau palōfita 'i onopōnī ke fakamahino kiate kitautolu e natula 'o e ngaahi fuakava 'oku tau faí 'i he taimi 'oku tau mali ai 'i he temipalé. vakai ki he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he kongá ko e "Ngaahi Fuakavá mo e Ngaahi Ouauú" (tohi lēsoni 'a e kau akó, 44). Vahevahe 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení ki ha kau ako kuo vahevahe fakakulupu. 'Oange ha ngaahi miniti si'i ke nau alea'i ai e ngaahi talí pea 'ai ke nau fakamatala'i ki he kalasí 'a e me'a ne nau ma'ú. (Ka 'ikai pea mou alea'i e ngaahi fehu'í mo e kalasí.)

- Palesiteni Joseph Fielding Smith (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 44). Ko e hā e ngāue 'oku fai 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá 'i he'etau fuakava ta'engata 'o e malí? (vakai foki ki he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he kongá ko e "Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá," tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 160).

Ko e hā na'e ako'i mai 'e Palesiteni Sāmita 'o fekau'aki mo e faka'ehi'ehi mei he vete malí? Ko e hā na'á ne pehē ko e tautea 'a e 'Eikí ki hono maumau'i e fuakava 'o e malí 'o fakafou he vete malí? (vakai foki ki he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mea Palesiteni Gordon B. Hinckley mo James E. Faust, 'i he "Vete malí," tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 87).

Ko e hā ha ngaahi tufakanga kehe 'e ua na'e pehē 'e Palesiteni Sāmita 'oku tau tali he taimi 'oku tau mali aí? Ko e hā ha ngaahi faingata'a te tau ala fetaulaki mo iá he'etau feinga ko ia ke fakahoko e ngaahi tufakangá ni?

- 'Eletā Marion G. Romney (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 45). Fakatatau mo e lau 'a 'Eletā Lomenií, ko e hā 'oku totonu ke tau to'o fakamātoato'i ai 'etau ngaahi fuakavá? Ko e hā ha ngaahi founa 'oku tau fa'a ta'etokanga pe 'ai'ai-noa'ia ai 'etau ngaahi fuakavá mo e ouau toputapú?
- 'Eletā Robert D. Hales (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 45). Ko e hā 'oku 'amanaki mai e 'Eiki ke tau hokohoko atu he 'ofa 'i hotau hoá neongo kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'a he'etau nofo-malí 'oku 'ikai ke tau fiemālie ki aí? 'Oku hoko fēfē 'a e holi ke tauhi 'etau ngaahi fuakavá 'o tokoni'i kitautolu 'i he ngaahi tu'unga pehé ni?
- 'Eletā Jeffrey R. mo Sisitā Patricia T. Holland (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 45–46). Ko e hā 'a e mālohi 'o e ngaahi fuakavá na'e ako'i mai 'e 'Eletā mo Sisitā Hōlaní?

Fealēlea'akí. Fakamatala'i ange 'a e faikehekehe 'o e aleapau 'i he mali fakapule'angá pea mo e mali fuakava ta'engata (vakai, 'Eletā Bruce C. Hafen, "Fuakava 'o e Malí," tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 54–56]). Fakatāta'a'i 'a e faikehekehé 'aki hano tā ha laine mei 'olunga ki lalo he loto mālie 'o e palakipoé. Fakahingoa e fa'ahi 'e tahá ko e "Aleapau 'o e Malí," pea tafa'aki leva 'e tahá ko e "Fuakava 'o e Malí." Faka'aonga'i e lea 'a 'Eletā Heifení ke fa'u 'aki ha lisi 'o e ngaahi 'ulu-ngaanga 'o e mali takitaha pea tuku ke fakafehoanaki mo fakatatau kinaua 'e he kalasí.

Kuo pau ke fetaulaki e ongo me'a mali kotoa pē mo e 'ahi'ahí. Ko e ongo me'a ko ia ne na mali he lao fakapule'angá, he 'ikai ke na ala ma'u 'e kinaua 'a e fakakaukau ta'engata 'okú ne 'oange ha mālohi ki he mali fuakavá.

FAKA'OSÍ

Fakakaukau ke fai ho'o fakamo'oní 'o fekau'aki mo e founa 'oku hanga ai 'e hono tauhi 'o ho'o ngaahi fuakavá 'o faitāpuekina ho'o nofo-malí mo e fāmilí.

NGĀUE KE FAI 'I HE LĒSONI 7

Vahe ange ki he kau akó 'a e ngāue ko 'eni ke fai 'i he hisitōlia fakafāmilí. 'E 'osi mai e ngāue ko 'ení ki he taimi te ke ako'i ai 'a e lēsoni 7, "Tala-tukufakaholo 'o e Ngaahi Tamaí," 'o fakafuofua ki ha uike 'e ua.

Konga 1. Fai ha ki'i fekumi ke 'ilo ai ha me'a fekau'aki mo ha ngaahi me'a ne hoko he mo'ui 'a ho'omou ngaahi kuí, 'e lava ke ne tãkiekina ho'onofo-malí mo e mo'ui fakafāmilí. Ako ha me'a na'e te'eki ai ke ke 'ilo'i ki mu'a hono vahe 'o e ngāue ko 'ení. 'E lava ke ke lau ha ngaahi hisitōlia fakafāmilí na'e hiki 'e hao kāinga pe fehu'i ki ho'o mātu'á, ngaahi kuí pe fa'etangatá, tokoua ho'o tamaí, tokoua ho'o fa'eé mo e mehikitangá ke nau fakamatala'i atu ai ha ngaahi me'a ne hoko he hisitōlia 'o homou fāmilí 'oku makehe pe langaki mo'ui. Tohi 'a e me'a 'okú ke akó ke hoko ia ko ha konga 'o ho'o hisitōlia fakafāmilí. Fakamatala'i e founga 'e lava ke ne taki-ekina ai ho'onofo-malí mo e fāmilí. Mateuteu ke vahevahe ho'o 'iló ki he kalasí.

Konga 2. Talanoa ki ho'o mātu'á, kau mēmipa kehe ho fāmilí pe kaungāme'a 'o e fāmilí. Fehu'i ange pe 'oku nau vakai ki ha faitatau 'i he 'ulungaanga, manako mo e alā me'a pehē, 'iate koe mo ho'o mātu'á. Fehu'i ange pe na'e ma'u 'e ho'o ngaahi kuí ha ni'ihi 'o e ngaahi 'ulungāanga ko 'ení.

Konga 3. Fa'u ha lisi 'o e ngaahi tu'utu'uni, tō'onga mo'ui mo e ngaahi tukufakaholo 'a homou fāmilí na'á ke fakatokanga'i 'i ho'o kei tupu haké. 'Ai ha lisi fika ua 'o e ngaahi tu'utu'uni mo e tukufakaholo 'okú ke fie hokohoko atu hono fai 'i ho fāmilí 'o'ou. Faka'ilonga'i e ngaahi me'a 'okú ke ongo'i 'oku fakatefito 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí.

'E lava ke fekau'aki e ngaahi tō'onga mo e tukufakaholo ko 'ení pea mo e ngaahi ngāue ne faí, akó, taimi fakangatangata 'o e 'evá, taimi mohé, ma'u me'atokoní, alēlea fakafāmilí, ako fakafāmilí 'o e folofolá, efiāfi fakafāmilí 'i 'apí, lotu fakafāmilí, lotu 'a e ongo me'a malí, ngaahi tāpuaki mo e 'initaviu fakaetamaí, 'aho fā'ele'í, ngaahi 'aho fakamanatu mahu'ingá, 'osi mei he akó, malí, tukufakaholo he 'aho mālōloó, tauhi 'o e Sāpaté, ngāue fakafaifekaú, mali temipalé, ngaahi 'ekitivití fakatupulakí, fatongia 'o e husepānití mo e uai'í, fai 'o e tu'utu'uní, me'a fakapa'angá (hangē ko e totongi vahehongofulú, kaati fakamo'uá, fakamo'uá mo e patisetí), fakahaa'i e ongo'i 'ofá, founga fetu'utakí, fakalelei'i 'o e palopalemá pea mo e tokanga ki he ngaahi me'a fakaemāmaní.

4 KO E TU'UNGA FAKALAUMĀLIE HE NOFO-MALÍ

VAKAI FAKALŪKFUA FAKATOKĀTELINÉ

“Kapau ‘e ‘ofa ha ongome‘a ‘i he ‘Eikí ‘o lahi ange he‘ena ‘ofa ‘i he‘ena mo‘uí peá na fe‘ofa‘aki ‘o lahi ange ia ‘i he‘ena ‘ofa ‘i he‘ena mo‘uí, ‘o na ngāue fakataha ‘i he uouangataha kakato ‘o hoko ‘a e polokalama ‘o e ongoongoleléi ko hona makatu‘unga, ko e me‘a pau ia ‘ena ma‘u ‘a e . . . fiefia lahi ko ‘ení. ‘I he taimi ‘oku fa‘a ō fakataha ai ha husepāniti mo hono uaifí ki he tempale mā‘oni‘oní, tū‘ulutui fakataha ‘i he lotu ‘i hona ‘apí mo hona fāmīlī peá na fepikinima atu ki he‘ena ngaahi fakataha faka-siasí, tauhi ‘ena mo‘uí ke ma‘a kakato, ‘o tatau pē ki he faka‘atamaí mo e fakatu‘asinó, koe‘uhí ke fakatefito ‘a e kotoa ‘o ‘ena ngaahi fakakaukau mo ‘ena ngaahi holí mo ‘ena ‘ofá ‘i he tokotaha pē, ko hono malí, peá na ngāue fakataha ke langa ‘a e pule‘anga ‘o e ‘Otuá, ko ‘ena a‘u ia ki he tumutumu ‘o e fiefiá” (Spencer W. Kimball, “Malí mo e Veté,” ‘i he 1976 *Devotional Speeches of the Year* [1977], 151; pe tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 205).

TEFITO‘I MO‘ONÍ

“Kapau ‘oku ‘ofa ha ongo me‘a ki he ‘Eikí ‘o lahi ange he‘ena ‘ofa ‘i he‘ena mo‘uí peá na . . . ngāue fakataha ke langa ‘a e pule‘anga ‘o e ‘Otuá, ko ‘ena a‘u ia ki he tumutumu ‘o e fiefiá.”

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI ‘A E TOKOTAHA AKÓ

“Ko e Fāmīlī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ko e Kau Palesitenisī ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

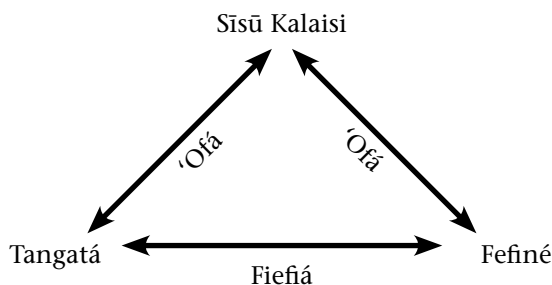
Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ko e Fāmīlī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani” (99–100)

ME‘A KE AKO‘Í

‘Oku malava ke toe fe‘ofa‘aki lahi ange ‘a e ongo me‘a malí he taimi ‘okú na anga faka-Kalaisi ange aí.

NGAAHI FOKOTU‘U KI HE FOUNGA HONO AKO‘Í

 Fealēlea‘akí. Tohi‘i he palakipoé ‘a e tefito‘i mo‘oni ‘o e lēsoní. Kole ki he kau akó ke nau tā ha fakatātā ‘oku fakamatala‘i ai e tefito‘i mo‘oni ko ‘ení. Hili ‘enau feingá, hanga leva ‘o tā e fakatātā ko ‘ení ‘i he palakipoé pea tuku ai he toenga ‘o e lēsoní.

 Tohi lēsoni 'a e tokotaha akó. 'Ai e kau akó ke nau vakai ki he kongā ko e "'Oku Kaunga Fēfē 'Etau 'Ofa ki he 'Otuá ki He'etau Malava ko ia ke 'Ofa ki he Ni'ihi Kehé?" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 187). Lau 'a e fakamatala takitaha pea fai ange ha ngaahi fehu'i hangē ko 'ení:

- 'Eletā Orson Pratt. 'Okú ke pehē ko e hā hono 'uhinga 'o e "ko e tangata angakóvī 'oku si'i 'aupito 'ene 'ofa ki hono uaiifí"? 'Oku hoko fēfē 'a hono mo'ui 'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi 'i ha 'api 'oku fakatefito 'ia Kalaisi 'o tokoni'i ha tangata ke 'ofa 'i hono uaiifí?
- 'Eletā John A. Widtsoe. Ko e hā hono 'uhinga kuo pau ke kau ma'u ai pē 'a e "'ofa ki he 'Otuá" 'i he fe'ofa'aki mo'oni 'a e tangatá mo e fefiné?
- 'Eletā Russell M. Nelson. Fakatatau mo e lau 'a 'Eletā Nalesoní, 'oku hanga fēfē 'e he'etau tukupā ke tauhi ki he 'Eiki 'o fakatupulaki 'etau tauhi mateaki ki hotau hoá? Ko e hā 'oku mo'oni ai 'ení? Ko e hā 'e ala hoko ko e iku'anga 'o ha nofo-mali 'o kapau 'oku vaivai hono tauhi 'e he ongo me'a malí 'a 'ena fuakava toputapú?

ME'A KE AKO'Í

Ko e langaki 'o e tu'unga fakalaumālié ko ha ngāue ia ke fai-feinga ki ai 'a e fakafō'ituituí mo e ongo me'a malí fakatou'osi.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Ngāue fakakulupú. Vahevahe 'a e kalasí ki ha kulupu 'e tolu pea 'ai ke lau 'e he kulupu takitaha ha taha 'o e ngaahi kongā ko 'eni mei he "Founga Hono Ma'u 'o e 'Ilo Fakalaumālié" na'e fai 'e 'Eletā Lisiate G. Sikotí (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 176–78): "Fekumi Loto Fakatōkilalo ki he Maama Fakalangí," "Ngāue 'aki 'a e Tuí pea Tokanga ki he Akonaki 'a Sísuú," pea mo e "Talangofua ki he Ngaahi Fekauú." 'Ai ke lipooti mai 'e he kulupu takitaha ha ngaahi fakakaukau mahu'inga 'e ua pe tolu mei he'enua laukonga ne vahe angé, pea mou alea'i kinautolu mo e kalasí.

 Fealēlea'akí. Fehu'i ki he kau akó: Ko e hā te ke lava 'o fai ke fakatupulaki 'aki e mo'ui fakalaumālie 'a ha taha? Ko e hā te ke lava 'o fai ho'omo hoko ko ha ongo me'a malí ke fakatupulaki 'aki e tu'unga fakalaumālié. Ko e hā ha founga 'e lava ke tokoni ai e Laumālié ki hono fakalelei'i e ngaahi palopalema faka'aho 'o e nofo-malí?

ME'A KE AKO'Í

"Ko e fiefia ko ia 'i he mo'ui fakafāmilí 'oku meimei ke toki a'usia pē ia 'i he taimi kuo langa ai 'a e fāmilí 'i he ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí" ("Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani").

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Ngāue fakakulupu. Vakai mo e kau akó ki he "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani" (tohi lēsoni 'a e kau akó, 100), pea lau e tefito'i mo'oni ko 'ení mei he palakalafi hono 7: "Ko e fiefia ko ia 'i he mo'ui fakafāmilí 'oku meimei ke toki a'usia pē ia 'i he taimi kuo langa ai 'a e fāmilí 'i he ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí." Fakamanatu nounou ki he kau akó 'a e founga 'oku ako'i mai ai 'e he folofola 'a hono mahu'inga 'o e langa 'i ha fakava'e 'oku fefeká (vakai ki he Luke 6:47–49; 1 Kolinitō 3:10–13; 'Efesō 2:20, pe 2 Nīfai 28:28). Fakamatala'i ange kuo pau ke tau langa 'i he fakava'e ko e ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí kae lava ke tau fiefia 'i he mo'ui fakafāmilí.

'Oku 'asi 'i he palakalafi hono fitu 'o e fanongonongó, ha ngaahi tefito'i mo'oni 'e hiva 'oku hoko ko ha fakava'e 'o e nofo-mali fiefiá: tuí, lotú, fakatomalá, fa'a fakamolemolé, faka'apa'apá, manava'ofá, ngāué mo e ngaahi 'ekitiviti 'oku langaki mo'uí. Vahevahe 'a e kalasí ki ha fanga ki'i kulupu iiki pea vahe ange ha tefito'i mo'oni 'e taha pe ua ki he kulupu takitaha. Kole ki he kulupu takitaha ke nau fakakaukau ki ha ngaahi sīpinga kuo hanga ai 'e he ngaahi tefito'i mo'oni

kuo vahe angé, 'o fakamālohia 'a e nofo-malí pea ke nau fakamatala'i ia ki he kalasí. Mou alea'i ha toe ngaahi sīpinga kehe 'o kapau 'e toe lahi 'a e taimí.

FAKA'OSÍ

Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Sēmisi E. Fausi 'i he'ene kei hoko ko ha mēmipa 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "Ko e tefito 'o ha fiefia lahi 'i he nofo-malí ko hono ma'u 'o e takaua pea mo e ngaahi fua 'o ha Tokotaha Mā'oni- 'oni mo Fakalangi. Ko e me'a 'okú ne pukepuke kinauá, ko 'ena laumālie tahá. 'Oku fa'a lava ke fakatupu 'e he fanga ki'i palopalema iiki 'i he tafa'aki fakalaumālie 'o e nofomalí ha maumau 'i he nofomali ko iá" ('i he Conference Report, Oct. 1977, 14; pe *Ensign*, Nov. 1977, 9; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 221). Toe foki ki he fakatātā 'i he palakipoé peá ke fakamatala'i ange 'e lava ke tau faka'ehi'ehi mei ha "maumau" 'etau nofo-malí 'o kapau 'e fakatou 'ofa 'a e husepānití mo e uai'í kia Sisū Kalaisi peá na muimui ki He'ene ngaahi akonakí. Faka'aonga'i e fakatātā na'á ke tā he palakipoé ke fakamatala'i ange ko e ofi ange ko ia 'a e ongo me'a malí ki he 'Eikí, ko e toe vāofi ange ia 'a hona vaá.

Mou toe fakamanatu 'a e tefito'i mo'oni ko ia 'oku hanga 'e he mo'ui fakalaumālié 'o fakatupulekina 'a e nofo-malí. Fakaafe'i e fānau akó ke nau fakakaukau'i honau ngaahi mālohingá mo e vaivaí pea ke nau kumi ha ngaahi founga ke nau hoko ai 'o anga faka-Kalaisi angé.

5 NGA AHI TEFITO'I ME'A MAHU'INGA 'O E FETU'UTAKÍ HE NOFO-MALÍ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

“Oku hā ‘etau ngaahi fetu‘utakí ‘i hotau fofongá. Ko ia kuo pau ke tau tokanga, ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he *me‘a* ‘oku tau fakafōtunga atú, ka ‘i he *founga* ‘oku tau fakahoko ‘aki iá. ‘E lava ke fakamālohia pe hōloa ha ngaahi loto ‘e he pōpoaki pea mo e founga ‘oku tau fetu‘utaki aí” (L. Lionel Kendrick, ‘i he Conference Report, Oct. 1988, 28; pe *Ensign*, Nov. 1988, 23).

TEFITO'I MO'ONÍ

‘Oku hanga ‘e he fetu‘utaki lelei ‘o fakatupulekina ‘a e nofo-malí.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI ‘A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Fetu‘utakí”(36)

ME'A KE AKO'Í

‘E lava ke tokoni hono ‘ilo‘i ho ngaahi mālohingá mo e vaivaí, ke toe lelei ange ‘a e founga fetu‘utakí.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Kí‘i sivi ‘ahi‘ahi ‘a e tokotaha akó. ‘Ai ha tatau ‘o e la‘ipepa tufa fika 2, “Sivi he Fetu‘utakí,” mei he faka‘osinga ‘o e lēsoni ko ‘ení (p. 26) pea tufaki ia ki ho‘o kau ako ‘oku ‘osi mali pe fakama‘u ke malí. ‘Oange ha ngaahi miniti si‘i ke tali ‘aki e ngaahi fehu‘i ‘i he ‘ulu‘i tohi “Oku Lelei Fēfē ‘Eku Fetu‘utakí?” Fakamatala‘i ange he ‘ikai ke mou alea‘i ‘enau ngaahi talí ‘i he kalasí, ka ke poupou‘i kinautolu ke nau talanoa ki ai ‘amuiange mo honau hoá pe tokotaha ‘oku nau teu mali mo iá.

ME'A KE AKO'Í

‘Oku ako‘i mai ‘e he kau taki ‘o e Siasí ‘oku toe lelei ange ‘a e fetu‘utaki ‘i he nofo-malí ‘o fakafou ‘i he ongo‘i-ngofuá, fakapotopotó, loto tau‘atāiná, kātakí, ‘ofá, faka‘apa‘apá, ‘ai ke tu‘unga tatauí mo faka‘apa‘apa‘i ‘ena tau‘aki tau‘atāina ke filí.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea‘akí. Lau mo e fānau akó ‘a e Tokāteine mo e Ngaahi Fuakava 76:94.. Fakamatala‘i ange ko e taha ‘o e ngaahi ‘ulungaanga ‘o kinautolu te nau ma‘u e pule‘anga fakasilesitalé te “nau mamata ‘o hangē ko e mamata atu kiate kinautolú, pea nau ‘ilo ‘o hangē ko hono ‘ilo‘i ‘a kinautolú.” Hangē ‘oku talamai heni ‘e haohaoa mo ta‘e hano mele pea ta‘e mālualoi mo ta‘e kākā pe ‘ikai ta‘e-mahino ‘etau fetu‘utaki ‘i hotau tu‘unga haohaoa mo fakasilesitalé. Koe‘uhí ko ‘etau taumu‘á ke ma‘u e nāunau fakasilesitalé, ‘oku totonu ke tau feinga ke ako mo faka‘aonga‘i e fa‘ahinga fetu‘utaki ko ‘ení he taimí ni.

 Ngāue fakakulupú. Kole ki he kau akó ke nau vakai ki he ngaahi potu folofola fekau‘aki ‘oku hā ‘i he kongā ko e “Fetu‘utakí” ‘i he tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó (36). Vahevahe fakakulupu ‘a e kalasí pea vahe ange ki he kulupu takitaha ha ngaahi potu folofola. Kole ange ke nau alea‘i fakakulupu ‘a e founga ‘oku

kaungatonu ai 'enau ngaahi potu folofolá ki he nofo-malí mo e fāmilí. 'Ai ke nau lipooti ki he kalasí e ola ne nau ma'ú.

La'ipepa Tufa Fika 3. 'Ai ha tatau 'o e la'ipepa tufa fika 3, "Vakai'i 'o Kita 'i he Ngaohikovia Fakaelotó," 'oku ma'u he faka'osinga 'o e lēsoni ko 'ení (p. 27) pea tufaki kinautolu ki he kau akó. Fakaafe'i e kau akó ke nau alea'i e ngaahi ongo 'oku nau ma'u 'o fekau'aki mo e ngaahi 'ulungāanga 'oku 'asi aí. Poupou'i kinautolu ke nau tali e ngaahi fehu'i 'i 'api pea kapau kuo nau 'osi mali, ke nau alea'i ia mo honau hoá he tukú.

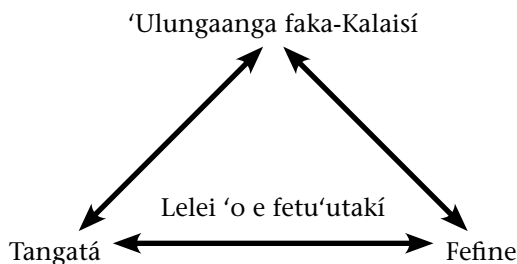
Fakamahino'i ange ke ma'u ha nofo-mali 'oku mālohí, kuo pau ke mou si'aki ha fa'ahinga founa fetu'utaki pē 'oku fakatupu loto mamahí, ka mou fetu'utaki 'i ha ngaahi founa 'oku langaki mo'ui, fakamaama, fakalotolahi pea ongo'i ai ho hoá 'okú ne mahu'inga pea 'ofeina ia.

ME 'A KE AKO 'Í

Ko e lahi ange ko ia e anga faka-Kalaisi 'a e husepānití mo e uaiifí, ko e lahi ange ia 'ena malava 'o fetu'utaki 'ofa 'iate kinauá.

NGAAHI FOKOTU 'U KI HE FOUNGA HONO AKO 'Í

Fealēlea'akí. Tā 'a e fakatātā ko 'ení 'i he palakipoé. Kole ki he kalasí ke nau fakamatala'i atu ia. Fakamatala'i ange ko e vāofi ange ko ia 'a e tangatá mo e fefiné kia Kalaisí (pe 'i hono fakalea 'e tahá, ko 'ena anga faka-Kalaisi angé), ko e lahi ange ia hona faingamālie ke na fetu'utaki ai 'iate kinaua 'i he 'ofá.

Fealēlea'akí. Lau e fakamatala ko 'ení ki he kalasí pea fehu'i ange pe ko e hā e kaunga 'a e me'a takitaha ki he fetu'utaki 'i he nofo-malí.

- Na'e tohi 'e 'Eletā Sione A. Uitisou, he'ene kei mēmipa 'i he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē: "Ko e 'ofa mo'oni 'a e tangatá ki he fefiné, 'oku kau ma'u pē ai 'a e 'ofa 'a e 'Otuá 'a ia 'oku ha'u mei ai 'a e me'a lelei kotoa pē" (*Evidences and Reconciliations*, arr. G. Homer Durham, 3 vols. in 1 [1960], 297; pe tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 187).
- Na'e akonaki mai 'a 'Eletā Niila A. Mekisuale 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'o pehē: "Ka 'ikai fakatefito 'ia Kalaisi—'a e ngaahi akonaki 'a e tangatá—'e vavé ni pē hōloa 'a e ongo'i fie tokoni ki he ni'ihī kehé. . . . 'Oku 'ikai fa'a 'ofa ha tangata ia ki hono kaungā'apí koe'uhí pē ko 'ene 'i aí; kuo 'ilo'i 'e ha ni'ihī 'okú na toki maheni pē hili 'ene 'ilo'i pau 'oku mo'ui 'a e 'Otuá" (*Of One Heart: The Glory of the City of Enoch* [1975], 15).

FAKA'OSÍ

'Oku hanga 'e ha potu folofola 'e ua mei he Sēmisi 3 'o fakanounou'i mai 'a e faingata'a 'o e fetu'utaki 'i ha founa 'oku fakamālohia ai 'a e ngaahi fetu'utaki ta'engatá:

"He 'oku tau tūkia kotoa pē 'i he ngaahi me'a kehekehe. Kapau 'e 'ikai tūkia ha taha 'i he lea, ko e tangata haohaoa ia, pea 'oku fa'a fai 'e ia ke ta'ofi ki he sino kotoa. . . .

"Ko hai ha taha 'oku poto mo 'ilo lahi 'iate kimoutolu? Ke fakahā 'e ia 'i he 'ulu-ngaanga lelei 'a 'ene ngaahi ngāue 'i he angavaivai mo e poto" (Sēmisi 3:2, 13).

Kapau 'oku toe lahi e taimí, pea mou vakai'i mo alea'i kotoa e Sēmisi 3.

La'ipepa Tufa Fika 2 • Sivi'i 'o e Fetu'utaki

'Oku Lelei Fēfē 'Eku Fetu'utaki?	Meimei pehē ma'u pē	Taimi pē ni'ihī	Tātātaha
1. 'Oku hanga 'e he'eku founa lea ki hoku hoá 'o fakamālohia homa vaá.			
2. 'Oku fakamālohia hoku vā mo hoku hoá 'e he me'a 'oku ou fili ke ma talanoa ki áí.			
3. 'Oku ou fai ha fakamamafa lahi ange ki he ngaahi 'ulungaanga lelei hoku hoá kae 'ikai ko 'ene ngaahi tōnōnou.			
4. 'Oku ou ma'u ha loto lelei ki hoku hoá.			
5. 'Oku ou faka'ehi'ehi mei he fakaangá, angatu'ú, kumi 'uhingá, ta'e fieleá, fakaumiuminoá mo e loto ta'efieauná he taimi 'oku ou fetu'utaki ai mo hoku hoá.			
6. 'Oku hanga 'e he founa 'oku ou fetu'utaki ai mo hoku hoá, 'o fakahaa'i 'eku 'ofa mo faka'apa'apa'i iá.			
7. 'Oku ou lau 'oku ou tu'unga tatau mo hoku hoá 'i he'ema nofo-malí.			
8. 'Oku ou fakakau mai hoku hoá ki he ngaahi tu'utu'uni mahu'inga kotoa pē 'i he'ema nofo-malí.			
9. 'Oku ou ongo'i malū'ia 'oku totonu ke 'oua na'á ku feinga ke fakamālohi'i hoku hoá ke tuha mo e anga 'eku fakakauká.			
10. 'Oku ou feinga mālohi ke u fetu'utaki 'i ha founa faka-Kalaisi.			

La'ipepa Tufa Hono 3 • Vakai'i 'o Kita 'i he Ngaohikovia Fakaelotó

To'o mei he Judy C. Olsen, "Ko e Tokotaha Fakatupu Lotomamahi Pulipuliá," Ensign, June 1996, 24-25

Faka'ilonga'i pe 'oku tu'o fiha ho'o fai e fa'ahinga founa ngaohikovia fakaeloto ko 'eni ki ho hoá pe ni'ihiki kehé.

'ULUNGAANGA FAKAMĀLOHÍ	TE'EKI AI 'AUPITO (te'eki ai he ta'u 'e nima kuohilí)	TĀTĀTAHA (si'i hifo he tu'o taha he ta'ú)	TAIMI 'E NI'IHI (si'i hifo he tu'o taha he māhina)	FA'A HOKO (fakauike pe faka'aho)
<i>Ui 'aki ha Hingoa</i>				
Ngaahi lea hangē ko e fakaseselé, masolí pe toe kovi ange ai				
Lea faka'aluma pe faka'alinga lelei				
Fanga ki'i hingoa fakatenetene kovi				
Hingoa fakatupu'ita				
<i>Ngaahi Lea Holoki Mo'ui</i>				
Fakama'ama'a'i 'o e tokoní				
Le'o kona				
Tūkuhua ngalivale 'oku fakatupu fakamaá				
Fakasio pē fehālākí				
<i>Fakailifia'i</i>				
Fakamanamana'i ke fai hoto lotó				
Lea 'ita				
Kaikaila				
Lue faka'ita holo he falé				
Laku pe maumau'i ha 'ū me'a				
Ta'ota'ofi e fakamatalá mo lea māsila				
Mata 'ita pe ngaahi faka'ilonga kehe 'o e 'itá				
<i>Fakamama'o (ke 'oua 'e fetu'utaki mo e hoá)</i>				
'Ikai tala kotoa e mo'oní pe ko e 'ofá				
Tukuloto'i e ongo'i 'itá pe fakamakehekehé				
Fokotu'u ha tu'utu'uni ta'etotonu				
<i>Mio'i</i>				
Mamahi loi ke faka'ofa'ia atu ai				
Feinga ke fakatupu ha ongo'i halaia				
Tukuaki'i e hoá pe ni'ihiki kehé 'i he palopalemá				
Ta'e fie 'ulutukua ki he tu'utu'uni 'a e hoá koe'uhí ko ha 'uhinga siokita				

6 UOUANGATAHA MĀ'ONI'ONI 'I HE NOFO-MALÍ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

“Fakapapau'i homo lotó ke mo fakakaukau taha mo loto taha, pea uouangataha 'i he ngaahi me'a kotoa pē” (2 Nīfai 1:21).

“Pea na'e ui 'e he 'Eiki 'a hono kakaí ko Saione, koe'uhí he na'a nau lototaha pē mo fakakaukau taha, pea nau nofo 'i he mā'oni'oni” (Mōsese 7:18).

“Kuo pau ke feinga 'a e husepānití mo e uaifí ke na faaitaha 'i he mā'oni'oni, peá na taha 'i he'ena ngaahi taumu'á, ngaahi holí, mo 'ena ngaahi ngāu'é” (Ezra Taft Benson, “Ko e Fakamo'uí—Ko ha Me'a Fakafāmilí Ia,” *Tūhulu*, Nōvema 1992, 2; pe tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, (320).

“Oku faingata'a ange 'aupito ke loto taha mo fakakaukau taha, 'i ha'atau feinga ke tau taha 'i he me'a fakatu'asinó” (James E. Faust, 'i he Conference Report, Apr. 1993, 46; pe *Ensign*, May 1993, 36; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 410).

TEFITO'I MO'ONÍ

'Oku hanga 'e hono a'usia ha feohi uouangataha 'i he mā'oni'oni mo hoto hoá, 'o fakatupulaki e faingamālie ke ola lelei ai e nofo-malí.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Uouangatahá” (410–11)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Siokitá” (363)

ME'A KE AKO'Í

Ko e uouangataha mā'oni'oni 'i he nofo-malí, 'oku kau ai 'a e taha 'i he'etau taumu'á, faka'ānauá mo e ngāu'é.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Fakamanatu ki he kau akó 'a e ngaahi tefito'i mooni 'o e 'ofá, faka'apa'apá, mo e fetu'utaki lelei na'e alea'i 'i he lēsoni ki mu'á. Fakamanatu ange 'a hono mahu'inga 'o e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki hono langa 'o e uouangatahá 'i he nofo-malí.

 Fealēlea'akí. Tohi'i he palakipoé 'a e lea 'a Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoni mei he Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ongoongolelei ('olungá). Fehu'i ange: 'Okú ke pehē 'oku 'uhinga ki he hā 'a e “uouangataha mā'oni'oni”? Mou alea'i e fakakaukau ko 'ení 'aki ha'o fai ange ha ngaahi fehu'i meimei hangē ko 'ení:

- Ko e hā ha ngaahi founga 'e ala tokoni ai 'a e uouangataha he mā'oni'oni ke ta'ofi pe fakalelei'i e ngaahi palopalema 'i he nofo-malí? 'Okú ke pehē 'e hanga 'e ha *fa'ahinga* uouangataha pē 'o fakalelei'i e ngaahi vaá pe kuo pau pē ke uouangataha 'i he mā'oni'oni? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā e ngaahi tafa'aki na'e pehē 'e Palesiteni Penisoni kuo pau ke tau feinga ke uouangataha aí?

- Ko e hā ha ngaahi sīpinga 'o e uouangataha mā'oni'oni 'i ha nofo-mali?
- Ko e hā 'oku 'atā ai ke fakatou ma'u 'a e tau'atāina mo e uouangatahá 'i he mali ta'engatá?

ME'A KE AKO'Í

'Oku 'omi 'e he uouangataha he mā'oni'oni ha ivi ki he nofo-mali.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

'Ekitiviti fakafolofolá. 'E lava ke faka'aonga'i e tala fakatātā ko 'ení ke ako'í 'aki e mālohi 'o e uouangatahá 'i he nofo-mali. Fakahā ki he kau akó ha kongá papa fā-ua (hangē ko ia 'oku fa'a faka'aonga'i ke tokotu'u 'aki e falé). Fakamatala'i ange ko e taimi 'oku fakalavalava ai ha kongá papa fā-ua fute 'e valú, te ne lava 'e ia 'o pukepuke hake ha me'a 'oku pāuni 'e 577 hono mamafá. Kapau 'e toe mamafa ange ai, 'e holo ia. Faka'ali'ali ki he kau akó ha kongá papa fā-ua kehe. Pukepuke fakalavalava hake 'a e ongo kongá papá ke na fehāngaaki (kae 'oua te na fetaulaki), pea fehu'i ki he kau akó pe ko e hā e mamafa 'e lava ke na pou-pou'i fakataha haké. (Te na lava 'o pukepuke hake 'o liunga ua, pe pāuni 'e 1,154.) 'Unuaki'i leva e ongo fo'i papá ke na fetaulaki. Fehu'i ki he kau akó pe ko e hā e lahi 'o e pāuni 'e lava ke pukepuke hake 'e he ongo fo'i papá 'o kapau 'e fakapipiki fakataha kináua ke na hangē pē ha kongá papa 'e tahá. ('I he taimi 'oku fakafehokotaki ai kináua, 'e lava ke na pukepuke hake 'a e pāuni 'e 4,610, meimei ko e liunga fā ia 'o e pāuni te na takitaha pukepuke hake he taimi 'okú na mavahevahe aí.) *Fakatokanga'i ange:* 'E lava ke ke liliu e tala fakatātā ko 'ení 'aki ha'o faka'aonga'i ha ngaahi fo'i va'akau pe lula. 'E lahi ange mamafa 'e lava ke pukepuke hake 'e ha lula 'e ua 'oku fakapipiki fakataha'í, 'i he me'a ko ia ne na mei lava kapau ne na mavahevahé.

Lau mo e kau akó 'a e Tangata Malanga 4:9. Mou alea'i ha founga 'oku kaungatonu ai e potu folofolá pea mo e talanoa fakatātā ko 'ení ki he nofo-mali. Ko e hā ha ngaahi founga 'oku toe mālohi ange ai hono fakataha'í 'o ha tangata mo ha fefine 'i he mali ta'engatá, 'o laka hake ia kapau na'e fakataha'í hona ngaahi talēnití 'i he te'eki ai ke na malí? 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e fo'i lea ko e uouangataha? ("Fengāue'aki pe fepoupouaki 'a ha me'a 'e ua pe lahi ange . . . ke fakatupu ha ola 'oku mahulu hake ia 'o kapau na'e fakataha'í kehekehe mai e ola 'enau ngaahi ngāué" [*The Concise Oxford Dictionary*, 10th ed. (1999), 1452].) Mou alea'i ha founga 'e lava ke 'aonga ai e ngāue fakatahá ki hono fakamālohia 'o ha nofo-mali mo e fāmili 'oku ta'engatá.

Fealēlea'akí. Lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

"'I he malí, 'oku lava ke hoko ai 'o taha pē [hotau] ngaahi 'ulungaanga kehekehe ko 'ení—'i he uouangataha—ke faitāpuekina 'a e husepānití mo e uaiifí, 'ena fānaú mo e makapuná. 'Oku fakatou fie ma'u 'a e husepānití mo e uaiifí kae lava ke ma'u 'a e mo'ui fiefia mo 'aonga tahá. 'Oku fehokotaki mo fepoupouaki 'ena ngaahi ngāué. 'Okú na takitaha pē 'a e ngaahi 'ulungaanga 'a ia 'e lelei taha ki he fatongia kuo tuku 'e he 'Eikí ke fiefia ai 'a e tangatá pe fefiné. 'I he taimi 'e faka'aonga'i ai 'e ha ongome'a mali 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'okú na malava ke faí, 'o fakatatau mo e taumu'a 'a e 'Eikí, 'e lava leva ke na fakakaukau, ngāue, pea fiefia fakataha—ke na fehāngahangai fakataha mo e ngaahi faingata'á peá na taha pē 'i hono ikuna'i kinautolú, ke na tupulaki 'i he 'ofá mo e mahinó, pea ke ha'i kináua 'o na hoko pē 'o taha 'i he ngaahi ouau fakatemipalé, ke a'u ki he ta'engatá. Ko e palaní ia" ('i he Conference Report, Oct. 1996, 101; pe *Ensign*, Nov. 1996, 74; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 411–12).

Mou alea'i ha founa 'e lava ke lelei ai hotau ngaahi faikehekehe fakaenatulá ki ha nofo-mali pea mo e founa 'oku totonu ke 'oua na'a hanga ai 'e hotau faikehekehé 'o ta'ofi kitautolu mei he'etau fakakaukau, ngāue pe fiefia fakatahá.

ME'A KE AKO'Í

'Oku lahi fau ha ngaahi 'ā-vahevahe 'okú ne fakatupu ha vāmama'o pe ta'e uouangataha 'i he nofo-malí.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Fealēlea'akí. Fai ange 'a e talanoa ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Sipenisā W. Kimipoló he'ene kei mēmipa he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Fakamatala'i ange ko e tutu'u ukameá, ko ha konga ukamea tapa tolu ia 'oku fa'a fahi 'aki 'a e fefié.

“I ha pō 'e taha ne u tokoto 'ā'ā pē 'o fakakaukau ki he ngaahi palopalema 'o e 'ahó. Ne fakateholo mai hoku ve'e tesí he uike ko iá ha kakai—ko ha kakai lelei—ne punou hanau ni'ihí he loto mamahí; ne ako ha ni'ihí ke fakatomala 'i he ngaahi ha'aha'a 'o e mo'uí; ne fakatupu 'ita ki ha ni'ihí he palopalema'ia 'enau nofo-malí, me'a fakapa'angá pea mo e tō nounou fakalaumālié.

“Ko hono mo'oní ko ha kakai lelei pē 'eni ia; ka 'i he'enau fefononga'akí na'e faingata'a ai ke nau nofo ma'u ha halá pea nau hē atu ai ki he kauhalá; kuo ngalo 'iate kinautolu 'enau ngaahi fuakavá pea nau fakatoloi hono fakalelei' levá.

“Ne u manatu ai ki ha talanoa na'e fai 'e Samuel T. Uitimani na'e ui ko e 'Tutu'u Ukamea ne Ngaló.' Ne u ako ke faka'aonga'i ha fanga ki'i tutu'u ukamea he taimi ne u kei talavou a'í 'i 'Alisona, he ko hoku fatongiá ke 'ave ha fefie ki he fale lahí. Kau lau atu e lea 'a Uitimani:

“Na'e 'ikai lahi e maumau ne hoko he afā sinoú. Mo'oni pē na'e holo ha uaea telefoni pea lahi mo e fakatu'utāmaki he hala lahí. Na'e ta'eoli pea faingata'a e hū ki tu'á. Na'e kei kovi pē 'eá ka na'e 'ikai fu'u fakailifia. Na'e tonu ke 'osi lava pē 'e he fu'u uolonatí ia 'o fuesia e mamafa 'o hono 'ū va'á. Ka ko e konga ukamea 'i he loto sinó na'á ne fakatupu e maumaú.

“Na'e kamata e talanoa ki he tutu'u ukameá he ngaahi ta'u lahi kuo hili he taimi na'e kei talavou ai e tangata faama 'ulu hinaá he 'apí ni. Ko e toki hiki atu pē ia 'a e fale fahi papá mei he tele'á pea na'e ma'u 'e he kakai 'o e koló ha 'ū me'angāue ne laku holo pē 'i ha ngaahi feitu'u kehekehe. . . .

“I he 'aho makehe ko 'ení, ko ha tutu'u ukamea—na'e fālahi, lafalafa mo mamafa pea na'e fute 'e taha nai hono lōloá pea kuo lafalafa hono hahá. Na'e 'ikai fou mai he ve'e fale tuku'anga me'angāué 'a e hala mei he aumanafa he fakatongá; ka koe'uhí kuó ne tōmui ki he ma'u me'atokoni efiafí, ko ia na'e hanga ai 'e he talavou 'o hili e konga tutu'u ukameá . . . 'i he manga'i 'akau 'o e ki'i fu'u uolonati na'e tō 'e he'ene tangata'eikí he hū'anga he toumu'á. Te ne toki 'ave 'a e tutu'u ukameá ki he fale tuku'anga me'angāué he 'osi pē 'a e ma'u me'atokoni efiafí, pe ko e taimi ko ia te ne fou atu ki a'í.

“Na'á ne faka'amu mo'oni ke fai ia, ka na'e 'ikai hoko ia. Na'e hili ai pē ia he manga'i 'akaú, pea 'i he'ene tupu hake 'o fu'u lahí kuo faka'au ke ma'u ai pē ia ai. Na'e kei 'i ai pē ia ka kuo tupu takai ai e fu'u 'akaú, 'i he taimi na'á ne malí ai 'o tokanga'i e faama 'ene tangata'eikí. Na'e faka'au ke pulia ia ki loto he 'aho na'e ma'u me'atokoni efiafí ai e kau ngāué he lalo 'akaú. . . . Kuo tupu takai pea pulia ai pē 'a e tutu'ú ia 'i he fu'u 'akaú he taimi na'e tō mai ai e afā sinoú.

“Pea 'i he lōngonoa 'o e pō momoko ko iá, 'i he lolotonga 'a e 'uha lōvai mo sinou moko'í'í, na'e mapaki atu ai ha va'a 'e taha 'o e ngaahi fu'u va'a lalahi 'e tolu 'o e fu'u 'akaú, 'o tō ki he kelekelé. Na'e 'ikai leva ke toe palanisi e toenga 'o

e fu'u 'akaú ko ia na'e mafahi ua ai 'o holo. 'I he 'osi e afaá, na'e 'ikai ha va'a 'e kei toe he fu'u 'akau ne faka'ofa'ofá.

“‘I he pongipongi hono hokó, na'e 'alu atu e tangata fāmá ke tengihia 'ene molé. Na'á ne pehē, “Na'e mei ma'u ai ha pa'anga 'e lauiafe. He ko e fu'u 'akau faka'ofa'ofa taha ia 'i he tele'á.”

“‘Peá ne [fakatokanga'i atu ha me'a 'i he konga na'e mafahí]. Na'á ne lea faka-me'apango'ia [ai], “Ko e tutu'ú. 'A e tutu'ú ne u ma'u he manafa he fakatongá.” Na'á ne vakai atu 'o 'ilo'i e 'uhinga na'e tō ai e fu'u 'akaú, he na'e hanga 'e he konga ukamea tutu'ú ni 'o ta'ofi e fetaiaki e sino'i 'akaú, 'o hangē ko ia na'e totonu ke hokó.’

“‘A e ngaahi tutu'ú ukamea kuo ngaló! 'A e ngaahi vaivai pulipulia kuo tonumia pea 'ikai 'así, ka 'oku tatali pē kae 'oua ke tō mai ha pō momoko ke fai e maumaú. Ko e hā leva ha me'a te ne toe fakaofonga'i lelei ange 'a e nunu'a 'o e angahalá 'i he'etau mo'uí?” 'I he Conference Report, Apr. 1949, 191.

Ko e hā ha ngaahi tutu'ú ukamea te ne ala faka'auha e uouangataha 'i he nofo-malí?

Kole ki he kalasí ke nau vakai ki he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Siokitá” 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (p. 363). Lau e sētesi 'uluaki 'o e palakalafi hono uá 'i he lea 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipóló: “‘I he vete mali kotoa pē 'oku hoko, ko e tupu ia mei he siokita 'a e taha 'o e ongome'á pe ko kinaua fakatou'osi 'i he aleapau 'o e malí.” 'E lava ke hoko 'a e siokitá ko ha tutu'ú ukamea 'i he nofo-malí. 'Oku fakafōtunga ia 'i ha ngaahi founa kehekehe.

Lau e lea takitaha 'oku hā 'i he Ngaahi Akonaki kuo Filifilí pea hiki he palakipoé ha 'ulungaanga 'e lava ke ne fakafe'atungia'i e nofo-malí. Mou alea'i ha founa 'e lava ke ikuna'i 'aki e ngaahi 'ulungāanga ko 'ení pe faka'ehi'ehi mei aí. 'E lava ke hangē ho'o lisí ko 'ení:

- Palesiteni Tēvita O. Makei. Tāufehi'á, manumanú, loto koví mo e meheká.
- Palesiteni Spencer W. Kimball. Ko hono fakakaukau'i 'etau fiemālie pē 'atautolú, 'etau faingamālie, tau'atāiná, koloá pe me'a 'e faingofua kiate kitautolú; fakakina ta'etukú, fetā'akí, mali 'i he 'uhinga halá (tu'umālie, ongoongó, tu'unga fakasōsialé, hikisiá pe ke fakama'ito'a ki ha taha).
- Palesiteni Gordon B. Hinckley. 'Oku iku e siokitá ki he palopalema fakapa'angá, tonon malí, holi koví, mo e manumanú. 'Oku lava 'e he siokitá 'o maumau'i 'a e mapule'i kitá, tauhi mateakí pe ngaahi fuakavá.
- 'Eletā Neal A. Maxwell. Hikisia loto siokitá, loto ta'efieauná mo hono tafunaki e loto 'itá.

ME'A KE AKO'Í

'Oku totonu ke tau muimui ki he fale'i lelei ko ia ke fakatupulaki e uouangataha 'i he nofo-malí.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Ngāue fakakulupu. Tufaki e la'ipepa tufa fika 4, “Ke Tau Taha Pē,” 'oku ma'u he faka'osinga 'o e lēsoni ko 'ení (p. 34–37). Vahevahe 'a e kau akó ki ha fanga ki'i kulupu ke nau ako ha ngaahi konga tukupau. 'Ai e kulupu takitaha ke nau lau fakataha e konga kuo vahe angé. 'Ai ke nau kumi hake (1) ha 'ulungāanga 'oku ne fakaafe'i mai e uouangataha 'i he nofo-malí pea mo e (2) ngaahi tefito'i mo'oni ke a'usia ai e taha 'i he nofo-malí. 'Ai ke fakamatala'i 'e he kulupu takitaha ki he kalasí e me'a ne nau ma'u haké. 'E lava ke ma'u ha ni'ihi 'o e ngaahi tali 'a e kau akó 'i he saati ko 'ení:

'Ulungaanga 'okú ne 'Omi e Uouangatahá	Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Uouangatahá
<ul style="list-style-type: none"> • Loto fiemālie ke fakamu'omu'a e fie ma'u 'a hoto hoá kae 'ikai ko ha'atá. • Tui ki he ngaahi mo'oni na'e ako'i 'e he Fakamo'uí. • Tali e ngaahi ouau mo e fuakava na'e fai 'e He'ene kau tamaio'eiki kuo fakamafai'í. • Tauhi e ngaahi palōmesi ne fai lolotonga e sakalamēnití (to'o kiate kitautolu Hono huafá, manatu ma'u ai pē kiate Ia mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú kotoa). • Fakamu'omu'a Ia 'i he'etau mo'uí. • Faka'amua ke fai e finangalo 'o e 'Eiki kae 'ikai ko hotau lotó pe me'a 'oku ako'i mai 'e he māmaní ke tau fie ma'ú. • 'Oua 'e talanoa ta'e'ofa kau ki ha taha. • Vakai ki he lelei 'i he ni'ihi kehé pea fe-lea-lelei'aki he taimi kotoa pē 'e lava aí. • 'Oua 'e poupou'i kinautolu 'oku talanoa ta'efe'unga ki he ngaahi me'a 'oku toputapú (kae 'oua 'e fakakikihi mo kinautolu). 	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku fie ma'u ki he hakeaki'í 'a e uouangataha mā'oni'oni 'i he nofo-malí: "Ke mou taha; pea kapau 'oku 'ikai ke mou taha 'oku 'ikai 'a'aku 'a kimoutolu" (T&F 38:27). • 'Oku tō 'e Sētane 'a e tenga 'o e feke'ike'í ke fakamavahevahe'i kitautolu mei he ni'ihi 'oku tau 'ofa aí. • 'Oku malava 'i he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí ke taha ai hotau lotó. • 'Oku malava ke fakamā'oni'oni'i kitautolu pea tau nofo uouangataha tu'unga 'i he Fakalelei. • 'Oku ma'uma'uluta e feitu'u 'oku ma'u ai 'e he kakaí 'a e Laumālié. • He 'ikai ke tau ma'u ha nonga pe uouangataha 'o kapau 'oku tau mu'aki 'ofa ki he ngaahi me'a 'o e māmaní. • 'Oku hanga 'e he tukulolo ki he mafai 'o Sīsū Kalaisí, 'o ha'i fakataha kitautolu ko ha fāmili, Siasi mo e fānau 'a e Tamai Hēvaní. • Kuo pau ke tau mo'ui ma'a pea 'oua 'e 'ofa 'i he ngaahi me'a 'o e māmaní, ka tau tauhi ma'u e Laumālié he ka 'ikai e Laumālié he 'ikai lava ke tau taha. • Ko e hikisiá ko ha ma'u'anga tokoni pau ia 'o e ta'e faaitahá. • Ko e fietokoní ko ha malu'anga ia mei he hikisiá. • 'Oku ako ha husepāniti mo ha uaifi ke na taha 'aki 'ena faka'aonga'i e me'a 'okú na faitatau mo kehekehe aí, 'i he'ena fetauhi'aki kae pehē ki he ni'ihi 'oku nau feohí.

FAKA'OSÍ

Na'e fakamatala 'e 'Eletā Sēmisi E. Fausi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Ma Uá: "'Oku lahi 'aupito e ngaahi me'a te nau fakatupulaki e nofo-malí, ka 'oku 'ikai te nau mahu'inga tatau. Ko e tefito 'o ha fiefia lahi 'i he nofomalí ko hono ma'u 'o e takaua pea mo e ngaahi fua 'o ha Tokotaha Mā'oni'oni mo Fakalangi. Ko e me'a 'okú ne pukepuke kinauá ko 'ena laumālie tahá" ('i he Conference Report, Oct. 1977, 14; pe *Ensign*, Nov. 1977, 10–11; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 221). 'Oku lahi ange faingamālie ke tau uouangataha aí he taimi 'oku fakatefito ai 'etau tokangá 'i he taha fakalaumālié mo fai e ngaahi me'a ko ia 'okú ne fakaafe'i mai e Laumālié ki he'etau nofo-malí. 'I he'etau fai iá, 'oku tau faka'auha ai e tō'onga siokita te ne ala fakafe'atungia'i 'etau nofo-malí.

NGĀUE KE FAI 'E HE TOKOTAHA AKÓ

Fakamanatu ki he kau akó 'a e ngāue ne vahe ke nau fai 'i he hisitōlia fakafāmilí, 'a ia 'oku totonu ke tānaki 'i he kalasi hokó (vakai, p. 00 [18]).

La'ipepa Tufa Fika 4 • Ke Tau Taha Pē

'Eletā Henry B. Eyring

*'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo
'e Toko Hongofulu Mā Uá*

*'I the Conference Report, Apr.
1998, 85-89; pe Ensign, May
1998, 66-68.*

"Kapau 'Oku 'Ikai ke Mou Taha 'Oku 'Ikai 'A'aku 'a Kimoutolu"

Na'e folofola 'a Sīsū Kalaisi ko e Fakamo'ui 'o e māmaní 'o fekau'aki mo kinautolu 'e kau ki Hono Siasí: "Ke mou taha; pea kapau 'oku 'ikai ke mou taha 'oku 'ikai 'a'aku 'a kimoutolu" (T&F 38:27). Pea 'i hono fa'u 'o e tangatá mo e fefiné, na'e talaange ke na uouangataha he malí 'o pehē ko ha 'amanaki pē; na'e oange ia ko ha fekau! "Ko ia 'e tukuange ai 'e he tangatá 'a 'ene tamaí mo 'ene fa'eé, kae pīkitai ki hono [uaifí]: pea te na kakano taha pē" (Sēnesi 2:24). 'Oku finangalo 'etau Tamai Hēvaní ke fetaiaki hotau ngaahi lotó. Ko e fakataha'i ko ia 'i he 'ofá 'oku 'ikai ko ha me'a lelei pē ke fai. Ka ko ha me'a mahu'inga ia 'oku fie ma'u ke fai.

'Oku 'ikai ngata pē he mo'uí ni 'a e fie ma'u ko ia ke tau tahá. 'Oku 'ikai hano ngata'anga ia 'o'ona. Na'e fakahoko 'e he 'Otuá 'i he ngoue ko 'Ītení 'a e fuofua ouau malí he taimi na'e kei sino ta'efa'amate ai 'a 'Ātama mo 'Iví. Talu mei he kamata'angá mo 'ene fakatō he loto 'o e kakai tangata mo fafiné ha holi ke fakataha'i kinaua ko ha husepāniti mo ha uaifi 'o ta'engata 'o nofo ko ha fāmilí 'i he feohi 'oku haohaoa mo anga-mā'oni'oni. Na'á Ne fakatō 'i he loto 'o 'Ene fānaú ha holi ke nau nofo melino mo e ni'ihī kotoa pē 'oku nau feohí.

Ka koe'uhí ko e Hingá, na'e mahino ai he 'ikai faingofua 'a e nofo uouangatahá. Na'e vave e hoko 'a ha fakatamaki. Na'e tāmata'e 'i he Kēini 'a hono tokoua ko 'Ēpelí. Na'e mo'ulaloa ai e fānau 'a 'Ātama mo 'Iví ki he ngaahi fakatauvele 'a Sētane. 'Oku pōto'i 'a Sētane he feinga ke lava'i 'ene taumu'á 'i he tāufehi'a mo e olopoto. 'Oku fepaki ia mo e taumu'a 'etau Tamai Hēvaní pea mo e Fakamo'uí. Te nau 'omi ha feohi haohaoa mo ha fiefia ta'engata. Kuo 'ilo'i 'e honau fili mo hotau fili ko Sētane, 'a e palani 'o e fakamo'uí ki mu'a pea toki fai 'a e Fakatupú. 'Okú ne 'ilo'i ko e mo'uí

ta'engatá pē 'e lava ke tu'uloa ai 'a e feohi toputapu mo fakafiefia ko ia ko e fāmilí. 'E hanga 'e Sētane 'o fakamavahe'i kitautolu mei hotau ngaahi 'ofa'angá mo 'ai ke tau mo'ui mamahi. Pea ko ia 'okú ne tō 'a e ngaahi tenga 'o e fekainakí 'i he loto 'o e tangatá he 'okú ne 'amanaki te ne vaetu'ua ai kitautolu ke tau mavahevahe.

Kuo tau 'osi ongo'i kotoa ha fa'ahinga me'a 'i he faaitahá mo e māvahevahé. 'Oku tau māta'ia 'a e mo'uí he taimi 'e ni'ihī 'i he ngaahi fāmilí pea mahalo 'i ha ngaahi toe tūkunga kehe 'i hano fakamu'omu'a 'e ha taha e ngaahi fie ma'u 'a e ni'ihī kehé 'i ha'aná, 'i he 'ofa mo e feilaulau. Pea 'oku tau 'ilo kotoa ha me'a fekau'aki mo e mamahi pea mo e fakata'elata 'o e māvaé mo e tuēnoá. 'Oku 'ikai fie ma'u ia ke toe talamai pe ko e hā 'oku totonu ke tau filí. 'Oku tau 'osi 'ilo pē. Ka 'oku tau fie ma'u ha 'amanaki lelei te tau lava ke a'usia ia 'i he mo'uí ko 'ení pea mo fe'unga ke ma'u ma'u ai pē ia 'o ta'engata 'i he maama ka ha'ú. Pea 'oku fie ma'u foki ke tau 'ilo'i 'a e founa 'e ma'u ai 'a e tāpuaki ma'ongo'onga ko iá koe'uhí ka tau 'ilo 'a e me'a kuo pau ke tau fakahokó.

'Oku 'Ai 'e he Fakamo'uí ke Malava 'o A'usia 'a e Uouangatahá

Na'e folofola 'a e Fakamo'uí 'o e māmaní kau ki he uouangataha ko iá pea mo e founa ke liliu ai hotau natulá kae lava ke hokó. Na'á Ne ako'i mahino ia 'i he lotu na'á Ne fai 'i He'ene fakataha faka'osi mo 'Ene Kau 'Aposetoló ki mu'a peá Ne pekiá. 'Oku tu'u 'a e lotu tāukakapa faka'ofa'ofa ko iá 'i he tohi 'a Sioné. Na'e 'amanaki ke Ne fehangahangai mo e feilaulau kāfakafá ma'akitautolu kotoa kae ala lava ke ma'u 'a e mo'ui ta'engatá. Na'e 'amanaki ke Ne mavahe mei he kau 'Aposetolo na'á Ne fakanofa, 'ofa'i, pea mo kinautolu te Ne tuku ki ai 'a e ngaahi kī ke tataki Hono Siasí. Ko ia Ne lotu ai ki He'ene Tamai, ko e 'Alo haohaoa ki he Tamai haohaoa. 'Oku tau fakatokanga'i 'i He'ene ngaahi kupu'i folofolá 'a e founa 'e 'ai ai 'o taha 'a e ngaahi fāmilí, he 'e pehē 'a e fānau kotoa 'a 'etau Tamai Hēvaní 'oku muimui 'i he Fakamo'uí mo 'Ene kau tamaio'eikí:

"Hangē ko ho'o fekau au ki māmaní, 'oku pehē 'eku fekau 'a kinautolu ki māmaní.

"Pea 'oku ou fakatapu'i au koe'uhí ko kinautolu, koe'uhí ke fakatapu'i 'a kinautolu foki 'i he mo'oni.

“Pea ‘oku ‘ikai ko ‘eku lotua ‘a kinautolú ni pē, ka ko kinautolu foki ‘e tui kiate au ‘i he ‘enau leá;

“Koe‘uhí ke taha pē ‘a kinautolu kotoa pē; ‘o hangē ‘okú ke ‘iate aú, ‘e Tamai, mo au ‘iate koé, koe‘uhí ke nau taha pē foki ‘iate kitaua: koe‘uhí ke tui ‘a māmani na‘á ke fekau au” (Sione 17:18–21).

Na‘á Ne fakamahino‘i ‘i he ngaahi fo‘i lea si‘i ko iá ‘a e founga ‘e lava ai ‘e he ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí ‘o ‘ai ke taha ‘a e ngaahi lotó. ‘E lava ‘e kinautolu te nau tui ki he mo‘oni na‘á Ne ako‘í ‘o tali ‘a e ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava ‘e ‘omi ‘e He‘ene kau tamaio‘eiki kuo fakamafai‘í. Pea, tu‘unga ‘i he talangofua ki he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava ko iá, ‘e liliu ai honau angá. ‘Oku hanga ‘e he Fakalelei ‘a e Fakamo‘uí ‘i he founga ko iá ‘o ‘ai ke lava ai ‘o fakamā‘oni‘oni‘i kitautolu. Te tau toki lava leva ke mo‘uí uouangataha, ‘o hangē ko ia kuo pau ke tau fai kae ma‘u ‘a e nonga ‘i he mo‘uí ko ‘ení pea mo nofo mo ‘etau Tamai mo Hono ‘Aló ‘i itānití.

Ko e ngāue ‘a e kau ‘aposestolo mo e kau palōfita ‘i he kuonga ko iá, ‘oku tatau pē mo e kuongá ni, ke ‘omi ‘a e fānau ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi ke taha pē ‘i he tui kia Sisū Kalaisí. Ko e kaveinga taupotu ‘o e me‘a ne nau ako‘í, pea mo ia ‘oku tau ako‘í, ke fakataha‘i ‘a e ngaahi fāmili: ‘a e husepānití, uaifí, fānaú, makapuná, ngaahi kuí, pea a‘u ki hono kotoa ‘o e fāmili ‘o ‘Ātama mo ‘Ivi te nau fili ki aí.

‘Oku Taki ‘e he Laumālié ke Fakataha mo e Toengá

‘Oku mou manatu na‘e lotua ‘e he Fakamo‘uí, “‘A kinautolu”—ko e lau ‘eni ki he kau ‘Aposestoló—“Pea ‘oku ou fakatapu‘i au koe‘uhí ko kinautolu, koe‘uhí ke fakatapu‘i ‘a kinautolu foki ‘i he mo‘oni” (Sione 17:19). Ko e Laumālie Mā‘oni‘oni‘i ‘a e taha ‘okú ne fakamā‘oni‘oni‘i. Te tau lava ‘o ma‘u ia ko hotau takaua koe‘uhí he kuo ‘osi fakafoki mai ‘e he ‘Eikí ‘a e Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisēteki ‘i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. ‘Oku ‘i he māmani he ‘ahó ni ‘a e ngaahi kī ‘o e lakanga fakataula‘eiki ko iá. ‘Oku tau lava ‘o fai ‘a e ngaahi fuakava koē te ne faka‘atā kitautolu ke ma‘u ma‘u ai pē ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni‘i tu‘unga ‘i hono mālohí.

Ko e fē pē ha feitu‘u ‘oku ma‘u ai ‘e he kakaí ‘a e Laumālie ko iá, te tau lava ‘o ‘amanaki ai ki ha melino. ‘Oku fakahū ‘e he Laumālié ‘a e fakamo‘oni ‘o e mo‘oni ki hotau lotó, ‘a ia ‘okú ne fakataha‘i kinautolu ‘oku nau tatau ‘i he fakamo‘oni ko iá. ‘Oku ‘ikai teitei fakatupu ‘e he Laumālie ‘o e ‘Otuá ha feke‘ike‘i (vakai, 3 Nīfai 11:29). ‘Oku ‘ikai ke ne

teitei fakatupu ‘a e ngaahi ongo fefaikehekehe‘aki ko ia ‘i he kakaí ‘oku fakaike ki he fekainakí (vakai, Joseph F. Smith, Gospel Doctrine, 5th ed. [1939], 131). ‘Oku taki ‘e ia ki he nonga fakafō‘ituitui pea mo ha ongo‘i taha mo e ni‘ihi kehé. ‘Okú ne fakataha‘i ‘a e ngaahi laumālié. Ko e fāmili uouangatahá, siasi uouangatahá, pea mo ha māmani ‘oku uouangatahá ‘oku makatu‘unga ia ‘i ha ngaahi laumālie uouangataha.

Ko Hono Tauhi ‘o e Ngaahi Palōmesi Na‘e Fai ‘i he Lotu Tāpuaki ‘o e Sākalamēnití

Na‘a mo ha ki‘i tamasi‘i ‘e lava ke mahino ki ai ‘a e me‘a ke fai kae lava ke hoko ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni‘i ko ha takauá. ‘Oku talamai ‘e he lotu ‘o e sākalamēnití kiate kitautolu. ‘Oku tau fanongo ki ai ‘i he uike kotoa pē ‘i he ‘etau ō ki he ngaahi houalotu sākalamēnití. ‘Oku tau fakafō‘ou ‘i he ngaahi mōmēnití toputapu ko iá ‘a e ngaahi fuakava na‘a tau fakahoko ‘i he papitaisó. Pea ‘oku fakamanatu mai ‘e he ‘Eikí kiate kitautolu ‘a e tala‘ofa ne tau ma‘u ‘i hono fakama‘u kitautolu ko e kāingalotu ‘o e Siasí—‘a e tala‘ofa ko ia ‘e lava ke tau ma‘u ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni‘i. Ko e fakalea ‘eni ‘o e lotu ‘o e sākalamēnití: “‘Oku nau loto-fiemālie ke to‘o kiate kinautolu ‘a e huafa ‘o ho ‘Aló, pea manatu ma‘u ai pē kiate ia, mo tauhi ‘ene ngaahi fekau ‘a ia kuó ne tuku kiate kinautolú; koe‘uhí ke ‘iate kinautolu ma‘u ai pē ‘a hono Laumālié” (T&F 20:77).

‘Oku tau lava ke ma‘u Hono Laumālié ‘aki ‘etau tauhi e fuakava ko iá. ‘Uluakí, ‘oku tau palōmesi ke to‘o kiate kitautolu Hono huafá. Ko hono ‘uhingá, kuo pau ke tau lau ‘oku ‘A‘ana ‘a kitautolu. Te tau fakamu‘omu‘a Ia ‘i he ‘etau mo‘uí kotoa. Te tau fie ma‘u ‘a e me‘a ‘okú Ne fie ma‘ú kae ‘ikai ko ia ‘oku tau fie ma‘ú pe ko ia ‘oku ako‘i ‘e māmani ke tau fie ma‘ú. Kapau te tau kei ‘uluaki ‘ofa ai pē ki he ngaahi me‘a ‘o e māmani, he ‘ikai ha nonga ‘iate kitautolu. Ko hono ma‘u ko ia ha fakakaukau ki ha fāmili pe ha fonua lelei ‘i he ngaahi me‘a fakamatelié, ‘i hono iku‘angá te ne fakamavahevahe‘i kinautolu (vakai, Harold B. Lee, Stand Ye in Holy Places [1974], 97). ‘E lava ke ‘ave kitautolu ‘e he fakakaukau ‘o e fefakahoko‘aki kiate kitautolu ‘a e me‘a ‘oku finangalo ‘a e ‘Eikí ke tau fakahokó, ‘a ē ‘oku muiaki fakanatula mai ‘i hono to‘o kiate kitautolu ‘a Hono huafá, ki ha tu‘unga fakalaumālie ‘oku hoko ko ha ki‘i kongá ‘o e langí he māmani.

Uá, ‘oku tau palōmesi ma‘u pē ke manatu‘i Ia. ‘Oku tau fakahoko ia he taimi kotoa pē ‘oku tau lotu ai ‘i Hono huafá. ‘Oku tau manatu‘i Ia ‘o tautautefito

ki he taimi 'oku tau kolea ai 'Ene fakamolemole, 'o hangē ko ia kuo pau ke tau fakahoko ma'u peē. 'Oku tau manatu'i 'i he mōmēniti ko iā 'a 'Ene feilaulaú, 'a ia 'okú ne 'ai 'a e fakatomalá mo e fakamolemole ke lava 'o hokó. Ko e taimi 'oku tau tautapa aí, 'oku tau manatu'i Ia ko hotau taukapo ki he Tamaí. Ko e taimi 'oku hoko mai ai 'a e ongo'i fakamolemole'i mo e nongá, 'oku tau manatu'i 'Ene fa'akātaki mo 'Ene 'ofa ta'e-fakangatangátá. 'Oku fakafonu hotau ngaahi lotó 'e he manatu ko iá 'aki 'a e 'ofá.

'Oku tau toe tauhi foki 'etau palōmesi ke manatu'i Ia 'i he taimi 'oku tau lotu fakafānili fakataha aí pea mo e taimi 'oku tau lau ai 'a e folofolá. 'E lava ke lotua 'e ha taha 'o e fānaú he lotu fakafānili 'i he tēpile ma'u-me'atokoni pongipongi ke lelei 'a e me'a kotoa pē 'i ha sivi 'a ha taha he 'aho ko iá pe 'i ha fa'ahinga faka'alí'ali. Ko e taimi 'e hoko mai ai 'a e tāpuaki, 'e manatu'i 'e he taha ko ia 'o e fānaú 'a e 'ofa he pongipongi ko iá pea mo e anga'ofa 'a e Taukapó, 'a ia ko Hono huafá na'e fakahoko ai 'a e lotú. 'E feha'i'aki leva 'a e ngaahi lotó 'i he 'ofa.

'Oku tau tauhi 'etau fuakava ke manatu'i Iá 'i he taimi kotoa pē 'oku fakatahataha'i ai hotau ngaahi fānili ke lau 'a e folofolá. 'Oku nau fakamo'oni'i 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, he ko e pōpoaki ma'u pē ia 'a e kau palōfitá. Pea tatau ai pē kapau he 'ikai manatu'i 'e he fānaú 'a e fakaleá, te nau kei manatu'i pē 'a e Tupu'anga mo'oní, 'a Sīsū Kalaisi.

Talangofua ki he Ngaahi Fekau Kotoa

Tolú, 'oku tau palōmesi 'i he'etau ma'u 'a e sākalamēniti ke tauhi 'Ene ngaahi fekaú, 'a kinautolu kátoa. Na'e kolea 'e Palesiteni J. Reuben Clark Jr. 'a e uouangatahá,—'o hangē ko ia kuo tā-tu'olahi 'ene fa'a fakahokó—'i ha malanga konifelenisi, pea mo fakatokanga mai kiate kinautolu ke 'oua te tau filifili pē 'a e me'a ke tau talangofua ki aí. Na'á ne fakalea peheni ia: "Kuo te'eki 'omai he 'Eiki ha me'a 'oku ta'e 'aonga pe ta'e mahu'inga. Kuó Ne fakafonu e Folofolá 'aki e ngaahi me'a 'oku totonu ke tau fai ke ma'u hotau fakamo'uí."

Na'e hoko atu 'a Palesiteni Clark 'o pehē: "'I he'etau ma'u 'a e Sākalamēniti 'oku tau fuakava ke tauhi 'ene ngaahi fekaú. 'Oku 'ikai ha toe 'uhinga makehe. 'Oku 'ikai ha mavahevahe pe faikehekehe" ('i he Conference Report, Apr. 1955, 10–11). Na'e ako'i 'e Palesiteni Clark 'oku tau fakapapau ke tauhi kotoa 'a e ngaahi fekaú 'o tatau pē mo 'etau fakatomala mei he ngaahi angahalá kotoa, kae 'ikai ko

ha fo'i angahala pē taha. Neongo 'ene ngali ongo faingata'á, ka 'oku 'ikai faingata'a. Tau fakamo'u-laloa'i pē kinautolu ki he mafai 'o e Fakamo'uí pea mo palōmesi ke talangofua ki ha me'a pē 'okú Ne fekau (vakai, Mōsaia 3:19). Ko e me'a te ne 'ai ke lava 'o ha'i fakataha kinautolu ko e ngaahi fānili, ko ha Siasí, pea mo e fānau 'a 'etau Tamai Hēvaní, ko 'etau tukulolo ki he mafai 'o Sīsū Kalaisí.

'Oku foaki mai 'e he 'Eiki 'a e mafai ko iá 'i He'ene palōfitá ki he kau tamaio'eiki fakatōkitaló. 'Oku liliu 'e he tui ko iá hotau fatongia ko e faiako faka'apí pe faiako 'a'ahí ke hoko ko ha fekau mei he 'Eiki. 'Oku tau ō 'o fakafongia Ia, 'i He'ene fekau. 'Oku ō ha tangata angamaheni pē mo hano hoa tokoni kei ta'u hongofulu tupu ki he ngaahi 'apí mo 'amanaki 'e faitokonia kinaua 'e he ngaahi mālohi 'o e langí ke fakapapau'i 'oku uouangataha 'a e ngaahi fānili pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha lotu fefeka, loi, fekainaki, pe felau'ikovi'aki. 'E tokoni 'a e tui ko iá—'oku ui 'e he 'Eiki 'a e kau tamaio'eiki—ke tau tuku ki tafa'aki 'enau ngaahi tōnōnou 'i he taimi 'oku nau valoki'i ai kinautolú, he te nau fai ia. 'E mahino lelei ange kiate kinautolu 'enau taumu'a lelei kae 'ikai ko 'enau ngaahi tōnōnou fakatēngatá. 'Oku ngali 'e si'i ange ha'atau 'ita kae lahi ange ha'atau fakahounga'i 'a e 'Eiki na'á Ne ui kinautolú.

'Oku Fie ma'u 'a e Manava'ofá ki he Uouangataha

'Oku 'i ai ha ngaahi fekau, kapau 'e maumau'i, te ne uesia 'a e uouangatahá. 'Oku fekau'aki ha ni'ihī mo e me'a 'oku tau lea'aki pea ko ha ni'ihī 'oku fekau'aki ia mo 'etau tō'onga 'i ha me'a 'oku lea'aki 'e ha ni'ihī. Kuo pau ke 'oua na'a tau lau'i ha taha. Kuo pau ke tau sio pē ki he lelei 'iate kinautolu pea mo talanoa lelei fekau'aki mo kinautolu 'i he taimi kotoa te tau lava aí (vakai, David O. McKay, 'i he Conference Report, Oct. 1967, 4–11).

Taimi tatau pē, kuo pau ke tau fakafepaki'i kinautolu 'oku nau lau kovi ki he ngaahi me'a toputapú, koe'uhí he ko e uesia pau 'o e me'a ko iá ko hono fakamamahi'i 'a e Laumālié pea 'okú ne fakatupu ai 'a e fekainakí mo e puputu'ú. Na'e fakahaa'i 'e Palesiteni Sīpenisā W. Kimipolo 'a e founga ke tu'u ai kae 'ikai fakafekikí 'i he taimi na'e tokoto ai 'i ha mohenga he falemahakí pea kole ange ki ha tokotaha ngāue 'a ia ne takuanoa he huafa 'o e 'Eiki ko ha'ane 'ita: "'Kataki! Kātaki! Ko e huafa ia 'o hoku 'Eiki 'okú ke lau'ikovi'í.' Ne fakalongo mate e me'a kotoa pea toki ongo mai ha le'o vaivai: 'Fakamolemole" (The Teachings of Spencer W. Kimball, ed. Edward L. Kimball [1982], 198). " 'E lava ke hoko ha

valoki 'oku fai 'i he 'ofa pea fakatatau mo e ue'i 'a e Laumālié, ko ha fakaafe ki he uouangatahá. Kapau he 'ikai ke fai ia 'i he taimi 'oku ue'i ai kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oní, 'e tupu ai ha moveuveu."

Kapau 'oku tau fie ma'u 'a e uouangatahá, 'oku 'i ai ha ngaahi fekau kuo pau ke tau tauhi fekau'aki mo e anga hotau lotó. Kuo pau ke tau fa'a-fakamole-mole mo 'ikai ma'u ha loto tāufehi'a kiate kinautolu 'oku fakatupu loto mamahi maí. Na'e tā 'e he Fakamo'uí 'a e sipingá mei he kolosí: "Tamai, fakamole-mole 'a kinautolu; he 'oku 'ikai te nau 'ilo 'a ia 'oku nau fai" (Luke 23:34). 'Oku 'ikai ke tau 'ilo 'a e loto 'o kinautolu 'oku fakatupu loto mamahi maí. Pe te tau 'ilo kánokato 'a e ngaahi tupu'anga 'o 'etau 'itá pe loto mamahí. Na'e fakamatala maí 'e he 'Aposetolo ko Paulá 'a e founga ke tau 'ofa ai 'i ha māmani 'o ha kakai 'oku 'ikai haohaoá, pea kau ai mo kitautolu, 'i he taimi na'á ne pehē ai, "'Oku kātaki fuoloa 'a e 'ofá, pea 'oku angalelei ia; 'oku 'ikai meheka 'a e 'ofá; 'oku 'ikai fielahi 'a e 'ofa, pe fakafuofuolahi ia, 'oku 'ikai ke fai ta'engali ha me'a, 'oku 'ikai ke kumi 'ene me'a 'a'aná, 'oku 'ikai ke 'ita ngofua, 'oku 'ikai ke mahalo kovi" (1 Kolinitō 13:4–5). Pea mo e taimi foki na'á ne fai ai e fakatokanga fakamātoato fekau'aki mo e me'a 'oku tau fai ki he fehalaaki 'a e ni'ihí kehé kae ngalo ha'a-tautolú, 'i he taimi na'á ne tohi ai, "He ko 'eni 'oku tau fakaasiasi 'i he sio'ata fakapoupou'uli; ka 'e 'i ai 'a e mata ki he mata: 'oku ou 'ilo fakakonga 'eni; ka teu 'ilo ai . . . 'o hangē ko hono 'ilo'i aú" (1 Kolinitō 13:12).

Mo'ui Ma'a pea Tokanga Telia 'a e Loto-híkisiá

'E lava ke fakamanatu maí 'e he lotu 'o e sākalamē-nití kiate kitautolu 'i he uike kotoa pē 'a e founga 'oku lava ai 'a e me'afuaki 'o e uouangatahá tu'unga 'i he talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. Ko e taimi te tau tauhi ai 'etau ngaahi fuakava ke to'o kiate kitautolu Hono huafá, ke manatu ma'u ai pē kiate Iá, pea mo tauhi kotoa 'Ene ngaahi fekaú, te nau ma'u leva 'a e feohi 'o Hono Laumālié. Ko e me'a ia te ne fakamolū hotau lotó mo fakataha'i kitautolú. Ka 'oku 'i ai ha fakatokanga 'e ua kuo pau ke fetākinima mo e tala'ofa ko iá.

'Uluakí, 'e kei nofo pē 'a e Laumālie Mā'oni'oní mo kitautolu 'o kapau te tau ma'a mo 'ata'atā mei he 'ofa ki he ngaahi me'a 'o e māmani. 'E hanga 'e ha fili ke ta'e-ma'a 'o teke'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní. 'Oku toki nofo pē 'a e Laumālié 'iate kinautolu 'oku fili 'a e 'Eikí kae 'ikai ko māmani. Ko e "Ke ma'a 'a kimoutolu" (3 Nīfai 20:41; T&F 38:42) pea 'ofa ki he 'Otuá 'aki ho "lotó, . . . mālohí, 'atamaí, mo e iví kotoa" (T&F 59:5) 'oku 'ikai ko ha ngaahi fokotu'u ka ko ha ngaahi fekau. Pea 'oku fie ma'u kinautolu ki he feohi 'a e Laumālié, he ka 'ikai kinautolu, he 'ikai ke tau lava 'o taha.

Ko e fakatokanga 'e tahá ke tokanga telia 'a e híkisiá. 'E hanga 'e ha uouangataha 'i ha fāfili pe 'i ha kakai 'oku fakamolū 'e he Laumālié 'o 'omi ha mālohi lahi. 'E hoko mai mo e mālohi ko iá 'a e fakalāngilangi 'a māmani. Tatau ai pē pe 'oku 'omai 'e he fakalāngilangi ko iá 'a e fakahíkiki pe ko e meheká, te ne lava 'o 'ai ke tau híkisiá. 'E lava 'e he me'a ko iá 'o uesia 'a e Laumālié. 'Oku 'i ai ha malu'i mei he híkisiá, mei he tupu'anga mahino ko ia 'o e moveuveú. Ko ha'atau fakapapau'i 'oku 'ikai hoko 'a e ngaahi koloa kuo lilingi mai 'e he 'Otuá kiate kitautolú ko ha faka'ilonga pē 'o 'Ene 'ofá ka ko ha toe faingamālie ia ke kau fakataha ai mo kinautolu 'oku tau feohí 'i ha ngāue tokoni lahi ange. 'E feinga ha tangata mo hano uaifi ke taha 'aki ha'ana faka'aonga'i e ngaahi me'a 'okú na faitatau ai ke na femahino'aki ai pea mo hona ngaahi fai-kehekehé ke na fetokoni'aki ai 'i he'ena fekoekoe'i pea mo kinautolu foki 'oku nau feohí. 'E lava foki ke tau taha mo kinautolu 'oku 'ikai ke nau tali 'etau tokāteliné 'i he founga tatau pē ka 'oku tau holi tatau ke tāpuaki'i e fānau 'a 'etau Tamai Hēvaní.

Te tau lava 'o hoko ko ha kau fa'a-fakalelei, 'o taau ke ui ko e monū'ia pea mo e fānau 'a e 'Otuá (vakai, Mātiu 5:9).

'Oku mo'ui 'a e 'Otuá ko 'etau Tamaí. Ko e 'ulu ki he Siasí ni ko Hono 'Alo 'ofa'anga ko Sisū Kalaisí, pea 'okú Ne foaki ki he taha kotoa te ne tali 'ení 'a e tu'unga 'o e nongá. 'Oku ou fakamo'oni'i 'eni 'i he huafa toputapu 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni.

7 NGA AHI TALA-TUKUFAKAHOLO 'A E NGA AHI TAMAÍ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

'Oku tau ako 'i he fāmili 'oku fanau'i kitautolu pe te tau tupu hake aí 'a e "ngaahi talatukufakaholo . . . 'a [‘etau] ngaahi tamaí" (‘Īnosi 1:14; vakai, Lea-fakatātā 22:6). Ko e *Ngaahi Tala Tukufakaholó* ko e 'ilo, anga fakafonua, tō'onga, pea mo e tui ia kuo tuku'au mai mei he to'u tangata ki he to'u tangata. 'Oku 'uhinga 'a e *ngaahi tamaí* ki he ngaahi kui tangata mo fefine 'i he tafa'aki fakatou'osi 'o e fa'eé mo e tamaí.

'Oku monū'ia ha fānau 'e ni'ihi ke ma'u ha mātu'a angatonu ke ako'i kiate kinautolu e ngaahi tukufakaholo fakafāmili leleí. 'Oku kamata 'aki 'e Nīfai 'ene lekōtí 'o pehē, "Ko au, Nīfai, koe me'a 'i he fanau'i au 'i he ongo mātu'a leleí. . ." (1 Nīfai 1:1). 'Oku kamata 'aki 'e 'Īnosi 'ene tohí ha founga meimei tatau: "Ko au, 'Īnosi, 'i he'eku 'ilo ko 'eku tamaí ko ha tangata angatonu iá—he na'á ne akonekina au 'i he'ene leá, pea 'i he akonaki mo e enginaki 'a e 'Eikí—pea 'oku ou fakafeta'i ki huafa 'o hoku 'Otuá koe'uhí ko ia . . ." ('Īnosi 1:1).

'Oku 'i ai mo ha fānau 'oku 'ikai ke nau monū'ia pehē. 'Oku fakamatala'i 'e he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 93:39–40 'a e founga 'e lava ai 'e he ngaahi tukufakaholo 'oku 'ikai leleí 'o taki 'a e fānaú ki he ta'e-angatonú: "Pea 'oku ha'u 'a e tokotaha angakoví na 'o to'o atu 'a e māmá mo e mo'oní mei he fānau 'a e tangatá, tu'unga 'i he talangata'á, pea koe'uhí ko e ngaahi talatukufakaholo 'a 'enau ngaahi tamaí.

"Ka kuó u fekau kiate kimoutolu ke mou akonaki'i hake 'a ho'omou fānaú 'i he māmá mo e mo'oní."

TEFITO'I-MO'ONI

'Oku 'a e mātu'á 'a e fatongia ke fokotu'u 'a e ngaahi tukufakaholo 'oku fakava'e 'i he māmá mo e mo'oní pea toki 'oatu ia ki he'enu fānaú.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Ngaahi Tala-tukufakaholo 'a e Ngaahi Tamaí" (402–403)

"Ko e Ngaahi Talatukufakaholo 'a 'Enau Ngaahi Tamaí," 'Eletā Marion D. Hanks (339–41)

ME'A KE AKO'Í

'E lava ke ako ha me'a lahi 'e he fānaú fekau-'aki mo e nofo-malí 'i he'enua mamata ki he'enua mātu'á mo ako honau hisitōlia fakafāmilí.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Ngāue ke fai 'i he hisitōlia fakafāmilí. Alea'i 'a e 'uhinga 'o e tala tukufakaholo 'oku 'omi 'e 'Eletā Marion D. Hanks 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (404, 407). Fakahā ki he fānaú 'a e ngāue ke tohi 'i he hisitōlia fakafāmilí na'e 'osi kole ange ke nau fakakakato māi ki he kalasi 'o e 'aho ní (vakai, p. 18-19 'o e tohi lēsoni ko 'ení). 'Ai ke fakamatala 'e he kalasí 'a e ngaahi me'a ne nau ma'u mei he kongā 1 fekau'aki mo e ngaahi me'a na'e hoko 'i he mo'ui 'a 'enua ngaahi kuí 'a ia 'e lava ke ne tokoni'i 'enua nofomalí. ('E lava ke kau he ngaahi me'a angamaheni ne hokó 'a e kau ki he Siasí, hiki ki ha fonua pe kolo fo'ou, mavahe mei he masivá, akó, ō 'o ngāue fakafaifekau, 'uluaki ke mali 'i he temipalé.) Alea'i 'a e ala tokoni'i 'e he 'ilo fekau'aki mo e ngaahi me'a ko 'eni ne hokó 'a 'enua nofo-malí.

Hokó, 'ai ha kau ako tokosi'i ke nau fakamatala'i mei he kongā 2 'o e ngāue na'e fai 'i ha me'a ne nau 'ilo 'oku nau faitatau ai pea pehē ki he'enua ngaahi mātu'á pea mo 'enua ngaahi kuí. Alea'i nounou 'a fo'i fakakaukau ko e "afa fakafāmilí," pea fakamahino'i ange 'e ala fie ma'u 'a e ni'ihī 'oku malí ke nau fai ha ngaahi liliu 'i he taimi 'oku kamata ai hanau fāmilí.

ME'A KE AKO'Í

Ko e taimi 'oku tau mali a'í, 'e lava ke tokoni 'a e ngaahi tukufakaholo ne tau 'ilo mei he mātu'á ke fakauouangataha'i mo hiki hake kitautolu pe 'e fakaiku ki ha fepaki pe māvahevahe.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. Alea'i 'a e ngaahi potufofolofola 'i he "Ngaahi Sīpinga 'o e Ngaahi Talatukufakaholo Halá" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 403). Ko e fē ha feitu'u te tau ala 'ilo ai ha ngaahi me'a pehē 'oku hoko he 'ahó ni?

La'ipepa Tufa Fika 5. Tufa 'a e ki'i la'ipepa tufa fika 5, "Ko e Ngaahi Tala-tukufakaholo Fakafāmilí," 'a ia 'oku ma'u 'i he ngata'anga 'o e lēsoni ko 'ení (p. 42–43). Kole ki he kau akó ke nau takitaha tānaki fakafo'ituitui ki he lisi 'o e ngaahi tukufakaholó 'a ia 'oku 'i he kōlomu 'uluaki 'o e siaté takitaha. Hili ia pea 'ai ke nau fakafonu 'a e ngaahi tukufakaholo 'o e husepānití mo e uai'í ki he lahi taha te nau ala lavá.

Vahevahe 'a e kalasí ki ha ngaahi kulupu tautautoko ua pe tolu (feinga ke tuifio ai ha tangata mo ha fefine) pea kole ange ke nau fakafehoanaki 'enua ngaahi lisi 'o e ngaahi tukufakaholo fakafāmilí. Fakamatala'i ange 'e lava pē ke 'ikai fenāpasi 'a e ngaahi tukufakaholo 'oku 'omi 'e ha husepāniti mo ha uai'í ki ha nofomali. 'Ai 'a e ngaahi kulupú takitaha ke nau:

- Fakaha'i ha ngaahi me'a 'oku fenāpasi ai 'a e ngaahi tukufakaholo 'o e husepāniti mo e uai'í pea mo ia te ne ala fakatupu ha fepakí.

- Fakakaukau'i 'a e ngaahi tukufakaholó 'o fakatatau mo 'enau 'ilo ki he palani 'o e fakamo'uí.
- Fokotu'u ha ngaahi tukufakaholo mā'oni'oni 'e ala fie ma'u 'e he ongo me'amalí ke fokotu'u pe paotoloaki.

Kole ki ha ni'ihi 'o e ngaahi kulupú 'o ka hili na miniti nai 'e hongofulu ke nau fakamatala'i 'a e me'a ne nau ako mei he me'a ne nau fakahokó. Poupou'i 'a kinautolu kuo nau fakama'u pe 'osi malí ke nau fakafonu fakataha 'a e toenga 'o 'enau siaté.

ME'A KE AKO'Í

'E lava ke fokotu'u-tu'u 'e kinautolu toki mali fo'ou ha'anau ngaahi tukufakaholo 'o fakatatau mo e ngaahi me'a 'oku nau sai'ia ai mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei.

NGA AHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. Fehu'i ange: 'Oku mou pehē ko e hā 'a e potu folofola 'oku tu'o lahi taha hono faka'aonga'i 'i he nofomalí? Tuku ke kumi 'e he kau akó 'a e Sēnesi 2:24; Mātiu 19:5; Ma'ake 10:7; 'Efesō 5:31; Mōsese 3:24; mo e 'Ēpalahame 5:18. Lau fakataha 'a e Sēnesi 2:24.

- 'Oku 'uhinga ki he hā ke tuku ho'o tamaí mo e fa'eé? ('Oku kau 'i ha ngaahi me'a lahi 'a e 'uhinga 'o e fehanganagai 'a e ongo-me'amalí mo hono fokotu'u ha ngaahi tukufakaholo fo'ou.)
- 'E founga fēfē ha lava ke fakalelei'i ha ngaahi faikehekehe pe fepakipaki 'e he mātu'a malí?
- 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e "faka'apa'apa'i ho'o tamaí mo ho'o fa'eé: koe'uhí ke fuoloa ho ngaahi 'ahó 'i he fonua 'oku foaki 'e Sihova ko ho 'Otua kiate koe" ('Ekesōtosi 20:12; vakai, 1 Nīfai 17:55).
- 'Oku ngata nai 'a e fekau ko 'ení 'i he taimi 'oku tau mali aí?

Lau mo alea'i ha ni'ihi 'o e ngaahi potufolofola 'i he "Ko Hono Tauhi 'o e Ngaahi Talatukufakaholo 'Oku Mā'oni'oni" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 402). Fai ha ngaahi fehu'i meimei tatau mo 'eni:

- Ko e hā 'a e lau 'a Nīfai mo 'Īnosi fekau'aki mo e ngaahi tukufakaholo na'á nau ako mei he'ena mātu'á? "Ko e hā hono 'uhingá?"
- Ko e hā ha ngaahi founga te tau lava ai 'o fakapapau'i 'oku tau ako'i ha ngaahi tukufakaholo mā'oni'oni ki he'etau fānaú?

FAKA'OSÍ

Toe fakamanatu 'a e ngaahi me'a ko 'ení:

- 'Oku tau ako 'i he fāmili 'oku tau tupu hake ai 'a e ngaahi tukufakaholo 'o 'etau ngaahi tamaí (vakai, Lea-fakatātā 22:6).
- 'Oku 'i ai ha ngaahi tukufakaholo 'e ni'ihi 'oku fakava'e 'i he palani 'o e fakamo'uí. Ko hotau fatongia ke kumi kinautolu pea mo pikitai ki ai.
- 'Oku 'i ai mo ha ngaahi tukufakaholo 'oku fehanganagai ia mo e palani 'o e fakamo'uí. Ko hotau fatongia ke 'ilo'i pea 'oua na'a tukufakaholo ia (vakai, Mōsaia 25:12; 'Alamā 3:11; 'Alamā 37:9).
- 'Oku 'i ai mo ha ngaahi tukufakaholo 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke nau tonu pe hala ka te nau lava 'o hoko ko ha tupu'anga 'o ha fepaki. 'Oku totonu ke fengāue'aki fakataha 'a e mātu'a malí ke fakakaukau'i pe ko e fē 'iate kinautolu 'e pukepuké.

- 'Oku tokoni 'a e mahino mo 'etau muimui 'i he ngaahi potu folofolá pea mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfitá ke tau 'ilo ai 'a e me'a 'oku mahu'inga ke puke ma'ú pea mo ia 'oku 'ikai mahu'ingá (vakai, 1 Nīfai 3:19; 5:21; 2 Nīfai 25:26; T&F 68:25).

Fakatokanga'i ange: Fakamanatu ki he kau akó ke nau fakakakato 'a e laukonga 'a e taha akó ki mu'a 'i he kalasí takitaha.

La'ipepa Tufa Fika 5 • Ngaahi Talatukufakaholo Fakafāmili

Ngaahi Tala-tukufakaholo Fakatefito he Ongoongolelei	Ngaahi Tala-tukufakaholo 'a e Fāmili 'o e Husepāniti	Ngaahi Tala-tukufakaholo 'a e Fāmili 'o e Uaifi	Ngaahi Tala-tukufakaholo Fakafāmili 'Oku Fie ma'ú
Lotu fakafāmili			
Efiāfi fakafāmili 'i 'apí			
Ako folofola fakafāmili			
Ma'ulotu fakafāmili			

Ngaahi Tala-tukufakaholo Fakafāfāmi Kehe	Ngaahi Tala-tukufakaholo 'a e Fāfāmi 'o e Husepāniti	Ngaahi Tala-tukufakaholo 'a e Fāfāmi 'o e Uaifi	Ngaahi Tala-tukufakaholo Fakafāfāmi 'Oku Fie ma'ū
Ma'u me'atokoni fakafāfāmi fakataha			
Fakamanatua 'o e ngaahi 'aho fā'ele'í			
Ngaahi mālōlō 'eve'eva fakafāfāmi			
Poupou'í 'o e ngaahi 'ekitiviti 'a e fānaú			

8 KO E FEOHI FAFALE 'I HE NOFO-MALÍ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

Fakatokanga'i ange: 'Oua na'a toe fakaikiiki lahi ange 'i he kaveingá ni 'o laka hake 'i he me'a kuo 'oatu 'e he Kau Takí.

"Pea te na kakano taha pē" (Sēnesi 2:24).

Na'e ako'i 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: "'Oku 'i ai 'a e ngaahi tafa'aki lahi 'oku kau ki he 'ofa 'i he nofo-malí, pea ko e kongá e nofo fakaemalí ko ha kongá mahu'inga ia 'o e 'ofa 'i he nofo-malí. 'A ia ko hono 'uhingá ko e me'a ia 'a e ongo me'a mali ka 'oku 'ikai ma'a ha taha kehe. Na'e 'ilo'i 'e Paula 'a e ngaahi founa ki he tono pea mo e ngaahi founa ke faka'ehi'ehi ai mei aí:

"... Ke ma'u 'e he tangata takitaha hono 'unoho 'o'oná, pea ke ma'u 'e he fefine takitaha hono 'unoho 'o'oná.

"Ke 'atu 'e he tangata 'a ia 'oku totonú ki hono 'unohó: pea ke pehē pē 'e he fefiné foki ki hono 'unohó.

"'Oku 'ikai ke pule 'e he fefiné ki hono sino 'o'oná, ka ko hono 'unohó: pea 'oku pehē foki 'a e tangatá, 'oku 'ikai ke pule ia ki hono sino 'o'oná, ka ko hono 'unohó.

"'Oua na'a mo fefaaoki 'akimoua, ka 'i ho'omo felotoaki 'i he 'aho si'i, koe'uhí ke mo tukuange 'a kimoua ki he 'aukai mo e lotu; pea mo toe fakataha, telia na'a tauvele'i 'a kimoua 'e Sētani 'i ho'omo ta'e fa'a ta'ofi.' (1 Kolinitō 7:2-5.)" (*Miracle of Forgiveness* [1969], [73]).

'Oku fakamā'oni'oni'i 'a e feohi 'a e tangatá mo e fefiné 'i he nofomalí pea 'oku hoko ia ko hano fakahaa'i 'o e 'ofá, uouangatahá, pea mo e tu'unga malava 'a e ongome'a malí ke hoko ko ha 'Otuá. Na'e pehē 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita, "Ko e feohi fakalao 'a e tangatá mo e fefiné ko e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá, 'o 'ikai 'aki pē 'a e taumu'a ke fakatolonga 'a e fa'ahinga 'o e tangatá, ka ki hono fakatupulaki 'o e ngaahi 'ulungaanga mā'olunga mo faka'ei'eiki ange 'o e tangatá, 'a ia 'e toki lava pē ke fakapapau'i 'e he feohi 'a e tangatá mo e fefiné 'i he 'ofa kuo ue'i hake 'iate kinauá" ("Unchastity the Dominant Evil of the Age," *Improvement Era*, June 1917, 739; pe tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 164).

TEFITO'I MO'ONÍ

'Oku fakatupulaki 'e he mahino totonu 'o e feohi fafale 'i he nofomalí 'a hotau ngaahi faingamālie ke fokotu'u ha ngaahi nofomali fiefiá.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Ko e Feohi Fafale 'i he Nofo-malí" (164-66)

"Ko e Fauniteni 'o e Mo'uí," 'Eletā Boyd K. Packer (166-73)

“Ko e Faka'ilonga Mo'oni 'o e Fepikitaki Kakató” mo e “Ko ha Faka'ilonga 'o e Vā Fetu'utaki mo e 'Otuá,” 'i he “Angama'a Fakafo'ituituí,” 'Eletā Jeffrey R. Holland (278–82)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Fakavahavaha Fanaú” (18–22)

“'Oku 'I ai 'Eku Fehu'i,” Dr. Homer Ellsworth (20–22)

ME'A KE AKO'Í

Ko e fehi fakaesino fafale 'i he nofo-malí ko ha tāpuaki ia na'e fokotu'u 'e he 'Otuá.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. Fakamatala'i ange 'oku lahi ha ngaahi fakakaukau ta'e-kakato 'i he māmaní he 'ahó ni fekau'aki mo e fetu'utaki fakasekisuale, 'a ia kapau te tui mo faka'aonga'i te ne lava ke faka'auha 'etau fiefiá. 'Oku mahu'inga ke mahino kiate kitautolu 'a hotau mālohi fakatupú 'o fakatatau mo e palani 'o e fakamo'uí.

Lau mo alea'i 'a e fakamatala ko 'eni mei he *Tohi Tu'utu'uni 'o e Siasí*: “'Oku totonu ke mahino ki he ongo me'a malí, 'oku fakalangi pē 'a e ngaahi fehi fakasekisuale 'i he nofomalí 'o 'ikai fakataumu'a pē ki he fakatupú, ka ko ha founga 'o hono fakahaa'i mo fakamālohia e ngaahi fehokotaki fakaeloto mo fakalaumālie 'i he vaha'a 'o e husepānití mo e uaifí” (*Tohi Fika 1: Kau Palesitenisí Fakasiteikí mo e Kau Pīsopelikí* [1998], 158).

Lau 'a e 'Ēpalahame 4:27–28. Fakamahino ange 'oku lau 'e he 'Otuá 'i he veesi 28 ko e malava ke fanafanau mo fakatokolahi 'a e māmaní ko ha tāpuaki.

Fakahoko ha fealēlea'aki he loki akó 'o fakatatau mo e ngaahi me'a ko 'eni kuo filifili mei he laukonga 'a e kau akó ki he lēsoni ko 'eni: “Ko e Fehi Fafale Fakaesinó Kuo Tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá” (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 164–65), “Ko e Fehi Fafale Fakasino 'i he Malí Peé,” “Ngaahi Taumu'a 'o e Fehi Fafalé” (165), “Ko e Fauniteni 'o e Mo'uí” (166). Fakakaukau'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni ke hoko ia ko ha konga ho'omou fealēlea'akí:

- 'Oku hoko fēfē 'a e ngaahi fe'ofa'aki kuo foaki 'e he 'Otuá ko ha tāpuaki kiate kitautolu?
- 'Oku hoko fēfē 'a e ngaahi fetu'utaki fakasekisuale 'i he nofomalí ko e faka'ilonga taupotu 'o e uouangataha kakató?
- 'Oku hoko fēfē 'a e mālohi fakatupu 'i he nofomalí ko ha faka'ilonga 'o 'etau fetu'utaki mo e 'Otuá?
- 'Oku kaunga fēfē 'a e fekau ke fanafanau mo fakatokolahi e māmaní ki he 'ahó ni?
- Ko e hā na'e fokotu'utu'u ai 'a e ngaahi holi 'o e fakatupú ke mālohi mo vivilí?

Fakamamafa'i 'oku ha'u 'a e mālohi fakatupú mei he 'Otuá pea 'oku mā'oni- 'oni ka 'oku toki taau pē 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefine 'i he nofomalí. Fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni pea mo e ngaahi tāpuaki 'o e talangofuá. ('Oua na'a fakahehema ki he ngaahi fakaikiiki 'o ho'omou fehi mo homou malí.)

ME'A KE AKO'Í

Na'a mo e fehi faka-malí 'oku malava pē ke ngāuehala 'aki ai 'a e fehi fafale fakasinó.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. Lau fakataha 'a e ngaahi fakamatala 'a e Kau Takí 'i he “Ngāue Hala 'aki e Fehi Fafale Fakaesinó” (“Ko e Fehi Fafale 'i he Nofomalí,” tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 166).

ME'A KE AKO'Í

“Oku mahulu hake ‘a e ‘ofa ‘i he nofomalí ‘i he feohi fakasekisuale (sex) pē” (Spencer W. Kimball, *The Teachings of Spencer W. Kimball, ‘ētita‘i ‘e Edward L. Kimball* [1982], 248).

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Fealēlea‘aki. Fakamatala‘i ange ‘oku ‘i ai e taimi ‘e ni‘ihi ‘oku tōtu‘a ai hono fakamamafa‘i ‘e he mātu‘a malí e ngaahi tafa‘aki fakaesino ‘o e nofomalí. Ko e feohi fafale fakasinó ko ha ‘elemēniti mahu‘inga ia ‘o e ‘ofa fakamalí, ka ‘oku lahi ange ‘a e me‘a ‘oku fie ma‘u ke a‘usia ‘a e ‘ofa haohaoá.

Na‘e ako‘i ‘e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: “Kuo pau ke fafanga‘i ho‘omo ‘ofá, ‘o hangē pē ha matala‘i ‘akaú. ‘E ‘i ho‘omo fetu‘utakí ‘a e ‘ofa lahi mo e fefaka‘apa‘apa ‘aki, he ‘oku faka-‘Otua ho‘omo ‘ofá. ‘Oku loloto ia, kakato pea mahino ‘a e me‘a kotoa. ‘Oku ‘ikai tatau ia mo e feohi ‘a e māmaní ‘a [ē] ‘oku nau ui hala‘i ko e ‘ofá, ka ‘oku meimei ko e fetokanga‘aki [fakaesino] pē. ‘I he taimi ‘oku makatu‘unga ai ‘a e malí ‘i he me‘a pē ko ‘ení, ‘e taimi si‘i pē kuó na fepāhia‘aki. ‘Okú na māvae peá na vete, pea ‘oku hoko leva mo ha fetokanga‘aki fakatu‘asino fo‘ou ‘o hoko ai mo ha toe mali pea ‘e ki‘i tolonga si‘i pē pea toe motu‘a pē mo ia. Ko e ‘ofa ‘oku folofola ki ai ‘a e ‘Eikí ‘oku ‘ikai ko e fetokanga-‘aki [fakasino] pē kae [toe] fakalaumālie foki. Ko e tui ia mo e fefalala‘aki pea mo e femahino‘aki. Ko ha hoa ngāue kakato ia. Ko ha feohi ‘a ia ‘okú na tatau ‘i he‘ena ngaahi taumu‘á mo e tu‘unga mo‘uí. Ko ha ta‘esiokita mo e feilaulau ‘a e tokotaha ma‘á e tokotaha ko eé. Ko e ma‘a ‘i he fakakaukaú mo e ngāue pea mo e tui ki he ‘Otuá mo ‘Ene polokalamá. Ko e hoko ia ko ha mātu‘a ‘i he mo‘uí matelié mo e hanganaki atu ki he hoko ko e ‘otua mo fai fakatupú, pea mo e mātu‘a ‘a ha ngaahi laumālie. ‘Oku lahi ia, kātoi ai e me‘a kotoa pē, pea ‘ikai hano ngata‘anga. ‘E ‘ikai ha taimi ‘e faka‘au ai ke ‘osi pe holo ‘a e fa‘ahinga ‘ofa ko ‘ení. ‘Oku hokohoko atu pē ia ‘i he mahamahakí mo e mamahí, ‘i he tu‘u-mālie mo e masivesivá, ‘i he lavame‘á mo e siva ‘a e ‘amanakí, ‘i he nofo taimí mo ‘itāniti” (*Faith Precedes the Miracle* [1972], 130–31; pe tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 165).

Kole ki he kau akó ke nau lau ‘a e “Ko e ‘Ofa kuo Matu‘otu‘á” ‘i he malanga ‘a ‘Eletā Poiti K. Peekā ko e “Ko e Fauniteni ‘o e Mo‘uí” (tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 167) pea kumi ‘a e ngaahi anga pea mo e ngaahi a‘usia koē ‘oku nau tokoni‘i kitautolu ke tau a‘usia ha ‘ofa ‘oku fakapotopoto mo haohaoá. Hiki e me‘a ne ma‘u ‘e he kau akó ‘i he palakipoé. Fakamatala‘i fakanounou ange ko e ‘ofa hao-haoá ‘oku fie ma‘u ki ai ha taimi lahi pea mo ha ngāue kae a‘usia. Ko e feohi fafale fakaesino ‘i he nofomalí ko ha kongā ia ‘o e ngāue ke hoko ‘o taha ‘i he ‘Eikí.

ME'A KE AKO'Í

Kuo pau ke ngāue ‘a e mātu‘a malí ki he ngaahi me‘a ‘o e fakavahavaha fanaú.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Ngāue Fakakulupú. Lave ki he kongā ‘o e “Fakavahavaha Fanaú” ‘i he tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó (p. 18–22). Fakaafe‘i ‘a e kau akó ke nau lau pe toe vakai‘i ‘a e kongā ko ‘ení mavahe mei he taimi kalasí. Fakamatala‘i ange ko e ngaahi me‘a ko ‘ení pelepelengesi mo toputapu. ‘Oku totonu ke fai ‘e he husepānití mo e uaifí ‘a e ngaahi fili fekau‘aki mo e fakavahavaha fanaú ‘i he uoua-ngataha ‘i he hili ha‘ana kolea e fakahinohino ‘a e Laumālie. Poupou‘i ‘a e kau akó, kapau ‘oku ‘i ai ha‘anau ngaahi fehu‘i, ke nau kole fale‘i mei he‘enau mātu‘á mo e kau taki lakanga fakataula‘eikí.

FAKA'OSÍ

Talu mei he kamata'anga mo hono fakahā 'e he 'Eikí, “Oku 'ikai lelei ke toko taha pē 'a e tangatá; te u ngaohi kiate ia ha tokoni 'oku taau mo iá” (Sēnesi 2:18). Na'e pehē 'e he 'Aposetolo ko Paulá, “Oku 'ikai ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eikí” (1 Kolinitō 11:11).

Ko e taimi 'oku mahino ai kiate kitautolu 'a e feohi fafale fakasinó 'o fakatatau mo e palani 'o e fakamo'uí pea mo talangofua ki he 'Eikí, te tau lava 'o faka'ehi'ehi ai mei ha ngaahi palopalema lahi 'oku nau uesia 'a e māmaní tu'unga 'i he fakasi'e-si'aki e fono 'o e angama'á. 'Oku fefa'uhi 'a e ngaahi husepānití mo e ngaahi uaifí 'i he 'ofa pea 'e lava ke a'usia 'e he anganofó 'a e fiefiá 'i he'enau fetu'utaki fakasinó mo tokoni ai ki he 'Eikí 'i hono fakahoko 'Ene ngaahi taumu'a ki he fanafanau mo fakatokolahi 'a e māmaní.

9 NATULA FAIKEHEKEHE 'O E KAKAI TANGATÁ MO E KAKAI FEFINÉ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

Na'e ako'i 'e he 'Aposetolo ko Paulá hono kehekehe 'o e ngaahi me'afuaki 'i he káingalotu 'o e Siasí 'o pehē: "He 'oku hangē 'oku 'i hotau sinó pē taha 'a e ngaahi kupu lahi, ka 'oku 'ikai fai 'a e ngāue tatau pē 'e he kupu kotoa pē:

"'Oku pehē foki 'a kitautolu, ko e tokolahi, ka ko e sino pē taha 'ia Kalaisi, pea 'oku tau fe'aonga'aki fakataha 'a e kupu kotoa pē.

"Ko ia 'i he 'etau ma'u 'a e ngaahi foaki 'oku faikehekehé, 'o taau mo e 'ofa kuo foaki kiate kitautolu" (Loma 12:4–6).

Na'e faka'aonga'i 'e 'Eletā Henelī B. 'Aealingi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e fakakaukau ko 'enī ki he feohi 'o e nofomalí 'o pehē: "'Oku ako ha tangata mo ha fefine ke na taha 'i he'ena faka'aonga'i 'a e ngaahi me'a 'okú na faitatau aí koe'uhí ke na 'ilo'i ai hona ngaahi faikehekehé peá na fengāue'aki fakataha 'i he'ena fetauhi'aki 'iate kinauá mo kinautolu 'okú na feohi mo iá" ('i he Conference Report, Apr. 1998, 89; pe *Tūhulu*, Siulai 1998, 82).

TEFITO'I MO'ONÍ

'E lava 'e he fakahounga'i pea mo e langa he ngaahi faikehekehe 'i he hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné 'o fakatupulaki 'a e ongo'ingofuá, mahinó, pea mo e fiefiá 'i he nofo-malí.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Natula Faikehekehe 'o e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné" (74–85)

"Ki he Mo'uí ni mo e Ta'engatá," 'Eletā Boyd K. Packer (77–81)

"Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," ko e Kau Palesitenisī 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Tu'unga Tatau 'o e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné" (93–95)

TOKONI KI HE FAIAKÓ

Palesiteni Gordon B. Hinckley, *Ngaahi Makatuliki 'o ha 'Api Fiefia* (tohitufa, 1984; pe tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 149)

'Eletā Richard G. Scott, "Ko e Fiefia 'o e Mo'ui 'aki e Palani Lahi 'o e Fiefia" ('i he Conference Report, Oct. 1996, 100–104; pe *Ensign*, Nov. 1996, 73–75; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 429)

ME'A KE AKO'Í

*'E lava 'i he femahino-
'aki 'i he hou'eiki
tangatá mo e hou'eiki
fefiné 'o tokoni'i 'a e
mātu'a malí ke nau
a'usia 'a e uouanga-
taha fakamalí.*

ME'A KE AKO'Í

*'Oku 'i ai ha "ngaahi
fatongia mo e ngaahi
faingamālie māvahe-
vahe 'o e tangatá mo
e fefiné 'a ia 'oku
fu'u mahu'inga ki
hono fakahoko 'o e
palani lahi 'o e fiefiá"
(Dallin H. Oaks, 'i he
Conference Report, Oct.
1993, 99; pe Ensign,
Nov. 1993, 73; tohi
lēsoni 'a e tokotaha
akó, 309).*

ME'A KE AKO'Í

*'Oku ma'u 'e he hou-
'eiki tangatá mo e hou-
'eiki fefiné ha ngaahi
fatongia kehekehe ka
'oku mahu'inga tatau
'i he fāmilí.*

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Ngāue Fakakulupú. Tufa 'a e la'i pepa tufa fika 6, "Ngaahi Fehu'i 'i he 'Natula Faikehekehe 'o e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné,'" 'a ia 'oku ma'u 'i he ngata- 'anga 'o e lēsoni ko 'ení (p. 51). Vahevahe 'a e kalasí ki ha fanga ki'i kulupu iiki, pea vahe ki he kulupú takitaha ha ni'ihi 'o e ngaahi fakamatata 'i he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Natula Faikehekehe 'o e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 74–85). Fakaafe'i 'a e ngaahi kulupú takitaha ke nau kumi 'a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'í fakatatau mo e ngaahi akonaki 'i he'enua laukonga na'e vahé. Tuku ke nau lipooti 'o makatu'unga 'i he ngaahi akonaki 'i he'enua ngaahi laukonga ne vahe angé. Tuku ke nau lipooti e me'a ne nau 'iló ki he kalasí.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. 'Ai ke huke 'a e kalasí ki he malanga 'a 'Eletā Poiti K. Peeka ko e "Ki he Mo'uí ni mo e Ta'engatá" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 77–81), pea alea'i 'a e ngaahi fehu'í ko 'ení:

- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku faka'aonga'i 'e Lusifā ke uesia 'aki 'a e femanako'akí, 'ofá, nofomalí, mo e tu'unga fakamātu'á?
- Ko e hā ha ngaahi founga kuo fakahaa'i ai 'e he 'Eikí 'okú Ne fakamahu'inga'i tatau pē 'a e hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné?
- Ko e hā 'ene 'uhinga kiate koe he 'ahó ni 'a e fatongia ke fanafanau mo fakatokolahi 'a e māmaní?
- 'E lava fēfē ke fakahoko 'e he ngaahi fa'eé honau fatongia ke "tokanga'i mo lehilehi'i kakato" 'a e fānaú" 'i he taimi faingata'a faka'ekonōmiká? (p. 78).
- Ko e hā 'a e taumu'a ta'engata ki he faikehekehe 'i he ngaahi fatongia 'o e hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné?
- Ko e hā 'i he talafakatātā 'o e koloá mo e ngaahi kií 'okú ne fakafofonga'i 'a e tu'unga tatau 'i he hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné?
- Ko e hā 'a e ngaahi tāpuaki na'e mei lava 'o ma'u 'i he taimi ne takitaha faka'aonga'i ai 'e he hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné 'a 'enua ngaahi kií ke fakaava 'a e tuku'anga koloá?
- Ko e hā ha ngaahi fakakaukau fakapoto he 'ahó ni 'oku fakafofonga'i 'e ki-nautolu 'oku feinga ke liliu 'a e ngaahi kií ke fenāpasi mo kinautolú?

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. 'Ai ke lau 'e he kau akó 'a e "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmaní" mo kumi ha ngaahi sētesi 'oku fekau'aki mo e ngaahi fatongia fekau'aki 'o e hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné 'i he fāmilí. Tuku ke lau le'o lahi 'e he kau akó 'enua ngaahi sētesi, pea mo alea'i fakakalasi ia.

FAKA'OSÍ

Toe fakamanatu 'a e kupu'i lea ne fai 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he ngaahi natula fekau'aki 'o e hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné:

“I he palani ‘a e ‘Eikí, kuo pau pē ke ‘i ai ha toko ua—ko ha tangata mo ha fefine—ke na fakakakato. ‘Io, ko ha husepāniti mo ha uaifi ‘oku ‘ikai ko ha konga kinaua ‘e ua ‘okú na faitatau, ka ko hano fakataha ‘i ia ‘o ha ngaahi ‘ulungaanga mo e ngaahi anga mei he ‘Otuá ‘i ha founa fakafo, ‘a ia ‘oku nau fenāpasi lelei.

“‘Oku hanga ‘e he malí ‘o fakafaingamālie ‘i hono fakataha ‘i ‘o e ngaahi ‘ulungaanga kehekehe ko ‘ení ke nau taha—‘i he uouangataha—ke tāpuaki ‘i ‘a e husepāniti mo e uaifi, mo ‘ena fānaú mo e makapuná. ‘Oku fie ma‘u ha husepāniti mo ha uaifi kae lava ‘o ma‘u ‘a e fiefia taupotu tahá mo fakahoko ‘a e me‘a mā‘olunga tahá. ‘Oku fengāue ‘aki lelei ‘ena ngaahi feingá ‘o na fepoupouaki. ‘Okú na takitaha ma‘u ‘a e ngaahi ‘ulungaanga ‘oku hoa lelei taha mo e fatongia kuo tu‘utu‘uni ‘e he ‘Otuá ke ma‘u ai ‘a e fiefiá ‘e ha tangata pe fefiné. Kapau ‘e ngāue ‘aki ia ‘o fakatatau ki he finangalo ‘o e ‘Eikí, ‘e hanga leva ‘e he ngaahi ‘ulungaanga ko iá ‘o tokoni ‘i ha ongome‘a mali ke na fakakaukau, ngāue, pea fiefia fakataha—‘o na fehangahangai fakataha mo e ngaahi palopalemá peá na ikuna ‘i fakataha ia, ke na tupulaki ‘i he ‘ofá mo e femahino‘akí, pea tu‘unga ‘i he ngaahi ouau fakatemipalé, ‘e fakama‘u ai kinaua ke na taha ‘o ta‘engata. Ko e palani ia” (tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 74).

La'ipepa Tufa Fika 6 • Ngaahi Fehu'i 'i he "Natula Faikehekehe 'o e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné"

'Oku lave 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení ki he ngaahi fakamatala 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (74–77, 93).

- 'Oku tokoni fēfē 'a e ongo 'a e fa'eé ke mahino kiate ia 'a e ngaahi fakaikiiki mahu'inga 'o hono ohi hake 'o e fānaú 'i he 'apí? (Palesiteni Harold B. Lee)
- Ko e hā 'oku fefakafalala'aki ai 'a e hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné 'i hono a'usia honau tu'unga kakató? Palesiteni Spencer–W. Kimball.
- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku ma'u ai 'e he hou'eiki fefiné ha ngaahi ivi 'oku mā'olunga ange 'i he hou-'eiki tangatá? 'Oku lava fēfē 'e he holi 'a ha fefine ke tatau mo ha tangata 'o fakangatangata 'ene malava ke a'usia 'a e tu'unga taupotu 'o hono fakatupú? (Palesiteni Howard W. Hunter)
- 'E lava fēfē ke tokoni'i 'e he mahino ko ia 'o 'etau ngaahi tukupā 'i he maama fakalaumālié ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá ke mahino lelei ange kiate kitautolu mo tau mo'ui 'aki 'a e ongo-ongolelei? (Palesiteni James E. Faust)
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke 'oua na'a ohi 'e he ngaahi mātu'á ha ngaahi me'a te ne fakavaivai'i 'a e faikehekehe 'i he ngaahi natula 'o e hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné? (Palesiteni Boyd K. Packer)
- Ko e hā ha ni'ihi 'o e ngaahi faikehekehe mahu'inga 'i he hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné ? ('Eletā Tōmasi S. Monisoni)
- 'Oku founa fēfē 'ene hoko 'a e ngaahi natula kehekehe 'i he hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné ko e kī ki he palani 'o e fiefia 'a e 'Eiki? ('Eletā Boyd K. Packer)
- 'Oku totonu ke anga fēfē 'a kinautolu 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki ki honau uaifí pea mo e hou'eiki fefine 'i honau fāmilí? ('Eletā James E. Faust)
- Ko e hā ha ni'ihi 'o e ngaahi fono mo e ngaahi anga fakafonua fekau'aki mo e tō 'onga ki he hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné kuo liliu ke "fakatonutonu 'a e ngaahi fehalaaki motu'a na'e 'ikai teitei fakava'e 'i he ngaahi tefito'i mo'oni ta'engatá" ('Eletā Dallin H. 'Oaks)
- 'Oku faka'atā fēfē 'e he malí 'a e ngaahi 'ulungaanga 'o e tangatá mo e fefiné ke na taha? ('Eletā Richard G. Scott)
- Ko e fē 'a e taimi na'e fakapapau'i ai 'a e ngaahi fatongia 'o e tu'unga fakaefefiné , tu'unga fakaetangatá , tu'unga fakaefa'eé, mo e tu'unga lakanga fakataula'eiki? ('Eletā Neal A. Maxwell)
- 'Oku tokoni fēfē 'ene mahino hotau natula fakalangí ki he hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné ke nau fefaka'apa'apa 'aki? ('Eletā Merrill J. Bateman)

10 NGA AHI FATONGIA MO E TUFAKANGA FAKALANGI 'O E KAKAI TANGATÁ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

“Na’e tāpuaki’i ‘e he’etau Tamai Hēvaní ‘a hono ngaahi fohá mo e ngaahi ‘ofefiné ‘aki ha ngaahi ‘ulungaanga ta’e hano tatau ‘oku fakataumu’a ki he’enu fakahoko honau ngaahi fatongia fakafo’ituitui ki hono fakahoko ‘Ene palaní. Kapau te ke muimui pau ki He’ene palani ma’au ‘i he māmaní, ‘e lahi ange ai ho’o fiefiá, mo ho’o fakalalakaká, peá ke fe’unga ange ke ke ma’u ‘a e ngaahi pale kuó Ne tala’ofa mai kiate koe, ko Hono foha pe ‘ofefine, husepāniti pe uaifi” (Richard G. Scott; ‘i he Conference Report, Oct. 1996, 101; pe *Ensign*, Nov. 1996, 73; tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 429).

TEFITO’I MO’ONÍ

‘Oku tokoni ‘a e ngaahi husepāniti ‘oku nau fakahoko honau ngaahi fatongia fakafāmilí fakalangí ki he fiefia ‘o ‘enua nofomalí.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI ‘A E TOKOTAHA AKÓ

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ko e Kau Palesitenisī ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

“Ko Hotau Ngaahi Fatongia Molumalú,” Palesiteni Gordon B. Hinckley (26–30)

“Ki he Ngaahi Tamai ‘i ‘Isilelí,” Palesiteni Ezra Taft Benson (241–45)

“Ko e Hoko ko e Husepāniti mo e Tamai Anga-mā’oni’oni,” Palesiteni Howard W. Hunter (245–48)

TOKONI KI HE FAIAKÓ

“Mo’ui Taau mo e Finemui Te Mo Mali ‘i ha ‘Ahó,” Palesiteni Gordon B. Hinckley (‘i he Conference Report, Apr. 1998, 66–69; pe *Ensign*, May 1998, 49–51; tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 249–52)

ME’A KE AKO’Í

‘Oku fakahā ‘e he Fanongonongo ‘o e Fāmilí ha ngaahi tefito’i fatongia ‘e tolu ‘o e ngaahi tamaí.

NGAAHI FOKOTU’U KI HE FOUNGA HONO AKO’Í

 Fealēlea’akí. Lau fakataha ‘a e palakalafi 7 ‘o e “Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani” (tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 99–100). Kole ki he kau akó ke nau tala atu ha ngaahi tefito’i fatongia ‘e tolu ‘o e ngaahi tamaí mei he laukonga ko ‘ení. Hiki ‘a e fo’i lea ko e *Pule’í, Tokonakí, mo e Malu’í* ‘i he palakipoé. Kole ki he kau akó ke nau faka’uhinga’i ‘a e fatongiá takitaha ki he lelei taha te nau lavá. ‘Eke ange pe ‘oku fakangofua ‘e he palakalafi 7 ‘o e fanongonongó ha

fa'ē ke ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko 'ení. Alea'i nounou 'a e ngaahi tūkunga te ne ala lava 'o 'ai ke to'o ai 'e ha fa'ē 'a e ngaahi fatongia ko ia 'oku angamaheni 'aki ko ha ngaahi fatongia 'o e tamaí.

ME'A KE AKO'Í

'Oku fie ma'u 'a e kau ma'u lakanga fakataula'eikí ke nau fakahoko honau fatongia ko e husepāniti mo e tamaí.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Ngāue Fakakulupú. Vahevahe 'a e kalasí ki ha kulupu 'e tolu pea vahe taki taha 'a e ngaahi malanga 'i he laukonga mei he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó kuo hiki atu 'i laló ki he ngaahi kulupú takitaha. Fakaafe'i 'a e kulupú takitaha ke nau lau 'enau malangá pea hiki 'a e ngaahi fatongia 'o e ngaahi husepāniti mo e ngaahi tamaí 'oku 'i aí. 'Ikai ngata ai, 'ai 'a e ngaahi kulupú takitaha ke nau alea'i 'a e fehu'i 'i lalo 'oku 'alu fakataha mo 'enau malangá. 'I he'enau 'osí, fakaafe'i kinautolu ke nau fakamatala'i 'enau lisi mo lipooti 'a e ola 'o 'enau fealēlea'akí.

- “Ko Hotau Ngaahi Fatongia Molumalú” (26–30). 'Oku fakamatala'i 'e Palesiteni Hingikeli 'a e mamahi 'oku foua 'e he ngaahi fāmili koe'uhí ko e ngaahi angafai 'a e ngaahi husepāniti mo e ngaahi tamaí. Ko e hā 'e lava 'o fai 'e he hou'eiki tangatá ke fakapapau'i 'oku 'ikai ko e tupu'anga kinautolu 'o e ngaahi mamahi ko 'ení?
- “Ki he Ngaahi Tamai 'i 'Isilelí” (241–45)). 'E anga fēfē ha teuteu 'a e ngaahi tamaí mo kinautolu 'oku teu hoko ko ha ngaahi tamaí ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia na'e hiki 'e Palesiteni Penisoni?
- “Ko e Hoko ko e Husepāniti mo e Tamai Anga-mā'oni'oni” (245–48)). Ko e hā ha ngaahi mafatukituki mo ha ngaahi hu'unga te ne lava 'o ta'ofi 'a e ngaahi husepāniti mo e ngaahi tamaí mei hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia na'e lisi 'e Palesiteni Hanitaá? Te tau lava fēfē 'o ikuna'i 'a e ngaahi me'a fakatuta ko 'ení?

FAKA'OSÍ

'Oku tokoni 'a e palani 'o e fakamo'uí ke mahino ki he ngaahi husepāniti 'a e me'a 'oku fie ma'u iate kinautolu he nofo-malí mo e ngaahi feohi fakafāmili. 'Oku fakamatala'i 'e he “Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani” 'oku fatongia 'aki 'e he ngaahi husepāniti mo e ngaahi tamaí ke *pule'i* honau ngaahi fāmili 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni, *tokonaki* 'a e ngaahi fie ma'u 'o e mo'uí, mo *malu'i* honau ngaahi fāmili. 'Oku kei hokohoko atu e kau palōfita 'a e 'Otuá 'i hono fakamahino'i e ngaahi fatongia 'o e ngaahi husepāniti mo e ngaahi tamaí.

11 NGA AHI FATONGIA MO E TUFAKANGA FAKALANGI 'O E HOU'EIKI FAFINÉ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

“He ‘ikai mo ha fakalāngilangi lahi ange te ke ma‘u ‘i he māmaní ka ko e ‘iloa koe ko ha fefine ‘o e ‘Otuá. He ‘ikai ha tu‘unga mā‘olunga ange ‘e lava ke foaki kiate koe ka ko ha‘o hoko ko ha ‘ofefine ‘o e ‘Otuá ‘okú ne a‘usia ‘a e tu‘unga fakatokouá, hoko ko ha uaifi, hoko ko ha fa‘ē, pe ha toe fa‘ahinga ngāue pē ‘okú ne takiaki‘i ‘a e mo‘uí ki he lelei” (Sipenisā W. Kimipolo, “Ko e Fatongia ‘o e Kau Fafine Angatonú,” *Ensign*, Nov. 1979, 102; pe tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 416).

TEFITO'I MO'ONÍ

Ko e taimi 'oku fakafōtunga ai 'e he hou'eiki fefiné 'enau mo'uí 'o fakataua mo e palani 'o e fakamo'uí, te nau a'usia lelei ange ai 'a e fiefiá 'i he nofo-malí.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ngaahi Fatongia mo e Tufakanga Fakalangi ‘o e Hou‘eiki Fafiné” (413–44)

“Ki he Ngaahi Fa‘ē ‘i Saioné,” Palesiteni Ezra Taft Benson (419–25)

“Hou‘eiki Fafine ‘o e Siasí,” Palesiteni Gordon B. Hinckley (425–29)

“Ko e Fiefia ‘o e Mo‘uí ‘aki e Palani Lahi ‘o e Fiefiá,” ‘Eletā Richard G. Scott (429–33)

“Ko e Kakai Fefine Kitautolu ‘o e ‘Otuá,” Sisitā Sheri L. Dew (433–36)

ME'A KE AKO'Í

‘Oku ‘i ai ha ngaahi fatongia mahu‘inga ‘o e hou‘eiki fefiné ‘i hono langa hake ‘o e Siasí.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea‘akí. ‘Eke ange: ‘Oku tokoni fēfē ‘a e hou‘eiki fefiné ki hono fakatupulaki ‘o e Siasí? Lau ‘a e fakamatala ko ‘eni ne fai ‘e Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló:

“‘E hoko ko e kongā lahi ‘o e tupulaki ‘a e Siasí ‘i he ngaahi ‘aho faka‘osí . . . ‘e hoko ‘eni ‘i ha tu‘unga ‘e hā mai ai ‘a e angamā‘oni‘oní mei he mo‘uí ‘a e hou‘eiki fefine ‘o e Siasí— ‘oku nau [fiefia makehe]- mei he kakai fefine ‘o e māmaní” (“Ko e Fatongia ‘o e Kau Fafine Angatonú,” *Ensign*, Nov. 1979, 103–4; pe tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 418).

- Ko e hā e me‘a ne pehē ‘e Palesiteni Kimipolo kuo pau ke fakahoko ‘e he hou‘eiki fefine ‘o e Siasí ke tokoni‘i ‘a e Siasí ke tupulakí?
- ‘Okú ke pehē ‘oku ‘uhinga ki he hā ke “makehe mo kehe” ‘a e kakai fefine ‘o e Siasí mei he kakai fefine ‘o e māmaní?

Fakamatala'i ange ko e fakamo'ui ta'engata 'o e māmaní 'oku makatu'unga ia 'i he tupulaki 'a e Siasí ki hono tu'unga totonú. Ko e kongā lahi 'o e tupulaki 'a e Siasí 'oku makatu'unga ia 'i hono fakahoko 'e he kakai fefine 'o e Siasí honau ngaahi fatongia 'i he'enau hoko ko e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá.

ME'A KE AKO'Í

Ke a'usia honau ngaahi fatongia fakalangí, kuo pau ke "mavahe mei he māmaní" ['a e hou'eiki fefine 'o e Siasí] "pea omi 'o ofi ange kia Kalaisi."

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Ngāue Fakakulupú. Vahevahe 'a e palakipoé ki ha kongā tatau 'e fā. Tohi 'i 'olunga 'i he ngaahi kongā takitaha 'a e ngaahi tefito ko 'ení: *Ngaahi Angafai 'Oku Totonu ke Ta'ofi 'e he Hou'eiki Fefiné*, mo e *Ngaahi Fatongia mo e Ngaahi Faingamālie 'o e Hou'eiki Fefine 'o e 'Otuá.*

Vahevahe 'a e kalasí ki ha kulupu 'e fā pea vahe ki he ngaahi kulupú takitaha ha malanga mei he laukonga mei he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó. Tuku ange ha miniti e tahananima ke nau vakai ai ki he'enau malangá takitaha mo kumi ha ngaahi akonaki 'oku fekau'aki mo e ngaahi tefitó. 'Ai ha mēmipa 'o e ngaahi kulupú takitaha ke ne lipooti mo fakamatala'i 'a e ngaahi me'a ne nau ma'ú, kae hiki fakakongokonga lalahi 'e ha mēmipa 'e taha 'o e kulupú 'i he palakipoé.

Toe fakamanatu mo e hou'eiki fefine 'i ho'o kalasí 'a e fakaafe na'e fai 'e Sisitā Shri L. Dew, 'i he taimi na'e hoko ai ko e tokoni 'i he kau palesitenisí lahi 'o e Fine'ofá, 'a ia 'oku ma'u 'i he peesi 436 'o e tohi lēsoni 'a e tokotaha akó ("Oku ou fakaafe 'i ai kitautolu 'i he pooni ke tau faka'ilonga 'i ha me'a 'e taha te tau lava 'o fai ke tau mavahe ai mei māmani pea ofi ange ai kia Kalaisi. Pea 'i he māhina kaha'ú, faka'ilonga 'i ai ha taha. Pea toe hoko mai ai mo ha taha kehe"). Fakamo'oni ki he fatongia fakalangí 'oku ma'u 'e he ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá ki he fakamo'ui ta'engata 'o e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. Poupou'i 'a e kakai tangata 'i ho'o kalasí ke nau faka'apa'apa'i mo fakalāngilangi 'i 'a e hou'eiki fefiné 'i he'enau mo'uí.

FAKA'OSÍ

'Oku kau 'i he ngaahi fatongia fakalangí 'o e hou'eiki fefiné 'a 'enau hoko ko e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá, ngaahi tokoua, uaifi, pea mo e fa'eé. Na'e ako'i 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

"Na'e fakakoloa'i 'e he 'etau Tamai Hēvaní Hono ngaahi fohá mo Hono ngaahi 'ofefiné 'aki ha ngaahi 'ulungaanga na'e fakafe'unga 'i makehe pē mo honau ngaahi fatongia fakafo'ituituí 'i he'enau fakahoko 'Ene palaní. Ke ke muimui 'i He'ene palaní, kuo pau ke ke fai 'a e ngaahi me'a 'okú ne 'amanaki mai ke ke fakahoko ko ha foha pe 'ofefiné, husepāniti pe uaifi. . . .

". . . 'Okú na takitaha pē he ngaahi 'ulungaanga fakafo'ituituí 'a ia 'e fe'unga taha mo e fatongia kuo fokotu'u ke na fiefia ai ko e tangata pe fefiné." (i he Conference Report, Oct. 1996; 101; pe *Ensign*, Nov. 1996, 73; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 429).

12 KO HONO FOKOTU‘UTU‘U TOTONU ‘O E NGAahi FIE MA‘U ‘O E MO‘UÍ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

Na’e me’a ‘a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo fekau’aki mo e “fie ma’u ke fakahoko ‘a e ngaahi me’a ‘oku mahu’inga tahá kae ‘ikai li’aki ai ‘a e ngaahi me’a kehé ‘o ta’e-fakahoko” (‘i he Conference Report, Apr. 1976, 70; pe *Ensign*, May 1976, 46).

Ko e taimi ‘oku tau feinga ai ke palanisi ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ‘oku totonu ke fakamu’omu’a ‘i he’etau mo’uí, ‘oku tau fakalahi ai hotau faingamālie ke ikuna ‘i he tafa’aki kotoa pē, kau ai ‘a e nofo-malí mo e ngaahi fetu’utaki fakafāmilí. Na’e fakamatala’i ‘e ‘Eletā M. Lāsolo Pālati ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, “Mahalo kapau te ke fekumi ‘i ho lotó, pea loto to’a foki ke fakafuofua’i e ngaahi me’a ke fakamu’omu’a ‘i ho’o mo’uí, te ke hangē pē ko aú, ‘o ‘ilo’i ‘oku fie ma’u ke potupotutatau ange ho’o fokotu’utu’u ‘e ngaahi me’a ke fakamu’omu’á” (‘i he Conference Report, Apr. 1987, 14–15; pe *Ensign*, May 1987, 13; tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 330).

Na’e ako’i ‘e Palesiteni Tēvita O. Makei, “‘Oku ‘ikai ha toe lavame’a te ne lava ke fetongi e fehalaaki kuo hoko ‘i he ‘apí” (‘i he Conference Report, Apr. 1964, 5).

TEFITO‘I MO‘ONÍ

‘Oku meimei ke hoko lahi ange ‘a e fiefia ‘i he nofo-malí mo e fāmilí ‘i he taimi ‘oku tau tokanga taha ai ki he ngaahi me’a ‘oku mahu’inga tahá.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI ‘A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ngaahi Me’a ke Fakamu’omu’á mo Hono ‘Ai ke Potupotu Tataú” (329–30)

“Ko Hono Tauhi ke Potupotutatau e Ngaahi Fie ma’u ‘o e Mo’uí,” ‘Eletā M. Russell Ballard (335–37)

“Ko e Me’a Pē Taha ‘Oku ‘Aongá: Hoko ko ha Kakai Fefine Tui Lahi Ange Kia Kalaisi,” Sisitā Patricia T. Holland (436–44)

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ko e Kau Palesitenisī ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

ME‘A KE AKO‘Í

‘Oku totonu ke fakaho’ata ‘e he ngaahi me’a ‘oku tau fakamu’omu’á ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ‘oku ta’engatá.

NGAAHI FOKOTU‘U KI HE FOUNGA HONO AKO‘Í

 Fealēlea’akí. Lau ‘a e fakamatala ko ‘eni na’e fai ‘e ‘Eletā M. Lāsolo Pālati: “Taha ‘o e ngaahi pole lahi ‘o e mo’uí ni ko hono fakahokohoko ‘o e me’a ‘oku mahu’ingá. Kapau ‘e ‘ikai ke tau fakahoko fakapotopoto ia, te tau tokanga ange ki he ngaahi me’a ‘oku ‘ikai fu’u mahu’ingá ‘i he me’a ‘oku mahu’inga tahá” (*“Be Strong in the Lord, and in the Power of His Might”* [CES fireside for young adults, 3 Mar. 2002], 6).

Hiki 'i he palakipoé 'a e ongo taumu'a ko 'ení *Fakataimi* mo e *Ta'engata*. Kole ki he kau akó ke nau hiki ha ngaahi me'a 'oku fakaetu'asino pe fakataimi pea mo ha ngaahi me'a 'e lava ke ta'engata ma'akitautolu. ('E ala kau 'i he "fakataimi" 'a e pa'angá, kaá, nāunau falé, mālōlō 'eve'evá, manakoá, valá, ivi fakapolitikalé, mo e sipotí. 'E ala kau 'i he "Ta'engata" 'a e nofo-malí, kau mēmipa 'o e fāmilí, lakanga fakataula'eikí, tokoní, 'iló, sino kuo toetu'ú, mo e fakamo'óní.)

'I hono fakalahi ko ia 'e he kau akó 'a e lisi 'o e ngaahi me'a 'e lava ke ta'engata, tokoní'i ke nau 'ilo 'a e natula ta'engata 'o e nofomalí, sino kuo toetu'ú, pea mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí.

ME'A KE AKO'Í

Ko hono fokotu'u ha ngaahi me'a mahu'inga 'oku totonu'oku fie ma'u ai ha fakakaukau ta'engata.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Fealēlea'akí. Lau 'a e Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Ngaahi Me'a ke Fakamu'omu'á mo Hono 'Ai ke Potupotutataú" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 329–31). 'I ho'omou laú, alea'i 'a e ngaahi fehu'i 'oku meimei tatau mo 'ení:

- 'Eletā Neal A. Maxwell. Ko e hā 'oku mahu'inga ai kiate kitautolu ke tau "'ilo'i 'etau ngaahi me'a ke fakamu'omu'a mo'óni"? Na'e tā fēfē 'e he 'Eikí 'a e sīpinga kiate kitautolú?
- Palesiteni Spencer–W. Kimball. Te tau lava fēfē 'o fakafehoanaki hono mahu'inga ke fakapalanisi 'etau mo'uí ki he ngaahi kī 'o e pianó?
- Palesiteni Ezra Taft Benson. Ko e hā 'oku hoko ki he'etau mo'uí 'i he taimi 'oku tau fakamu'omu'a ai 'a e 'Otuá?
- 'Eletā Dallin H. 'Oaks. Ko e hā ha ngaahi sīpinga te ke lava 'o 'omi 'oku pule'i 'e he ngaahi me'a 'oku tau fakamu'omu'á 'a e me'a 'oku tau fekumi ki ai 'i he mo'uí?
- Palesiteni Ezra Taft Benson. Ko e hā ha me'a 'oku totonu ke kau 'i he ngaahi me'a ke tau fakamu'omu'a tahá?
- 'Eletā John A. Widtsoe. Ko e fē 'oku mu'omu'á, fāmilí pe siasí? "Ko e hā hono 'uhingá?"
- 'Eletā Neal A. Maxwell. Ko e hā 'oku totonu ke fakahoko 'e he mātu'a mo e kui kotoa pē? "Ko e hā hono 'uhingá?"
- Tohi 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí he 'aho 27 'o Fēpueli 1999. Ko e hā 'a e tefito'i pōpoaki 'o e tohi ko 'eni mei he Kau Palesitenisī 'Uluakí?

Fakamatala'i 'a e fale'i meia 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

"Okú ke fakapapau'i fēfē 'a e *ngaahi me'a 'oku mahu'inga* kiate? Fehu'i hifo kiate koe: Ko e hā 'a e me'a 'okú ke fie ma'u tahá? Fakatatau ho'o talí mo e tu'unga mo'ui mā'olunga kuo fakahā mai 'e hotau Fakatupú. Na'á Ne folofola 'oku totonu ke mou "oua 'e kumi ki he ngaahi me'a 'o e māmaní kae fuofua kumi ke langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Otuá, pea fokotu'u 'a 'ene mā'oni'óni; pea 'e toki fakalahi . . . 'a e ngaahi me'a ni kotoa pē kiate kimoutolu' (LSS, Mātiu 6:38). 'Okú ke langa 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'i ho'o fakamu'omu'a ho fāmilí. Ko e fatongia mā'olunga taha 'o ha lakanga fakataula'eiki ko hono 'ofa'i mo toka-nga'i 'a hono uai'í, ke tāpuekina ia mo 'ena fānaú. Ko e uiui'i mā'olunga taha 'o ha uai'í ko hono 'ofa'i 'a hono husepānití pea lehilehi'i 'a 'ena fānaú. 'I ho'omou ngāue ma'á e 'Eikí, 'ilo'i ko ho 'fatongia ke ngāue ma'á e siasí 'o ta'engata, pea 'oku pehē ia ko [homou] fāmilí' (T&F 23:3)" (*Identity, Priority, and Blessings*

[faeasaiti 'a e CES ma'á e kakai lalahi kei talavoú, 10 Sept. 2000, 5; *Ensign*, Aug. 2001, 11–12).

ME'A KE AKO'Í

'Oku 'ikai totonu ke tuku 'a e ngaahi fie ma'u 'o e mo'uí ke ne lōmekina 'a e ngaahi me'a ta'engata 'oku tau fakamu'omu'á.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. Fakamatala'i fakakongokonga lalahi 'a e ongo 'uluaki kongā 'o e "Ko Hono Tauhi ke Potupotutatau e Ngaahi Fie ma'u 'o e Mo'uí," na'e fai 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālatí (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 335–37). Alea'i 'a e founga 'oku fakapalanisi ai 'etau mo'uí 'e he 'etau fakamanatu'i 'a 'etau ngaahi fuakavá. Fakamanatu nounou 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ki hono fakapalanisi 'o e ngaahi fie ma'u 'o e mo'uí 'i he lea 'a 'Eletā Pālatí.

 Fealēlea'aki 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó. Kumi 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'oku fakamatala'i 'i he "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 99–100). 'E ala tokoni atu 'a e lisi ko 'ení ki ho'omou fealēlea'akí:

- 'Oku 'i ai ha fatongia 'o e mātu'á ke "fe'ofa'aki mo fetauhi'aki."
- 'Oku 'i ai ha fatongia 'o e mātu'á ke nau 'ofa mo tauhi "'enau fānaú."
- 'Oku totonu ke "ohi hake" 'e he ngaahi mātu'á "'a 'enau fānaú 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni."
- 'Oku totonu ke "tokonaki" 'e he mātu'á "ma'a 'enau ngaahi fie ma'u fakatu'asinó mo fakalaumālié."
- 'Oku totonu ke ako'i 'e he mātu'á 'a 'enau fānaú "ke nau fe'ofa'aki mo fetokonaki'aki."
- 'Oku totonu ke ako'i 'e he mātu'á 'enau fānaú ke nau "tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá."
- 'Oku totonu ke ako'i 'e he mātu'á 'enau fānaú ke nau "hoko ko ha kau tangata'i fonua tauhi lao 'i ha feitu'u pē 'oku nau 'i ai."

Kole ki he kau akó ke nau toe foki ki mui 'i he lisi 'o fehu'i 'i he kamata'anga 'o e tefito'i mo'oni takitaha, "'E anga fēfē ke tau . . ." (hangē ko 'ení, "'E anga fēfē ke tau fe'ofa'aki mo fetauhi'aki?"). 'Ai ha ngaahi tali pea alea'i kinautolu.

 Fealēlea'akí. Fakamatala'i fakakongokonga lalahi 'a e fakamatala, "'Ko e Me'a Pē Taha 'Oku 'Aongá': Hoko ko ha Kakai Fefine Tui Lahi Ange Kia Kalaisi," 'a ia na'e fai 'e Sisitā Patricia T. Holland (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 436–37). Toe fakamanatu 'a e ngaahi faingata'a ne foua 'e Sisitā Hōlani 'i he'ene feinga ke fakapalanisi 'a e ngaahi fie ma'u 'o e mo'uí. Fakamatala'i 'a e anga 'o 'ene ma'u ha nonga 'i he'ene mo'uí pea mo e ngaahi founga pau na'á ne ma'u ai ha palanisí. Pe vahe 'a e fakamatalá ni ki ha taha ako ke ne fai ha lipooti 'i he kalasí.

FAKA'OSÍ

'Ekitiviti ke ako ai 'a e taha akó. Fehu'i ange: Kuo foaki mai nai 'e he 'Otuá ha potufolofola 'okú ne fakamatala'i nounou 'Ene ngaahi me'a mahu'ingá? Hili e tali 'a e fānaú akó, lau le'o lahi 'a e Mōsese 1:39 pea mo e palakalafi tolu he lea na'e fai 'e 'Eletā Mekisualé 'i he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Ngaahi Me'a ke Fakamu'omu'a mo Hono 'Ai ke Potupotutataú" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 329). Fakamo'oni'i ki he kau akó te tau lava 'o 'ilo e misiona 'o 'etau mo'uí mo fokotu'utu'u fakatatau ki ai 'etau ngaahi me'a 'oku totonu ke fakamu'omu'á 'i he'etau muimui ki he sīpinga 'a e Fakamo'uí.

13 PA'ANGÁ MO E NOFO-MALÍ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

“Pea ‘e ‘ikai te mou tuku ho‘omou fānaú ke fiekaia, pe tēlefua” (Mōsaia 4:14).

“‘Oku ma‘u ‘e he mātu‘á ha fatongia toputapu ke ohi hake ‘a ‘enau fānaú ‘i he ‘ofa mo e mā‘oni‘oni, mo tokonaki ma‘a ‘enau ngaahi fie ma‘u fakatu‘asinó mo fakalaumālié. . . . Kuo pau ke ‘eke‘i mei he husepānití mo e uafí—‘a e tamai mo e fa‘ē kotoa pē—‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá ‘a e anga ‘o ‘enau fakahoko ‘o e ngaahi fatongia ni” (“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 99–100).

“Ka ‘i he te‘eki ai ke mou kumi ki he ngaahi koloá, mou kumi ki he pule‘anga ‘o e ‘Otuá.

“Pea ‘o ka hili ‘a ho‘omou ma‘u ha ‘amanaki lelei ‘ia Kalaisí te mou ma‘u ‘a e ngaahi koloa, ‘o kapau te mou kumi ki ai; pea te mou kumi ki ai koe‘uhi ko ho‘omou fie fai ha lelei—ke fakakofu‘i ‘a e telefuá, pea fafanga‘i ‘a e fiekaia, pea fakatau‘atāina‘i ‘a e pōpulá, pea foaki ‘a e fiemālie ki he kau mahaki mo mamahi” (Sēkope 2:17–19).

“‘Oku tau femo‘uekina ‘i he ngaahi ngāue fakatu‘asinó mo fakalaumālié fakatou‘osi. Kuo pau ke kei hokohoko atu pē ho‘o manatu‘i ‘oku ō fakataha pē ‘a e me‘a fakatu‘asinó mo e fakalaumālié. Lolotonga ‘etau mo‘ui he māmaní, he ‘ikai lava ke fakahoko e tahá ta‘e kau ai ‘a e tahá” (Joseph F. Smith, ‘i he Conference Report, Oct. 1900, 46; pe tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 12–13; vakai, T&F 29:34).

TEFITO‘I MO‘ONÍ

‘Oku fakatupulaki ‘e he faka‘aonga‘i ‘o e ngaahi tefito‘i mo‘oni totonu fekau‘aki mo e pa‘angá ‘a e tu‘unga malava a‘usia ‘o ha nofomali fiefiá.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI ‘A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Me‘a Fakapa‘angá” (136)

“Taha ‘i he Pa‘angá: Fakahinohino ki he Ngaahi Me‘a Fakapa‘anga ‘a e Fāmilí,” ‘Eletā Marvin J. Ashton (136–42)

“Mānumanú, Siokitá, mo e Fakahōhōlotó,” ‘Eletā Joe J. Christensen (142)

ME‘A KE AKO‘Í

‘E lava ke uesia ‘e he ‘etau fakakaukau fekau‘aki mo e pa‘angá ‘a hotau fakamo‘uí.

NGAAHI FOKOTU‘U KI HE FOUNGA HONO AKO‘Í

 Fealēlea‘akí. Lau ‘a e fakamatala ‘a ‘Eletā Dallin H. Oaks ‘i he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Me‘a Fakapa‘angá” (tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 136).

- Fakatatau mo ‘Eletā ‘Oakesi, ko e hā ha ngaahi founga ‘e lava ai ‘e he ngaahi kākā ‘o e tu‘umālié ‘o punusi ‘a e ngaahi fua ‘o e ongoongolelei?
- ‘E lava fēfē ke liliu ‘a e koloá ke ‘aonga ki he ngāue ‘a e ‘Eikí?

ME'A KE AKO'Í

Na'e ako'i 'e he Kau Takí ha ngaahi founga tokanga'i lelei 'o e pa'angá.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Fealēlea'akí. Toe fakamanatu 'a e "Taha 'i he Pa'angá: Fakahinohino ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga 'a e Fāmilí," na'e fai 'e 'Eletā Marvin J. Ashton, 'a ia na'e hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 136–145). Na'e 'omi 'e 'Eletā 'Esitoni ha fokotu'u 'e hongofulu mā ua 'e lava 'o tokoni 'i hono pule'i 'etau ngaahi me'a fakapa'anga fakafo'ituituí mo fakafāmilí. Fakaafe'i 'a e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau alea'i ha ngaahi faingata'a 'e ala fehangahangai mo ha taha pe fāmilí 'i he ngaahi tūkunga takitaha 'i laló pea mo fokotu'u mai ha ngaahi founga ke fakalelei'i ai.

1. Totongi vahehongofulu totonu.
2. Ako ke ke pule'i 'a e pa'angá 'oku te'eki ke ne pule'i koe.
3. Ako ke mapule'i kita mo fa'a-fakama'uma'u 'i he ngaahi me'a fakapa'angá.
4. Faka'aonga'i ha patiseti.
5. Ako'i tokamu'a e kau mēmipa 'o e fāmilí ki hono mahu'inga 'o e ngāue mo e ma'u maí.
6. Ako'i 'a e fānaú ke nau fakahoko e ngaahi fili fekau'aki mo e pa'angá 'o fakatatau mo e mahino 'oku nau malava ke ma'ú.
7. Ako'i 'a e kau mēmipa takitaha 'o e fāmilí ke nau tokoni ki he uelofea faka-kātoa 'a e fāmilí.
8. 'Ai e akó ke hoko ko ha me'a 'oku 'ikai toe tuku.
9. Ngāue ke ma'u ha 'api.
10. Kau fakalelei 'i ha polokalama malu'i.
11. 'Ai ke mahino e kaunga 'o e ngaahi ivi mei tu'á ki he ngaahi me'a fakapa'anga mo e fakatupu pa'anga 'a e fāmilí.
12. Kau fakalelei 'i ha polokalama fakatolonga me'akai mo ha polokalama ma-teuteu ki ha me'a fakatu'upakē.

Fakaafe'i 'a e kau akó ke nau kumi 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'i he lea ko 'eni na'e fai 'e Palesitoni Kōtoni B. Hingikelií:

"Hono 'ikai ko ha ongo fakafiefia ke tau'atāina mei he mo'uá, ke tuku mavahe ha kihí'i pa'anga ki he 'aho 'o e fakatu'utāmakí ke toki toho he taimi 'e fie ma'u ai.

"'E 'ikai fakamatala'i atu 'eni 'e Palesitoni Fausi. Kae mahalo te u lava 'o fakahā atu ia, pea tuku ke ne toki tautea'i au 'i he'ene 'osí. Na'e 'i ai hano 'api na'e mō-kisi na'e pēseti pē 'e fā hono [totongi] tupú. Mahalo na'e mei talaange 'e he kakai kiate ia 'okú ne vale he'ene totongi kātoa 'ene mōkisi lolotonga 'oku mā'ulalo pehē hono pēseti tupú. Ka 'i he 'uluaki faingamālie pē na'á ne ma'u ai ha ki'i sēniti, na'á ne fakakaukau ai mo hono uaifí ke na totongi 'osi 'ena mōkisi. Na'e talu mei ai mo 'ene 'atā mei he mo'uá 'o a'u mai ki he 'ahó ni. Ko hono 'uhinga ia 'okú ne fofonga malimali ai mo mapumapu he lolotonga 'o 'ene ngāue.

"'Oku ou poupou'i kimoutolu, si'i ngaahi tokoua, ke mou vakai ki he tu'unga 'oku 'i ai ho'omou ngaahi me'a fakapa'angá. 'Oku ou poupou kiate kimoutolu ke fakafuofua ho'omou ngaahi fakamolé, ke mou faka'ehi'ehi mei he fakamo'uá. Totongi 'a e mo'uá 'i he vave tahá, pea fakatau'atāina'i 'a kimoutolu mei he nofo pōpulá.

“Ko e konga fakatu'asino 'eni 'o e ongoongolelei 'oku tau tui ki aí. 'Ofa ke hanga 'e he 'Eikí 'o tāpuaki'i kimoutolu, si'oku ngaahi tokoua 'ofeina, ke mou hanga 'o fakamaau homou ngaahi falé. Kapau kuo mou 'osi totongi homou ngaahi mo'uá, pe 'oku 'i ai ha'amou pa'anga 'oku fakahū, neongo pe ko e hā hono lahí, ka tō mai 'a e ngaahi matangi ki homou ngaahi 'apí, 'e kei 'i ai pē ha me'a ke ne fakamalumu homou uaifi mo e fānaú, pea 'e nofo'ia 'e he melinó 'a homou lotó” (‘i he Conference Report, Oct. 1998, 71–72; pe *Ensign*, Nov. 1998, 54; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 73).

Fakaafe'i 'a e kau akó ke nau fakamatala'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni na'a nau fakatokanga'i 'i he ngaahi fakamatala ne nau toki laú.

Fealēlea'akí. Fai ha ngaahi fehu'i 'oku meimei tatau mo 'eni:

- Ko e veesi fē 'i he Mātiu 6 'e lava 'o faka'aonga'i ke ako'i 'aki 'a e tefito'i mo'oni faingofua taha 'i he ngaahi tefito'i mo'oni fakapa'angá kotoa? (Mātiu 6:33: “Mou fuofua kumi ki he pule'anga 'o e 'Otuá.”)
- Ko e hā ha ni'ihí 'o e ngaahi fakatu'utāmaki 'o e fakamo'uá?
- 'E lava fēfē 'a e tohi māhina fakangata 'o e mo'uá 'a 'Eletā 'Esitoní 'o tokoni ke holoki pe fakangata 'a e ngaahi mo'ua noa'ia? (vakai, tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 138).

Fealēlea'akí. Lave ki he malanga na'e fai 'e 'Eletā Joe J. Christensen, “Mānumanú, Siokitá, mo e Fakahōhōlotó” (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 142–45). Fakamatala'i ange 'oku lava 'e he koloa'ia mo e tokanga ki he ngaahi koloa fakamāmani ke uesia 'a e fakafo'ituituí mo e nofomalí 'o tatau pē mo e masivá. Na'e 'omi 'e 'Eletā Kulisiteniseni ha fokotu'u 'e fā ke fakasi'isi'i 'aki 'a e kovi 'o e tokanga ki he ngaahi koloa 'o māmani. Vahevahe 'a e ngaahi fokotu'u 'e faá ki he ngaahi kulupu 'o e kau akó pea tuku ke nau alea'i 'a e anga 'o 'enau kaunga ki he'etau nofomalí. 'Ai ke nau lipooti e me'a ne nau 'iló ki he kalasí 'i ha 'osi ha miniti 'e nima 'o 'enau fealēlea'akí.

ME'A KE AKO'Í

'Oku ako'i 'e he folo-folá ha ngaahi tefito'i mo'oni 'oku fekau'aki mo hono pule'i 'o e pa'angá.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

'Ekitiviti mo e folofolá. Fakamatala'i ange 'e lava 'e he pa'angá 'o tāpuaki'i kitautolu 'i he'etau mo'ui fakafāmilí pe fakatuta ki he'etau tupulaki fakalaumālié. Tatau ai pē pe 'e hoko 'a e pa'angá ko ha tāpuaki pe fakatuta ka 'e makatu'unga pē ia 'i hotau lotó mo 'etau tō'ongá. 'Oku tokoni'i kitautolu 'e he folofolá ke tau 'ilo hono mahu'inga 'o e pa'angá mei ha fakakaukau ta'engata.

Lau pea alea'i Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 38:39 mo e Sēkope 2:18–19. 'E lava fēfē ke faka'aonga'i 'a e koloá ke tāpuaki'i 'a e ngaahi fāmilí?

Ngāue Fakakulupú. Lau fakakalasi ha ni'ihí 'o e ngaahi potufolofola ko 'ení, pea fehu'i ki he kau akó pe ko e hā ha ngaahi tefito'i mo'oni fakapa'anga 'e lava ke ma'u mei ai: Mātiu 6:19–21; 25:14–18; 1 Kolinitō 2:12; 'Efesō 5:20; Kalētia 6:7; 1 Tīmote 6:7–10; 2 Nifai 9:51.

FAKA'OSÍ

Kapau 'e faka'aonga'i 'a e pa'angá 'i ha fakakaukau ta'engata, 'e lava ke hoko ko ha tāpuaki ki he mali ta'engata. Kapau 'e faka'aonga'i ia 'i ha fakakaukau fakamāmani, 'e lava ke faka'auha 'e he ngaahi palopalema fakapa'angá 'a e nofomalí. 'Oku ako'i kitautolu 'e he ngaahi potufolofolá mo e kau palōfitá 'i ha ngaahi tefito'i mo'oni te nau lava ke tokoni'i kitautolu 'i hono faka'aonga'i 'o e pa'angá 'i ha ngaahi founga te ne tāpuaki'i ai kitautolu pea mo hotau ngaahi fāmilí.

14 KO HONO FAKAPOTOPOTO'I 'O E NGAahi MA'U'ANGA TOKONI FAKAETU'ASINÓ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

Na'e ako'i 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite: "Kapau 'oku 'i ai ha me'a pē taha te ne 'omi 'a e [nongá] mo e fiemālié ki he loto 'o e tangatá, pea ki he fāmilí, ko e me'a ko iá 'a [ko e] mo'ui 'o fakafe'unga mo e me'a ['okú te] ma'ú. Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a pē taha 'oku fakamamahi mo fakalotosi'i mo fakalotomamahi, ko e me'a ko iá 'a 'ete ma'u ha ngaahi mo'ua mo ha ngaahi fatongia 'oku 'ikai te te lava 'o totongi" (*Relief Society Magazine*, May 1932, 302).

Na'e talaange 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ki he kau ma'u lakanga fakataula'eikí 'i ha konifelenisi, he 'osi ha ta'u 'e ono: "[E hoku ngaahi tokoua], 'oku ou loto ke fakamahino'i heni 'oku 'ikai ko ha'aku kikite 'eni pea 'oku 'ikai ko ha'aku kikite'i ko ha ngaahi ta'u hongē 'oku hanga mai mei mu'a. Ka ko 'eku fokotu'u atú, kuo hokosia 'a e taimi ke fakamaau ai hotau ngaahi falé. . . .

"'Oku ou pou pou'i kimoutolu, si'i ngaahi tokoua, ke mou vakai ki he tu'unga 'oku 'i ai ho'omou ngaahi me'a fakapa'angá. 'Oku ou pou pou kiate kimoutolu ke fakafuofua ho'omou ngaahi fakamolé; [mapule'i kimoutolu] 'i ho'omou ngaahi fakamolé ke mou faka'ehi'ehi [ai] mei he fakamo'ua ['i he me'a 'e lavá]. Totongi 'a e mo'ua 'i he vave taha [te ke lavá] pea fakatau'atāina'i 'akimoutolu mei he pō-pulá" ('i he Conference Report, Oct. 1998, 70, 72; pe *Ensign*, Nov. 1998, 53–54; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 72–73).

TEFITO'I MO'ONÍ

Ko e fiefia 'i he nofo-malí 'oku ala ma'u ia kapau 'e teuteu he taimí ni 'a e ngaahi mātu'a malí ki he ngaahi taimi faingata'a faka'ekonómiká.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ

"Ki he Kau Talavou mo e Kakai Tangatá," Palesiteni Gordon B. Hinckley (70–73)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Fakamo'ua" 69–60)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Mateuteu Fakatu'asinó" 389–90)

ME'A KE AKO'Í

'Ai ke mahino 'a e natula 'o e mo'ua. "Kuo hokosia 'a e taimi ke fakamaau ai hotau ngaahi falé."

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. Lau mo fakafehoanaki 'a e ngaahi fakamatala na'e fai 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite mo Kōtoni B. Hingikelí 'i he "Vakai Fakatokāteline" 'i olungá. Kole ki he kau akó ke nau tala atu 'a e tefito'i mo'oni mahu'inga na'e ako'i 'i he ongo fakamatala ko 'ení.

Ngāue Fakakulupú. 'Ai 'a e kau akó ke nau huke ki he lea 'a Palesiteni Hinckley ko e "Ki he Kau Talavou mo e Kakai Tangatá" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 70–73). Ko e hā 'oku tokanga ai 'a e kau palōfita 'a e 'Otuá ki hotau tu'unga fakaetu'asinó?

Vahevahe 'a e kalasí ki ha fanga ki'i kulupu iiki, pea vahe ki he fanga ki'i kulupú takitaha ha kongá 'o e malanga 'a Palesiteni Hingikelí. 'Ai ke kumi 'e he kau akó 'a e ngaahi akonaki 'oku nau fakakakato 'a e ngaahi sētesi ko 'ení: *Koe'uhí ke tau teuteu ki he kaha'ú, 'oku totonu ke tau _____.*

Ka 'osi ha ngaahi miniti sí'i, 'ai 'a e ngaahi kulupú ke nau lipooti e me'a ne nau 'iló. 'E ala kau heni 'a e:

- Mahino 'a e totongi tupú pea faka'ehi'ehi mei hono totongí.
- Fakatau ha 'api te tau lava 'o totongí.
- Teuteu ki he ngaahi me'a fakatu'upakeé.
- Mo'ui fakatatau mo e me'a 'oku tau ma'ú.
- Hoko 'o mo'ui fakafalala pē kiate kita.
- Fakapotopoto 'i he ngaahi fakamolé.
- Mapule'i kitautolu 'i he'etau ngaahi fakataú ke ta'ofi 'a e mo'ua.
- Totongi 'a e mo'ua 'i he vave taha 'oku tau lavá.
- Tānaki ha pa'anga mohe, tatau ai pē kapau 'oku sí'isi'i.
- 'Ai ke alea'i 'e he kau akó ha founga te nau lava ai 'o faka'aonga'i 'a e ngaahi akonaki ko 'ení 'i he'enu mo'uí.

Lau 'a e fakamatala na'e fai 'e 'Eletā James E. Faust 'i he peesi 70 pea fehu'i ange:

- Ko e hā ha ngaahi sīpinga te mou lava ke 'omi ki he fakafaikehekehe'i 'o e holí mo e fie ma'ú?
- Ko e hā 'oku pehē 'e 'Eletā Fausi ko ha kongá mahu'inga 'o e tau'atāiná? (ke tau'atāina mei he mo'ua fakafo'ituituí.)

Lau 'a e fakamatala ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni J. Reuben Clark Jr., 'a ia ne hoko ko ha tokoni 'i he Kau Palesiteni 'Uluakí:

“'Oku 'ikai teitei mohe 'a e totongi tupú pe mate; 'oku 'ikai teitei 'alu ia ki he falemahakí; 'oku ngāue ia 'i he Sāpaté mo e ngaahi 'aho mālōló; 'oku 'ikai teitei mālōló ia; 'oku 'ikai teitei talanoa pe folau; 'oku 'ikai kumi ha'ane fiemālie; 'oku 'ikai teitei tukua 'ene ngāué pe tuli mei he'ene ngāué; 'oku 'ikai teitei ngāue ia 'i ha ngaahi houa kuo fakasi'isi'i; 'oku 'ikai teitei 'i ai ha'ane tōnounou he ngoué pe la'ala'ā; 'oku 'ikai teitei totongi tukuhau ia; 'oku 'ikai ke ne fakatau ha me'akai; 'oku 'ikai ke ne tui ha vala; 'oku ta'e-fale pea 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'api pea 'oku 'ikai leva ke 'i ai ha'ane monomono ke fai, 'ikai ha me'a ke fetongi,

'ikai ha me'a faka'ato, me'a fakapalama, vali, pe ke fufulu fakama'a; 'oku 'ikai ke 'i ai hano uaifi, fānau, tamai, fa'ē, pe ha kāinga ke ne tokanga'i mo tauhi; 'oku 'ikai ha'ane fakamole ki he mo'uí; 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi mali pe fā'ele'i pe mate; 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane 'ofa, hala ha faka'ofa'ia; 'oku fefeka mo 'ikai hano laumālie 'o hangē ko ha lilifa kalānité. Ko ho'o mo'ua pē, 'oku hoko leva 'a e totongi tupú ko hao takaua he miniti kotoa 'o e 'ahó mo e po'ulí; he 'ikai ke ke lava 'o kalo mei ai pe hola mei ai; he 'ikai ke ke lava 'o fekau ke 'alu; 'oku 'ikai faka'atu'i 'e ia 'a e ngaahi tautapá, ngaahi fie ma'ú, pe ngaahi tu'utu'uní; pea ko e taimi te ke 'i mu'a ai pe kolosi 'i hono halangá pe ta'e malava ke feau 'ene ngaahi fie ma'ú, te ne laiki koe" (i he Conference Report, Apr. 1938, 103).

'Eke ki he kau akó ha ngaahi founga ke fakakakato ai 'a e sētesi ko 'ení: "Ko e totongi-tupú 'oku _____."

ME'A KE AKO'Í

"Ka 'o kapau te mou mateuteu 'e 'ikai te mou manavahe" (T&F 38:30).

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Fealēlea'akí. Kole ki he kau akó ke nau fakamatala'i ha me'a ne hoko ne tokoni'i ai 'e he mateuteú kinautolu ke nau ngāue loto lahi ange (hangē ko e akó, mūsiká, pe sipotí).

- Fakatatau mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 38:30, 'oku fekau'aki fēfē 'a e mateuteú mo e manavaheé?
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e mateuteú ki hono ma'ú ha ola lelei?

Fakamatala'i ange 'oku kau 'i he mateuteu fakaetu'asinó ha ngaahi me'a lahi ange 'i he mavahe pē mei he mo'uá. Vahevahe ange 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení mei he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Mateuteu Fakatu'asinó" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 389–92). Fehu'i ki he fānau pe 'e anga fēfē ke ta'ofi 'e he talangofua ki he ngaahi me'á ni takitaha 'o ta'ofi 'a e manavaheé mei he'etau mo'uí.

- "Ko e mo'ui fakapotopotó ['oku kau ai] hono palani fakapotopotó 'o e ngaahi me'a fakapa'angá" (Spencer W. Kimball, 389).
- "'Oku tau ako'í hotau kakai ke nau mo'ui 'aki 'a e ngaahi lao 'o e mo'ui lelei" (Spencer W. Kimball, 389).
- "'Oku fie ma'ú ke tau kumi ha ngāue ko ia 'oku tau fe'unga mo iá, 'a ia 'oku tau manako aí, 'oku tau talēniti 'akí, pea tau 'osi ako ki aí" (Howard W. Hunter, 390).
- "Ko e hā 'e lava ke tau fai ke fakalakalaka ai 'etau ngaahi tu'unga fakapa'anga fakafāmilí? Tuku ke u fokotu'u atu ha kī mahu'inga 'e tolu 'e tokoni kiate kitautolu. Ko e *tō'onga fakakaukáu, palaní, mo e mapule'i kitá*" (M. Russell Ballard 390).
- "Ko e fakava'e 'o e mo'ui fakafalala kiate kita peé ko e ngāue mālohi. 'Oku totonu ke ako'í 'e he mātu'á ki he'enu fānau ko e ngāué ko e me'a ia 'oku 'uluaki fai kae a'usia 'a e lavame'á 'i he ngāue 'aonga kotoa pē" (Joseph B. Wirthlin, 391).

- “‘Oku mau kole [ai] ki he Kāingalotu ‘i he feitu‘u kotoa pē ke toe fakamālohia mo ngaohi ke faka‘ofa‘ofa ‘a ‘api, ‘i ha‘anau fakafo‘ou ‘enau founa ngāue ‘i he tafa‘aki pau ko ‘enī: ko hono ma‘u mai ‘o e me‘akai, fakatolongá, tauhí; ko hono ngaohi mo tānaki ‘o e ngaahi koloa ‘oku ‘ikai ko e me‘akai” (Spencer W. Kimball, 391–92).
- “‘Oku ou fehu‘i fakamātoato atu, kuo mou teuteu nai ma‘a homou fāmilí ha me‘akai, vala, mo ha lolo, [‘i he me‘a ‘e lavá], ke fe‘unga mo ha ta‘u ‘e taha?” (Ezra Taft Benson, 392)

FAKA‘OSÍ

Fehu‘i ki he kau akó pe ko e hā ‘a e fa‘ahinga loto ‘oku totonu ke tau ma‘u fekau-‘aki mo e mateuteú. Ko e hā ha ngaahi taumu‘a te ke lava ‘o fokotu‘u ke ke mateuteu ai? Fakamo‘oni‘i ange te tau lava ‘o ako ke mo‘ui fakatatau mo e me‘a ‘oku tau ma‘ú pea mo muimui ‘i he fale‘i ke tau mateuteu fakaetu‘asinó.

16 KO HONO 'AI KE KEI ONGO MĀFANA 'A E 'OFÁ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

“Ko e fiefia ko ia ‘i he mo‘ui fakafāmilí ‘oku meimei ke toki a‘usia pē ia ‘i he taimi kuo langa ai ‘a e fāmilí ‘i he ngaahi akonaki ‘a e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí” (“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” *Ensign*, Nov. 1995, 102; pe tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 100). Na‘e ako‘i ‘e Paula, “[Ngaahi husepāniti], mou ‘ofa ki homou ‘unohó, ‘o hangē ko e ‘ofa ‘a Kalaisi ki he siasí, ‘o ne foaki ia koe‘uhí ko ia” (‘Efesō 5:25).

Na‘e pehē ‘e ‘Eletā Tēvita B. Heiti ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘i he hoko hono ta‘u hiva-nimá: “Hili ha‘ama nofo-mali ‘i ha ta‘u ‘e 70, te u lava ‘o fakahā atu kia kimoutolu ‘oku toe faka‘au ki he lelei angé, ‘o toe lelei ange he fakalau mai e ta‘ú, fakataha mo e mahu‘inga, pelepelengesi, mo ‘ema ‘ilo‘i ko ia ha ni‘ihi ‘o e ngaahi tāpuaki ta‘engata ‘oku toka mei mu‘á. Ko ia ai ‘oku ou pehē kia kimoutolu hono kotoa, pea ko e me‘a tatau pē ‘eni ne mei lea atu ‘aki ‘e Lupi ‘o kapau ne tu‘u atu mei hoku tafa‘akí, ‘e lava pē ke faka‘ofa‘ofa mo mahu‘inga mālie ‘a e mo‘uí, ka kuo pau ke tau mo‘ui ‘i ha founga faingofua. Kuo pau ke tau mo‘ui ‘aki ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongoleleí. He ko e ongoongoleleí ‘i he‘etau mo‘uí ‘okú ne ngaohi e faikehekehé ‘i he‘etau fakalakalaka atu he mo‘uí” (‘i he Conference Report, Oct. 2000, 22; pe *Liahona*, Sānuali 2001, 23).

TEFITO‘I MO‘ONÍ

‘Oku tanumaki ‘e he mātu‘a malí ‘a e ‘ofá ‘i he‘enau nofomalí ‘aki ‘enau muimui ‘i he ngaahi tefito‘i mo‘oni totonú.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI ‘A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ko e Nofomali ‘i he Kotoa ‘o e Mo‘uí” (219)

Palakalfi 7 ‘o e “Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ko e Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá (99)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani” (99–100)

“Ko Hono Fakatupulaki ‘o e Nofomalí,” ‘Eletā James E. Faust (219–21)

“Fakamanatu ‘o e Ta‘u 60 ‘o e Nofomali ‘a Palesiteni mo Sisitā Hingikelí” (222)

“‘Oku Founga Fēfē ‘Eku ‘Ofa ‘Iate Koé?” ‘Eletā Jeffrey R. Holland (188)

“Ko ha Feohi ‘o e ‘Ofa mo e Femahino‘aki,” ‘Eletā Marlin K. Jensen (193)

ME'A KE AKO'Ī

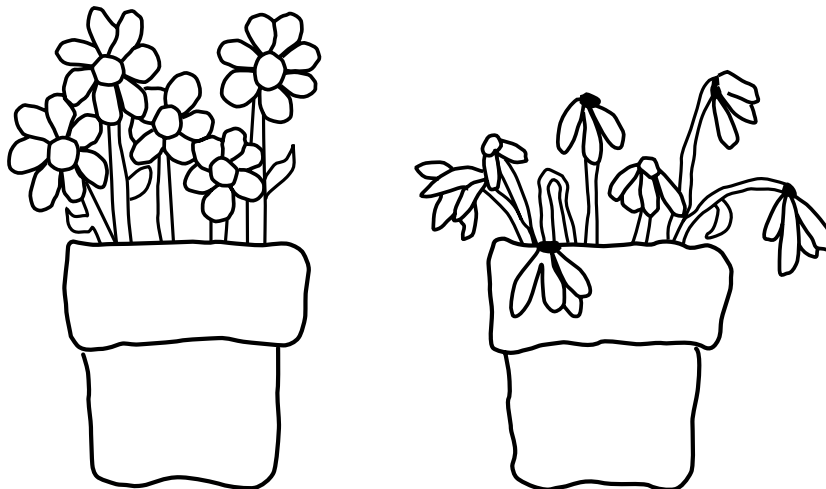
Ko hono pukepuke 'o e 'ofā 'i ha vaha'a taimi, 'oku fie ma'u ki ai ha sio-mama'o pea mo ha tanumaki mei he ongo me'amali fakatou'osi.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Ī

 Fealēlea'akī. Fakaafe'i 'a e kau akó ke nau fakamatala'i 'a e ongo'i fe'ofa'aki 'oku ma'u 'e ha ongome'a toki mali fo'ou. Lau 'a e fakamatala na'e fai 'e 'Eletā Poiti K. Pēká, 'i he'ene hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "Kapau 'oku mou pehē 'oku tupu 'a e ngaahi ongo faka'ofa'ofa pea mo e ngaahi holi fakaesino 'oku ma'u 'e he kau talavou 'oku fe'ofa'aki, mei he tumutumumu 'o 'enau 'ofā, ta kuo te'eki ai te mou mo'ui ke mamata ki he lī'oa mo e fiemālie 'o e 'ofa 'oku ma'u 'i he nofomali fuoloá. 'Oku fakatauele'i 'a e kakai malí 'e he 'ahi'ahí, ta'efemahino'akí, māvaé, ngaahi palopalema faka-pa'angá, taimi 'oku hoko ai ha ngaahi me'a fakafāмили pe hoko ha puke; kae lolotonga e ngaahi me'a ní, 'oku kei tupulaki pē 'a e 'ofā ke toe mālohi ange pea 'oku ma'u 'e he 'ofa kuo matu'otu'á ha fiefia 'oku 'ikai teitei misi ki ai 'a kinautolu 'oku toki mali fo'ou" (*The Things of the Soul* [1996], 106–7; pe tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 167).

Fakamatala'i ange neongo 'oku malava ke a'usia 'a e fa'ahinga 'ofa ko 'ení, ka 'oku fie ma'u ha ngāue lahi mo'oni ke a'usia. Lau 'a e fakamatala na'e fai 'e 'Eletā Tēvita B. Heiti 'i he "Vakai Fakatokāteline" 'i 'olungá. Ko e hā 'a e "founga faingofua" 'oku tokoni ke tau a'usia fakataha ai ha mo'ui 'oku "faka'ofa'ofa mo mātu'aki mahu'inga mālié"?

Faka'ali'ali ha ongo ki'i fu'u 'akau 'i ha kapa, ko e taha 'oku hā mo'ui lelei mo faka'ofa'ofa pea ko e taha 'oku mae pe mate. Pe tā ha fakatātā 'o ha ongo fu'u 'akau pehē 'i he palakipoé.

'Eke ange pe ko e hā na'á ne 'ai 'a e faikehekehe 'i he tu'unga 'o e ongo fu'u 'akau. Hili ia pea 'ai 'a e kau akó ke nau fakafekau'aki 'enau talí ki he nofomali. 'E ala tokoni 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení ki ho'omou fe'alēlea'akí:

- 'Oku 'uhinga ki he hā ke tanumaki pe lehilehi'i 'a e 'ofā 'i he nofomali?
- Ko e hā 'oku fie ma'u ai 'e he nofomali ha fa'ahinga tokanga ta'etuku pehē?
- Ko e hā 'oku fie ma'u ai 'a e ongo me'amali ke na kau mo'oni 'i hono tanumaki 'a e nofomali?

- 'Oku hoko nai 'a e *ngāuē* ko ha fo'ilea lelei ke ne fakamatala'i 'a e fa'ahinga feinga ko ia 'oku fie ma'u ki hono langa ha fetu'utaki 'oku tu'uloá? Ko e hā hono 'uhingá pe Ko e hā 'oku 'ikai aí?
- 'E anga fēfē ke hoko 'a e ma'u ha fiefiá 'o hoko ko ha kongā 'o e tanumakí?
- Ko e hā ha ní'ihi 'o e ngaahi fefaka'atu'i'aki 'e lava ke faka'aonga'i 'e he mā-tu'a malí ke fakamālohia 'aki 'enau fe'ofa'akí?

Faka'osi 'aki 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló:

"Ka 'ikai 'oange ki he matala'i 'akau pelepelengesí ha me'akai mo ha vai, 'e mae leva pea mate. Pea 'oku pehē pē mo e 'ofā, he 'ikai tolonga ia 'o ta'engata kae 'oua kuo fafanga'i 'aki ma'u pē 'a e 'ofā, 'a e fakahā kiate ia 'oku 'i ai hono mahu'inga pea 'okú ke 'ofa aí, pea mo e fa'a faka'atu'i 'oku tupu mei he ta'esiokitá.

". . . Kapau 'e feinga ma'u pē 'a e tokotahá ke feau e ngaahi me'a 'oku manako aí, ngaahi me'a 'e fiamālie aí, pea mo e fiefia 'a e tokotaha ko 'eé, 'e tupulaki 'a e 'ofa na'e ma'u 'i he taimi 'o e faikaume'á pea kei puke ma'u pē 'i he nofomalí, 'e faka'au pē 'o lahi 'aupito ia. . . . Ko e me'akai 'oku mahu'inga taha ki he 'ofā ko e fa'a faka'atu'í, anga'ofā, fa'a fakakaukau, loto tokangá, fakahā 'o e 'ofā, fakahā 'o e loto hounga'ia, ko e lelei'ia, 'a e laukau'akí, 'a e feohí, loto falalá, tuí, kaungā ngāuē, tu'unga tataú, mo e fakafalala ki he tokotahá" ("Malí mo e Vetemalí," 'i he *1976 Devotional Speeches of the Year* [1977], 150; pe tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 204–05).

Fealēlea'akí. Huke ki he "Ko ha Feohi 'o e 'Ofa mo e Femahino'aki," 'a ia na'e fai 'e 'Eletā Marlin K. Jensen (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 193–98), pea lau fakataha 'a e kongā "Ko Hono Fakatupulaki 'Etau Malava ko ia ke 'Ofā." Lau 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Senisení pea 'e ke ange 'i he 'osi 'a e fakamatalá takitaha, Ko e hā 'oku pehē ai 'ení?

- "Mahalo ko 'etau malava ko ia ke foaki 'a e 'ofā 'okú ne ngaohi kitautolu ke tau anga'ofa lahi tahá" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 194).
- "'Oku sí'i 'aupito ha 'ofa 'e lava ke ma'u mei ha taha 'oku 'ikai ke ne ma'u 'a e melinó 'i hono vā mo e 'Otuá" (195).

Fakamatala'i fakakongokonga lalahi e lea 'a 'Eletā Jesen ki mu'a 'i he kongā ko iá: "[Kapau] 'oku tau loto ke ngaohi kitautolu ke tau hoko ko e ngaahi hoa ta'engata mo'ui taau, 'e lava ke tau 'uluaki tokanga pē ke tau hoko ko ha kau ākongā ta'e toe ue'ia 'a e 'Eikí" (194).

Fealēlea'akí. Hiki 'i he palakipoé *Ngaahi 'Ulungaanga Lelei Te Nau Lava 'o Fakamālohia ha Nofomali*. Tānaki atu 'i lalo he tefito ko iá 'a e ngaahi fakamatala tokoni ko 'eni mei he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó:

- "'Oku Founa Fēfē 'Eku 'Ofa 'Iate Koé?" 'Eletā Jeffrey R. Holland (188–193)
- "Fakamanatu 'o e Ta'u 60 'o e Nofomali 'a Palesiteni mo Sisitā Hingikelii" (222–23)
- "Ko Hono Fakatupulaki 'o e Nofomali," 'Eletā James E. Faust (219–21)

Vahevahe 'a e kalasí ki ha kulupu 'e tolu. 'Ai ke lau 'e he kulupú takitaha ha taha 'o e ngaahi fakamatala tokoni mei he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó mo laine'i 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei 'e lava ke nau fakamālohia ha nofomali. Fakaafe'i ha fakafofonga 'o e ngaahi kulupu takitaha ke ne hiki e me'a ne nau

ma'ú 'i he palakipoé. 'Ai 'a e kalasí ke nau fokotu'u mai ha ngaahi 'ulungaanga lelei kehe, pea tĀnaki atu kinautolu ki he lisi he palakipoé.

- Ko e fē 'i he ngaahi 'ulungaanga lelei ko 'ení 'e lava ke faingofua mo vave hano faka'aonga'i 'i ha nofomali? 'O anga fēfē?
- Ko e fē 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei 'e taimi lōloa hano fakatupulakí? "Koe-uhí ko e hā?"
- Ko e fē 'i he ngaahi 'ulungaanga lelei ko 'ení kuó ke mamata ai 'i ha ongo mātu'a mali 'okú ke faka'ofa'ofa'ia ai?

Fakaafe'i 'a e kau akó ke nau toe fakamanatu 'a e ngaahi fehu'i 'e ono 'i he "Ko Hono Fakatupulaki 'o e Nofomali" na'e fai 'e 'Eletā Fausí (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 219) pea fakamaaka fakalongolongo pē kinautolu fakatatau mo e fehu'í takitaha mei he 1 ki he 10. Poupou'i kinautolu ke nau fakakaukau'i ha ngaahi founa te nau lava ai ke fakalakalaka 'i he tafa'aki 'oku nau vaivaitaha aí pea mo fokotu'u ha taumu'a te nau lava ke ngāue'i 'i he lolotonga 'o e uiké.

FAKA'OSÍ

Fakamatala ange 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Hingikelií: "Oku ou sio au ki hoku hoa kuó ma nofo 'i he ta'u 'e nimangofulu mā uá. 'Oku mā'ulalo ange nai 'ene ngaahi ngāue' 'i he 'ao 'o e 'Eikí 'i he'eku ngaahi ngāue 'a'akú? 'Oku ou 'ilo 'oku 'ikai. Kuó ne luelue fakalongolongo pē 'i hoku tafa'akí, poupou'i au 'i hoku ngaahi fatongia, 'ohake mo faitāpuekina 'ema fānaú, ngāue 'i he ngaahi fatongia lahi 'i he siasí, peá ne fakamafola 'a e fiefia mo e lelei lahi 'i he feitu'u kotoa pē na'á ne 'alu ki ai. 'Oku faka'au pē ke u motu'a ange ka 'oku lahi ange ai pē 'eku hounga-'iá—'io, ko e lahi ange ia 'eku 'ofá—'i he ki'i fine'eiki ko 'eni ne ma tū'ulutui 'i he 'ōlitá 'i he fale 'o e 'Eikí 'i he ta'u 'e nimangofulu tupu kuo hilí.

"Oku ou faka'amu 'aki hoku lotó kotoa 'e lava ke hoko 'o fiefia 'a e nofomali kotoa. 'Oku ou faka'amu 'e lava ke hoko e nofomali kotoa ko ha hoa ngāue ta'engata. 'Oku ou tui 'e lava ke hoko 'eni 'o kapau 'e 'i ai ha loto fiemālie ke ngāue ke fakahoko ia" ("Rise to the Stature of the Divine within You," *Ensign*, Nov. 1989, 97; pe tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 79).

17 KO HONO FAKA'APA'APA'I HO MALÍ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

“Ngaahi tokoua, anga’ofa mo faka’apa’apa ki homou uaifí. Pea, ‘e ngaahi uaifí, anga’ofa mo faka’apa’apa pea mo manava’ofa ki homou husepānití” (Gordon B. Hinckley, *Teachings of Kōtoni B. Hingikelí* [1997], 209).

“‘Oku hoko ‘a e nofo-malí ‘i he palani ‘o e ongoongoleléi ko ha feohi, ‘i he tu’unga tatau ‘i ha ongo kaungā ngāue. ‘Oku tau fononga fakataha ‘i he faka’apa’apa, hounga’ia, pea mo e fe’ofa’aki. ‘Oku ‘ikai ke lava ‘o ‘i ai ha me’a ke mā’ulalo pe mā’olunga ange ai ha taha ‘i he husepānití mo e uaifí ‘i he palani ‘a e ‘Eikí” (Hinckley, *Teachings*, 322).

TEFITO'I MO'ONÍ

Ko e founga lelei taha ke faka’ehi’ehi ai mei he ngaahi nunu’a ‘o e ngaohikoviá ko hono faka’aonga’i e ngaahi akonaki ‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI ‘A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ngaohikoviá” (4–5)

“Ko Hono Fakamo’ui ‘o e Ngaahi Ola Fakamamahi ‘o e Ngaohikovia ‘Oku Kei ‘Ilongá,” ‘Eletā Richard G. Scott (7–10)

TOKONI KI HE FAIAKÓ

Palesiteni Gordon B. Hinckley, “Mo’ui Taau Fakatāutaha ke Ngāue’aki ‘a e Lakanga Fakataula’eikí,” *Liahona*, Siulai 2002, 58–61 (pe ‘i he tohi lēsoni ko ‘ení. p. 00 [69])

Judy C. Olsen, “The Invisible Heartbreaker,” *Ensign*, June 1996, 22–29 (pe ‘i he p. 00 [70] ‘i he tohi lēsoni ko ‘ení)

ME’A KE AKO’Í

‘Oku totonu ke hoko ‘a e ngaahi husepānití mo e ngaahi uaifí ko ha tāpuaki kiate kinaua.

NGAAHI FOKOTU’U KI HE FOUNGA HONO AKO’Í

Fealēlea’akí. Kole ki he kau akó ke nau fakakaukau ‘oku nau kole ha nō pea ‘oku fie ma’u ke nau hiki fakahokohoko ‘enau ngaahi koloá. Ko e hā ha fa’ahinga me’a ‘e lava ke fakakau ‘i he lisí? Ko e hā ha ngaahi “koloa” ‘oku ‘ikai fakapa’anga ‘e lava ke ‘omi ‘e ha tangata mo ha fefine ki ha nofomali? Lau ‘a e fakamatala ko ‘eni na’e fai ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí, ‘i he’ene kei hoko ko e Tokoni ‘Uluaki ‘i he Kau Palesitenisí ‘Uluakí:

“‘Oku ou tui ki he fāmili ‘oku lau ai ‘e he husepānití hono hoa ko ‘ene mata’i-koloa ma’ongo’onga taha pea mo ngaohi pehe’i iá; ki he fāmili ‘oku lau ai ‘e he uaifí hono husepānití ko hono fakava’e mo e mālohinga, ko hono fakafiemālie mo e malu’i; ki he fāmili ‘oku faka’apa’apa mo fakahounga’i ai ‘e he fānaú ‘a e fa’eé mo e tamaí; ki ha fāmili ‘oku lau ai ‘e he mātu’á ‘a e fānaú ko ha tāpuaki

mo tukupā fakamātoato mo lelei ke tanumaki mo lehilehi'i hake kinautolu. 'Oku fie ma'u 'i hono tanumaki 'o e fa'ahinga 'api peheé 'a e ngāue mo ha ivi, 'a e fa'afakamolemolé mo e kātakí, 'a e 'ofá mo e 'ūkumá mo e feilaulaú; ka 'oku 'aonga kotoa 'eni mo toe mahulu atu" ("This I Believe," 'i he *Brigham Young University 1991–92 Devotional and Fireside Speeches* [1992], 80).

Alea'i 'a e ngaahi 'elemēniti 'o e lea 'a Palesiteni Hingikelií.

ME'A KE AKO'Í NGAahi FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

'Oku 'i ai ha fanga ki'i me'a fakatuta 'i ha fa'ahinga mali pē 'oku fie ma'u ke ngāue'i fakalelei.

 Fealēlea'akí. Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelií: "Kapau pē ā 'e fakamamafa'i lahi ange 'e he husepāniti mo e uai'í 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei 'oku ma'u 'iate kinauá kae si'isi'i ange 'a e loto fakamāú, 'e si'i ange 'a e loto mamahí, si'i ange 'a e vete malí, kae lahi ange 'a e fiefiá 'i he ngaahi 'api hotau kakai" (*Teachings of Gordon B. Hinckley*, 322).

Fakamatala'i ange ko e ta'e-felotoi mo e ngaahi me'a ta'e-fakafiemālié 'oku angamaheni pē ia 'i he nofomalí. 'Oku tupu ha ni'ihi 'o e ngaahi me'á ni mei he faikehekehe 'o e anga e tupu haké, ngaahi me'a 'oku manako aí, pe ngaahi 'amanakí. Ko e fai ha ngaahi liliú ko ha kongā angamaheni pē ia 'o e mo'ui nofo-malí. Mahalo 'e 'i ai ha taimi 'e lava ke tokoni ai e fale'i 'a ha taki lakanga fakataula'eiki ki hono fakalelei'i ha ngaahi faikehekehe.

Hiki 'i he palakipoé 'a e ngaahi fo'i lea *feingá, ivi, fakamolemolé, fa'a-kātakí, 'ofá, kātakí*, mo e *feilaulaú*. Kole ki he kau akó ke nau fokotu'u atu 'a e 'uhinga 'e fie ma'u ai 'a e ngaahi 'ulungaanga ko 'eni 'i ha fāmilī lelei.

Fakamatala'i ange 'oku fie ma'u 'i he nofomali lelei 'a e fekoekoe'i 'i he ngāue 'a e ongome'á ke na uouangataha ka na kei tauhi lelei pē 'a e ngaahi tu'unga mo'ui 'o e ongoongolelé. 'Oku totonu ke hoko 'a e husepāniti mo e uai'í ko ha tāpuaki kiate kinaua.

ME'A KE AKO'Í NGAahi FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

'Oku kehekehe 'a e fa'ahinga 'o e ngaohikoviá.

 Ngāue Fakakulupú. 'Ai 'a e kau akó ke nau huke ki he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Ngaohikoviá" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 4–5) 'o kumi 'a e fa'ahinga 'o e ngaohikoviá.

 Fealēlea'akí. Fakahoko ha fealēlea'akí fekau'aki mo e fa'ahinga 'o e ngaohikoviá. Tokoni'i 'a e fealēlea'akí 'aki 'a e ngaahi 'ilo ko 'eni 'o ka taau:

"'Oku kau 'i he *Ngaohikovia fakalaumālié* 'a e fakamālohi'i, pule, pe fakakouna'i 'i ha founga ta'emā'oni'oni.

"'Oku kau 'i he *Ngaohikovia fakaelotó* 'a e ui 'aki e hingoa koví, lea holoki mo'uí, fakamanamana'í, fakamavahevahe'í, fakakina'í, pe kākā'í.

"'Oku kau 'i he *Ngaohikovia fakaesinó* 'a e fakamālohí, 'ikai tala 'a e mo'oni, mo e fakamamahi fakaesinó 'o hangē ko hano teke'i, sisina, vaku'i, la'usi, puke, pe tā.

"Ko e *ngaohikovia fakasekisuálé* 'e lava pē ke fakaeloto pe fakaesino pea 'oku kau ai 'a e fakakina'i fakasekisuálé, fakamamahi'i 'i he lolotonga 'o e feohi fafale fakamalí, pea mo hono ngāue'aki 'o e fakamālohí pe fakamanamana'i ke fakahoko 'e he malí ha fa'ahinga tō'onga fakasekisuale." (*Responding to Abuse: Helps for Ecclesiastical Leaders* [1995], 00 [4].)

ME'A KE AKO'Í

'Oku 'ikai fenāpasi 'a e tō'onga ngaohikovia 'oku fakahoko 'e ha husepāniti pe uaifi mo e ngaahi tu'unga 'o e ongoongolei pea kuo pau ke ta'ofi.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Fealēlea'aki. 'Ai 'a e kau akó ke nau toe huke ki he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Ngaohikoviá" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 4–5) pea kumi 'a e ngaahi tupu'anga 'o e ngaohikoviá. 'E lava ke kau ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení:

- "Kapau 'e 'ikai mapule'i 'e ha tangata 'a 'ene 'itá, . . . 'oku mo'ulaloa ia ki he ngaahi ongo 'okú ne ma'ú, 'o tupu ai 'ene fai e ngaahi tō'onga 'oku ta'e-fe'unga mo e 'ulungaanga 'o ha taha 'oku maama" (Ezra Taft Benson, tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 4).
- "Ko e fōtunga 'e taha 'o e fielahí ko e feke'ike'í. 'Oku kau kotoa ki he fielahí 'a e fakakihí, [keé], pule ta'e mā'oni'oni, . . . ngaohikovia 'o e malí, moveuveú, mo e vātaú" (Ezra Taft Benson, tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 5).
- "Ko e taha 'o e faiangahala kovi tahá ko hono faka'aonga'i 'o e fānaú, pe ko hono ngaohikovia 'o e uaifi, ke fakatōli'a 'aki ha ngaahi holi [kovi] ta'e'ofa" (Gordon B. Hinckley, tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 5).

Ngāue'aki 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení ki ha toe fealēlea'aki:

- 'E anga fēfē ha lava ke fakaiku 'a e hikisiá ki he ngaohikoviá?
- 'E anga fēfē ha lava ke fakaiku 'a e siokitá ki ha ngaohikovia?
- 'E lava fēfē ke hoko 'a e "ngaahi talatukufakaholo kovi 'a e ngaahi tamai ['a ha taha]" ('Alamā 23:3) ke ne fakatupu ha ngaohikovia?

Alea'i 'a e ngaahi me'a ko 'ení:

"Ko e ngaahi tupu'anga 'o e ngaohikovia 'o e malí mo e fānaú 'oku lava ke ma'u ia 'i ha fanga ki'i me'a iiki, 'o hangē ko e lau kovi ki ha ngaahi me'a 'oku lava 'e ha taha pea mo e lelei 'oku nau a'usiá, fa'a fakaangá, lea kovi'i pe kape'i, 'ikai fie talanoa, faka'aonga'i 'i ha fakakaukau kākā, fakatupu ha loto halaiá, toutou fai mo maumau'i ha alepau pe palōmesi, fakama'ulalo'i, fakailifia'i ke taa'i, tuku-aki'i loi, pe maumau'i 'o ha koloa.

"Kuo fai hala peheni ha ni'ihi 'i he ta'e 'ilo. Pea 'oku 'i ai mo ha ni'ihi 'oku 'ikai mahino kianaotolu ia 'a e nunu'a kovi 'o 'enau tō'ongá. Neongo ia, ka hoko leva ha fa'ahinga ngaohikovia, kuo pau ke loto lelei 'a e kau mēmipa kotoa 'o e fāmilí, 'o tautautefito ki he tamaí mo e fa'eé, ke toe fakakaukau'i lelei ange honau vā mo e kau mēmipa kehe 'o e fāmilí. 'I he ngaahi me'a lahi, 'e fe'unga pē hono fakatokanga'i ia 'o ha fakatupu mamahi 'a ha fa'ahinga tō'onga ki ha taha kehe, ke tupu ai ha liliu 'a e toko taha na'á ne fakahokó." (Faka'ehi'ehi mo Hono Tokoni'i 'o Hano Ngaohikovia 'o e Malí [ki'i tohi tufa, 1997], 3).

'Ai 'a e kau akó ke nau toe foki ki he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he "Ngaohikoviá" ke kumi 'a e ngaahi founga ke faka'ehi'ehi ai mei he ngaohikoviá. 'E ala kau heni 'a e:

- "'I ho'o 'ofa ki ho uaifi 'aki e kotoa 'o ho lotó, he 'ikai te ke fakasi'ia ia, fakaangai, ta'aki hake 'ene fehalákí, pe ngaohikovia ia 'i he lea, 'ulungaanga fakamamahi, pe angafai" (Ezra Taft Benson, tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 4).
- "'I he taimi 'oku 'ilo ai 'oku tu'unga tatau 'a e husepāniti mo e uaifi . . . , 'e muimui leva ai ha tokanga makehe ange ki hotau fatongia ke fafanga'i, tokoni'i, mo 'ofa'i 'i he fa'akātaki fuoloa 'a kinautolu kuo tuku mai ke tau tauhi" (Gordon B. Hinckley, tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 5).
- "Kuo pau ke te mapule'i kita ke 'oua na'a hoko hano ngaohikovia 'o e uaifi mo e fānaú" (Gordon B. Hinckley, tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 5).

Vahevahe ange mo e ngaahi fakamatala ko 'eni foki. (Te ke lava 'o faka'aonga'i ha misini faka'atalahi, pe lau takitaha kinautolu mo hiki 'a e ngaahi fo'i lea mahu'ingá he palakipoé.)

- "'Oku 'ikai teitei ngaohikovia 'e ha taha ha taha 'i he taimi 'okú ne ma'u ai 'a e laumālie 'o e 'Eikí" (George Albert Smith, in Howard W. Hunter, 'i he Conference Report, Oct. 1994, 69; pe *Ensign*, Nov. 1994, 51; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, (245).
- "'Oku totonu ke fa'akātaki 'a e tokotaha ma'u lakanga fakataula'eikí. Ko e fa'akātaki ko e founa pē ia 'e taha 'o e mapule'i kitá" (Ezra Taft Benson, 'i he Conference Report, Oct. 1986, 62; pe *Ensign*, Nov. 1986, 47; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 5).
- "Kuo pau ke mapule'i kita ke 'oua na'a hoko hano ngaohikovia 'o e uaifi mo e fānaú pea mo kita pē. Kuo pau ke 'i ai 'a e Laumālie 'o e 'Otuá, 'a ia na'e fakaafe'i mai pea ngāue'aki ke ne tafunaki mo fakamālohia kita" (Gordon B. Hinckley, 'i he Conference Report, Apr. 1991, 97; pe *Ensign*, May 1991, 74; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 5, 207).
- "'Oku lava pē ke hoko 'a e fakatau'atāina'i. 'E lava ke fakamo'ui kitautolu 'e he 'Otuá, 'o kapau te tau fakavaivai kiate Ia" (Neal A. Maxwell, "Not My Will, But Thine" [1988], 63; pe tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 5–6).

Vahevahe 'a e valoki'i ko 'eni 'o kinautolu 'oku nau fai e ngaohikoviá ne fai 'e Palesitēni Kōtoni B. Hingikeli: "Me'apango 'oku mali hamou ni'ihī mo ha kakai tangata 'oku nau ngaohikovia kimoutolu. 'I he lolotonga 'o e 'ahó 'oku 'ai 'e hanau ni'ihī ke nau 'asi lelei pē ki māmani pea nau foki mai ki 'api 'i he efiāfi 'o 'ikai ke nau feinga ke mapule'i kinautolu, pea ko 'ene hoko pē ha ki'i me'a kuo nau fakahā 'enau 'itá.

"'Oku 'ikai taau ke ma'u e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá 'e ha tangata 'okú ne fai ha angakovi pe 'ulungaanga ta'efe'unga pehē. 'Oku 'ikai taau ke ma'u 'e ha tangata 'okú ne 'ulungaanga pehē 'a e ngaahi faingamālie 'o e fale 'o e 'Eikí. 'Oku ou fakame'apango'ia 'i ha kakai tangata 'e ni'ihī 'oku 'ikai taau ke nau ma'u 'a e 'ofa 'a honau uaifi mo e fānaú. 'Oku 'i ai ha fānaú 'oku nau ilifia 'i he'enau tamaí, mo ha ngaahi uaifi 'oku nau ilifia 'i honau husepānití. Kapau 'oku fanongo mai ha kakai tangata pehē ki hoku le'ó, 'i he'eku hoko ko e tamaio'eiki 'a e 'Eikí 'oku ou valoki'i kimoutolu peá u pehē kiate kimoutolu ke mou fakatomala. Mapule'i ho'o 'itá. Ko e lahi taha 'o e ngaahi me'a 'okú ne fakatupu ho'o 'itá ko ha fanga ki'i me'a laulaunoa pē. Pea ko e me'a mahu'inga lahi mo'oni 'oku mole meiate koe 'i ho'o 'itá. Koe ki he 'Eikí ke fakamolemole'i koe. Koe ki ho uaifi ke fakamolemole'i koe. Koe fakamolemole ki ho'o fānaú" ('i he Conference Report, Oct. 1996, 91–92; pe *Ensign*, Nov. 1996, 68; tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, (426).

ME'A KE AKO'Í

'E lava ke fakamo'ui kinautolu na'e ngaohikoviá 'i he mālohi 'o e Fakaleléi.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Fealēlea'akí. Fakamatala'i ange 'oku 'i ai 'a e ngaahi taimi 'e ni'ihī 'oku omi ai ha ni'ihī fakafo'ituitui ki he nofomalí kuo nau 'osi tofanga 'i he ngaohikoviá 'i he'enau kei tupu haké pe 'i he'enau 'i he to'u tupú. Kuo 'osi fai 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ha fale'i fakalaumālie kiate kinautolu na'e ngaohikoviá. 'E toe lava foki 'ene fale'i ke tokoni'i e ngaahi hoa 'o kinautolu na'e ngaohikoviá ke mahino e founa ke nau tokoni'i ai honau malí ke hokohoko ai pē 'enau fakaakeaké. Taki 'a e kau akó ki

he fakamatala 'a 'Eletā Lisiate G. Sikotí, "Ko Hono Fakamo'ui 'o e Ngaahi Ola Fakamamahi 'o e Ngaohikoviá" (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 7–10). Alea'i ha ní'ihi 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā ha ní'ihi 'o e ngaahi faka'ilonga angamaheni 'e lava 'o kei 'ilonga mei he ngaohikoviá?
- 'E lava nai ke ikuna'i 'a e ngaohikovia 'oku fai mai 'e he ní'ihi kehé? 'O founa fēfē?
- Ko e hā ha ngaahi tefito'i mo'oni 'o e fakaakeake mei he ngaohikoviá na'e fakamatala ki ai 'a 'Eletā Sikoti?
- Ko e hā 'a e lahi 'o e fatongia 'i he ngāue'i 'o e fakaakeaké 'oku 'a e taha na'e ngaohikoviá? Fakamatala'i.
- 'E toe lava nai ke fakamolemole'i 'a e taha 'okú ne fai e ngaohikoviá mei ha fa'ahinga angahala mamafa pehē? Fakamatala'i.
- 'E founa fēfē ke fakalelei'i 'a e fakaakeaké 'i he taha na'e ngaohikoviá 'i ha taimi te ne fakamolemole'i ai 'a e taha na'á ne fakahokó?
- Ko e hā e fakatokanga ne fai 'e 'Eletā Sikoti fekau'aki mo e kumi tokoní?

FAKA'OSÍ

'Ai ke lau le'olahi fakataha 'e he kau akó 'a e Tokäteline mo e Ngaahi Fuakavá 121:41–43. Fakamo'oni'i ange 'oku hanga 'e he feifeinga'í, kātaki fuoloá, angavaivaí, angamaluú, 'ofa ta'e-mālualoi, anga'ofá, mo e 'ilo haohaoá 'o fakalelei'i 'a e ngaahi feohí. 'E fakaiku ki he ngaohikoviá ka 'ikai ke nau 'i ai. 'Oku fakaiku ha fa'ahinga tūkunga pē 'o e ngaohikoviá ki ha feohi 'oku ta'efua. Ko e taimi 'oku faka-fōtunga ai 'e he ngaahi hoa malí 'a e 'ulungaanga faka-Kalaisí pea nau fe'ofa'aki mo femanava'ofa'akí, 'oku ngali te nau a'usia lahi ange ha nofomali fiefia. Ko e founa lelei taha ke faka'ehi'ehi ai mei he ngaahi nunu'a 'o e ngaohikoviá ke faka'aonga'i 'a e ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí.

Tokoni ki he Faiakó

MO'UI TAAU FAKATĀUTAHA KE NGĀUE'AKI 'A E LAKANGA FAKATAULA'EIKÍ

*Palesitani Kōtoni B. Hingikeli
To'o mei he Conference Report,
Apr. 2002, 64–65; pe Ensign,
May 2002, 53–54*

'E hoko 'a e uaifi te ke filí ko ho tatau. Na'e fakahā 'e Paula, "'Oku 'ikai ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eikí" (1 Kolinitō 11:11).

'Oku 'ikai ke 'i ai ha mā'ulalo pe ha mā'olunga 'i he feohi 'o e nofomalí. 'Oku 'ikai ke lue 'i mu'a 'a e fefiné 'i he tangatá; pe lue 'i mu'a 'a e tangatá 'i he fefiné. 'Okú na luelue fakataha ko e foha mo e 'ofefine 'o e 'Otuá 'i ha fononga ta'engata.

'Oku 'ikai ko ha'o kaunanga, pe ko ha'o pōpula, pe ha fa'ahinga me'a pehē ia.

Ko ha me'a fakamamahi mo mātu'aki fulikivanu 'a e ngaohikovia 'o e uaifi. Ka 'i ai ha tangata 'i he Siasí ni 'okú ne ngaohikovia hono uaifi, 'okú ne tukuhifo ia ki lalo, 'okú ne leakovi'i, 'oku pule ta'e-totonu ki ai, 'oku 'ikai taau ia ke ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí. Neongo na'e 'osi fakanofu, ka 'e mahu'i atu 'a e ngaahi langí, mamahi mo e Laumālie 'o e 'Eikí, pea ko e ngata'anga ia 'o e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'o e tangata ko iá.

Ka 'i ai ha tangata 'oku kau 'i he fa'ahinga tō'onga ko 'ení 'oku 'ikai taau ia ke ne ma'u ha lekomeni tempale.

'Oku ou fakame'apango'ia ke talaatu 'oku tōtu'a 'eku mamata 'i he fa'ahinga me'a fulikivanu ko

'ení. 'Oku 'i ai ha kakai tangata 'oku nau ngaohikovi'i takai hono uaifi, fakaelea mo fakasino fakatou'osi. Hono 'ikai fakamamahi ko e taimi 'oku tukuhifo ai 'e ha tangata 'a e fa'e 'o 'ene fānaú.

'Oku mo'oni pē 'oku 'i ai ha kakai fefine tokosi'i 'oku nau ngaohikovia hono husepānití. Ka 'oku 'ikai ko 'eku lea he pōnī kiate kinautolu. Ko 'eku lea 'eni ki he kakai tangata 'o e Siasí ni, 'a e kakai tangata kuo foaki kiate kinautolu 'e he Fungani Māfima'í Hono lakanga fakataula'eiki mā'oni'oní.

Ngaahi tokoua, kapau 'oku 'i ai ha taha 'okú ne ongo'i hoku le'ó 'oku halaia 'i he fa'ahinga tō'onga ko iá, 'oku ou kole atu ke mou fakatomala. Tū'ulu-tui 'o kole ke fakamolemole'i koe 'e he 'Eikí. Lotu kiate Ia ke ma'u ha mālohi ke mapule'i ho 'elelō mo ho nima fakamamahi. Kole fakamolemole ki ho uaifi mo ho'o fānaú. Na'e anga'aki 'e Palesitani Makei ke ne pehē, "'Oku 'ikai ha ngāue lavame'a te ne lava 'o fakalelei'i ha fehalaaki 'i he 'apí" (to'o mei he J. E. McCulloch, *Home: The Savior of Civilization* [1924], 42; 'i he Conference Report, Apr. 1935, 116). Pea na'e pehē 'e Palesitani Lī, "Ko e kongā mahu'inga taha 'o e ngāue 'a e 'Eikí te ke lava 'o fakahokó, ko e ngāue 'okú ke fakahoko 'i ho loto falé" (Harold B. Lee, *Doing the Right Things for the Right Reasons*, Brigham Young University Speeches of the Year [19 Apr. 1961], 5).

'Oku ou tui ko e taimi te tau tu'u ai 'i he fakamāu-anga 'o e 'Otuá, 'e si'isi'i ha lau ki he lahi 'o e koloa ne tau tñaki 'i he mo'uí pe ko ha ngaahi fakalāngi-langi ne tau ma'ú. Ka 'e 'i ai ha ngaahi fehu'i loloto fekau'aki mo 'etau ngaahi fetu'utaki faka'apí. 'Oku ou tui mo'oni ko kinautolu pē kuo nau fononga'ia 'a e mo'uí 'i he 'ofa mo e faka'apa'apa pea mo fakahounga'i hono malí mo e fānaú te nau ma'u mei he fakamaau ta'engatá 'a e lea, "Mālō, ko e tamaio'eiki lelei mo angatonu: . . . hū koe ki he fiefia'anga 'o ho'o 'eiki" (Mātiu 25:21).

KO E TOKOTAHA FAKATUPU LOTOMAMAHI PULIPULIÁ

Judy C. Olsen, Ensign, June 1996, 22–29

Ongo-matu'a fika 'uluakí: Pehē ange 'a Tēvita ki hono uai'í 'i he taimi na'á ne 'eke ange ai fekau'aki mo e makoko e tafa'aki 'o 'enau kaá, "'Okú ke 'ilo, ko ho'o palopalemá he 'okú ke manako ke 'ai e me'a valevalé ke lahi."

Ongo-matu'a fika uá: 'Eke ange 'e Kalolaine "Ko e hā ne ke palani ai 'eta teití ki he Tokonakí? Ko ha me'a fakavalevale ia ke fai. 'Okú ke 'ilo ko hota pō teití ko e Falaite."

Ko e hā ha me'a 'oku faitatau ai 'a e ongo mātu'a mali ko 'ení? 'Okú 'i ai ha taha 'i he ongo mātu'a ko 'ení 'okú ne fakahoko 'a e ngaohikoviá. Neongo pē 'oku 'ikai ke fai ha kaikaila pe 'e hoko ha fetā'aki fakaesino, ka 'oku 'iloa 'a e ngaahi felāuaki lea ko 'ení ko e sīpinga 'o e ngaahi tō'onga kuo mafola lahi 'o e ngaohikovia fakaelotó. Mahalo 'oku hoko 'a e fa'ahinga tō'onga peheé ko e tu'unga angama-heni kae si'i taha hono fakatokanga'í, 'i he ngaahi tu'unga kotoa 'o e ngaohikoviá, koe'uhí he 'oku 'i ai hano fa'ahinga tu'unga 'oku tali ai 'i hotau sosaietí. 'Okú meimei ke fakatou halaia tatau pē 'a e kakai tangatá mo e kakai fefiné 'i he tu'unga pulipulia ko 'eni 'o e ngaohikoviá, pea 'e lava ke kovi tatau pē 'a e ngaahi nunu'a 'o e fa'ahinga ngaohikovia peheé 'i he kau mēmipa 'o e fāmilí 'o tatau mo e toenga 'o e ngaahi tō'onga ngaohikovia 'oku talaki fakahāhaá. Kuo lahi si'a ngaahi lotu kuo mamahi pea maumau lahi mo si'a ngaahi mo'ui 'i he ngaahi nunu'a 'o e ngaohikovia fakaeloto 'oku kei hokó. Pea kapau 'e tuku 'o 'ikai fakatonutonu, 'e toe lava pē ke hoko ko ha makatu'unga ki ha ngaahi fa'ahinga kehe 'o e ngaohikoviá 'i he 'apí pea mo e nofomalí.

Na'e me'a 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí, 'i he'ene kei hoko ko e Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí ki he ngaahi mātu'a malí 'i ha fakamafola faeasaiti mei he Temipale Sikueá he 'aho 29 'o Sānuali 1984. Ko 'ene fale'í, 'o hangē ko hono toe fakalea 'o e fakamafolá, "koe'uhí ke a'usia 'e he nofomalí 'a e tu'unga totonú, kuo pau ke fokotu'u 'e he ongome'a malí ha hoa ngāue 'o fakava'e 'i he ngaahi tu'unga 'ulungaanga mahu'inga 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí." Na'e toe hoko atu 'a Palesiteni Hingikelí 'o pehē, koe'uhí ke ola lelei 'a e nofomalí, "'oku totonu ke fakatupulaki 'e he taha malí takitaha ha faka'apa'apa ki hono hoá: ke hoko

ia ko ha makatuliki 'o e feohi fakamalí (Ensign, Apr. 1984, 75).

Ko e faka'apa'apá, 'o tautautefito 'i he nofomalí, 'oku mahu'inga ia ki he fiefiá pea mo mātu'aki fie ma'u ki he'etau vakai ko e Kāingalotu 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní ki he feohi fakasilesitiale, he "'oku 'ikai ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eikí" (1 Kolinītō. 11:11). Neongo ia, ko e ngaahi tukufakaholo fakaemāmaní, 'oku 'ikai ke nau fa'a poupou'i e faka'apa'apa'i mo e anga 'ofa ki he fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. Ka 'oku fakaafe'i kitautolu 'e he ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí ki ha tu'unga mā'olunga ange: 'o e angavaivaí, angamaluú, 'ofa ta'emālua-loí, mo e manava'ofá (vakai, T&F 121:41–42). 'Okú totonu ke fa'u 'e he ngaahi tu'unga lelei ko 'ení 'a e fakava'e ki he'etau ngaahi fetu'utaki he māmaní, 'a ia kuo pau ke fakatatau mo e sīpinga na'á ne taá.

'I he tafa'aki 'e tahá, 'oku ta'ofi 'e he ngaohikovia fakaelotó 'a e ngaahi malí mei he mo'ui fakatatau mo e tu'unga mā'olunga ange 'a Kalaisí. 'Okú feinga ia ke fakatolonga 'a e ngaahi tukufakaholo loi mo e tō'onga ta'e-taau hangē ko e "ngāue'aki ha fakakouna pe pule'i pe fakamālohi'i 'a e lotu 'o e fānau 'a e tangatá" (T&F 121:37) 'i he ngaahi founa fūfūnaki mo ngali tali fakasōsiale. Ko e kei pipiki ko ia 'a māmani ki he fa'ahinga tu'unga ko iá, 'oku fakautuutu ange ai 'a e fehangahangai 'a e Kāingalotu 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní mo e palopalema ke "mou ha'u mei he kau angahalá, pea mou nofo mavahé" (Alamā 5:57). 'Io, 'e 'ilo 'e he Kāingalotu 'oku nau hokohoko atu 'i hono o'i honau ngaahi lotó ke anga faka-Kalaisí ha vanu 'oku faka'au ke toe fālahi ange 'i he vā 'o e māmá, fiefiá, pea mo e nonga 'oku ma'u 'i honau ngaahi 'apí pea mo e 'ātakai faka'apí 'oku faka'au ke fakapo'uli 'o kinautolu 'oku ta'e'ofa, fakamālohi, mo fita'á.

'E tokoni 'a e fealēlea'aki ko 'ení ke mahino ki he Kāingalotu 'o e Ngaahi Aho Kimui Ní 'a e founa 'e ala uesia ai 'e he ngaahi mālohi pelepelengesi mo pulipulia ko 'ení honau ngaahi 'apí mo 'enau nofomalí (1) 'i he'ene fakamatala'i 'a e ngaahi tō'onga 'oku lau 'oku nau ngaohikovia fakaelotó, (2) 'oatu ha me'afua 'e lava ai 'a e mātu'a malí 'o fuatautau hono kovi 'o e palopalemá 'i he'enu mo'uí, mo (3) 'oatu ha ngaahi fakalelei faka-Kalaisi 'e lava 'o kamata fakahoko leva 'e he ngaahi mātu'a malí pe fakafo'ituituí pea 'e fakaiku ia ki ha fetākinima 'oku lelei ange pea mo ha nofomali fiefia ange.

Faka'uhinga'i 'o e Ngaohikovia Fakaelotó

'Oku talamai kiate kitautolu 'e he ki'i tohitufa na'e pulusi 'e he Siasí ko e *Responding to Abuse: Helps for Ecclesiastical Leaders*, 'oku kau 'i hono ngaohikovia 'o ha mali ha ngaahi fakakalakalasi kehekehe 'o e palopalema faka'ulungāngā:

Kape 'aki ha fa'ahinga hingoá. 'Oku kau 'i he kape 'aki ha ngaahi hingoá 'a e ngaahi lea hangé ko e *valé* pe *masolí*, fakapoto'i pe faka'uhinga ua 'o e ngaahi fo'i lea koví, ngaahi hingoá fakatenetene kovi, pea mo ha ngaahi hingoá 'oku fakatupu'ita. Na'e fale'i 'e Palesitini Hauati W. Hanitā ko e husepānití "'oku totonu ke lea ma'u pē ki hono uaiifí 'i he 'ofa mo e manava'ofa, faka'apa'apa'i ia 'i he tu'unga taupotu tahá," he ko e "nofomalí 'oku hangē ha matala'i 'akau pelepelengesí . . . kuo pau ke fafanga'i ma'u pē 'aki e fakahaa'i 'o e 'ofá mo e tokangá" (*Ensign*, Nov. 1994, 51). Kuo pau foki ke fai 'e he ngaahi uaiifí 'a e me'a tatau ki honau husepānití. 'Oku toe lau foki mo e lea 'uhinga uá, 'oku angamaheni 'aki 'i he TV, ko hano ngaohikovia fakaelea pea 'oku 'ikai totonu ke 'i he ngaahi nofomali ia 'a e Kāingalotú.

Ngaahi lea tuku hifo. Na'e toe pehē foki 'e Palesitini Hanitā, "Ka 'i ai ha tangata 'okú ne ngaohikovia pe tuku hifo hono uaiifí fakaesino pe fakalaumālie 'oku halaia ia 'i ha angahala mamafa pea 'oku fie ma'u ke ne fakatomala fakamātoato mo mo'oni" (p. 51). 'Oku kau 'i he ngaahi founa 'e ala kau ai 'a e hou'eiki tangatá mo e hou'eiki fefiné 'i he ngaahi tō'onga tukuhifo 'o honau malí 'a e ngaahi me'a ko 'ení:

- *Fakama'ama'a'i.* Ko hano si'aki 'i he loto mo'oni 'a e ngāue lahi ne fai 'i ha me'a, 'o tatau ai pē pe ko hano teuteu 'o e me'atokoni efiáfi ki ha kakai pe ngaahi 'o e kā 'a e fāmilí, ka ko ha founa ia hono fakama'ama'a'i 'a e taimí, ngāué, pea mo e talēniti na'e fie ma'u ke fakahoko ha me'a mahu'inga pea mo ha ngāue ta'e-siokita. 'E lava pē ke hoko hono tukuhifo 'o e malí 'i he founa ko 'ení neongo 'oku fai ia 'i ha le'o 'oku ongo lelei. Hangē ko 'ení, ka hili hano fakamoleki 'e he husepānití ha taimi lahi 'i hono faile 'o e tukuhaú, kuo pehē atu e uaiifí ia, "'Oku 'ikai fu'u faingata'a 'a e tukuhaú ia 'o hangē ko hono 'ai 'e ha ni'ihi tokolahi. 'Oku ou 'ohovale 'i he fuoloa ho'o 'ái."

- *Hua tuku hifo.* 'Oku ma'u 'e ha hoa 'atamai vave ha ngaahi founa lahi ke fakamaa'i pe tuku hifo ai hono malí, hili ia pea toki tukuaki'i, 'i ha feinga

ke teke'i ke 'oua 'e tukuaki'i 'i ha fakalotomamahi ne fai, 'i he 'ikai poto he huá. Pehē ange 'a e uaiifí, "'Oku fakaholo 'a Siaki ia. Ko 'ene tu'o tolu 'aki 'eni he uiké ni."

- *Fakamāú.* 'Oku toli takatakai 'e he fakaangá 'a e ongo'i mahu'inga 'o ha taha. 'Oku 'ikai fakahoko ia 'i ha loto mo'oni ke tokoni'i si'a taha ke hoko ko ha taha lelei ange, 'o hangē ko e lau 'a ha ni'ihi. "'Okú ke 'ilo, 'ofa'anga, kapau te ke ako ke tu'utu'u momomomo iiki ange 'a e vesitapoló, te ke lava 'o ngaahi ha sālatai lelei."

Fakalotosi'i'i. 'E ala faka'aonga'i 'e ha taha mali 'a e fakamanamaná ke fakalotosi'i'i 'aki hono malí kae lava ke fai hono lotó: "Ko e 'aho te ke tautau ai 'a e tā-valivali ko iá 'i he loki mohé ko e 'aho ia te u mavahe aí!" Ko e ngaohikovia 'a e fakahaa'i 'o e 'itá 'i he ngaahi lea fefeká, kaikailá, laka taupātū takai 'i he falé, pea mo hono laku pe maumau'i 'o ha ngaahi me'a. 'E toe lava foki mo e ngaahi tu'unga 'oku ki'i fakalongolongo ange 'o e fakahaa'i 'o e ta'e-fiemālié, loto ta'e-fieauná, pe fakaangá—'o kamata mei he lau ki he ni'ihi kehé 'o a'u ki he fakahaa'i ha mata'itá pea mo ha toe ngaahi faka'ilo-nga kehe pē 'o e tu'u fehangahangaí—ke ne fakalotosi'i'i pea hoko ai ko e ngaohikovia.

Fakamavahe'i. 'Oku feinga ha ni'ihi 'o e ngaahi hoá ke fakangatangata 'a e fetu'utaki ange honau hoá ki aí pea pehē mo e toenga 'o e māmaní. 'Oku kau 'i hono fakahaa'i fakaooloo 'ení 'a e—

- *'Ikai 'oange kakato:* 'Oku 'ikai 'oange 'e he taha malí 'a e fakamatala 'oku fie ma'ú ki hono hoá, 'ikai loto ke kau 'i hono fakalelei'i ha palopalema, 'ikai ke ne fakahaa'i ha 'ofa, pe ta'e fie fakamoleki ha taimi pe talanoa mo hono malí.

- *Ta'ofi 'o e vāofi:* 'Oku feinga ha kakai mali 'e ni'ihi ke fakamama'o honau malí 'aki 'enau kukuta ha ngaahi loto 'ita pe fakamāvahevahe. Kapau 'oku ohi mai 'e he taimi 'oku na fakamoleki fakatahá ha kamata'anga 'o ha vāofi, 'e lava pē ke lea 'aki 'e he malí pe fai ha fa'ahinga me'a fakamamahi ke fakatupu ai ha'ana toe vāmama'o.

Na'e 'ave 'e ha fāmilí 'a e fānaú ki ha kaim'e'a-kai. Na'e fakafiefia 'a e 'ahó, pea na'e fiefia 'a e taha kotoa. Fāifai pea a'u ki he taimi ke nau foki aí, pea kamata leva ke nau fononga nounou mai ki 'api. Fokotu'u ange leva 'e he fa'eé, "Tau afe 'o kai 'aisikilimi." Fakafokifā pē kuo kamata kai-kaila 'a e tamái 'oku 'ikai ke 'i ai hano taimi ke fakamolekino'aia 'o tatau mo ha "fa'ahinga kakai

'okú ne 'ilo'i." Kuo 'osi fakamole lahi ki ai 'enau 'evá, pea 'oku 'ita, pea 'oku kei 'i ai mo ha ngaahi me'a mahu'inga ke ne fai. 'I he'enau 'ohovalé, ne tangutu ilifia mo fakalongolongo 'a e fāmīlī 'o a'u ki 'api. Na'e ongo'i 'e he fa'eé kuo mole mo tuēnoa 'ene ngaahi ongo'i fiefia ke nau ma'ú. Na'á ne fakatokanga'i na'e 'osi hoko pē 'eni ki mu'a.

'Oku toe ta'ofi foki 'a e vāofi kapau 'oku 'i ai ha taha 'i he ongo'e'á 'oku 'ikai fie kau ia 'i ha vahevahe 'o e ngaahi ongo'i mamahí pe fiefiá, tatau ai pē pe ko e 'aí ke fai ha fakafiemālie 'i ha mate ha ki'i manu pusiaki pe fakafiefia'i ha ma'u 'o ha hiki vāhenga.

Fokotu'u 'o ha ngaahi tu'utu'uni 'oku 'ikai tāi: 'E lava ke hāsino hono fakamāvahevahe'i mo e pule'i 'i hano fa'u ha ngaahi tu'utu'uni 'oku 'ikai fa'a fai ha lau ki ai kiate ia pe ki hono malí. 'E lava pē ke pelepelengesi 'a e ngaahi tu'utu'uni, hangē ko hano fokotu'u ha taimi fakangatangata ki he telefoni, ta'ofi 'o ha kakai 'e ni'ihi mei honau falé, pea mo hono fakangatangata pe ta'ofi 'a e malí ke 'oua na'a 'i ai ha'ane pa'anga pe 'alu tokotaha ki ha feitu'u. 'E ala kau 'i he ngaahi tu'utu'uni 'oku 'ikai fu'u pelepelengesi ha ngaahi me'a hangē ko e tapu 'a e telefoni maí, tapu ha kau 'a'ahi, pe tapu ke 'i ai ha fatongia faka-Siasi. 'E feinga 'a e ngaahi malí ke fakatonuhia'i 'a e ngaahi tu'utu'uni, 'o pehē 'oku 'uhinga lelei, ka 'oku tō ai 'a e hoa kuo uesia ki ha māmani moko'i'i mo fakata'elata.

Pule'i. 'Oku kau 'i he ngaahi founa 'oku faka'ao-nga'i ki hono pule'i 'o e ni'ihi kehé 'a e 'ai ke faka'ofá, 'ai ke loto halaia 'a e ni'ihi kehé, pe tukuaki'i ha ni'ihi 'i ha ngaahi palopalema.

Na'e tohi 'e ha hafine 'e taha 'o pehē, "'Oku 'ikai ha'u [hoku husepāniti] ki he efiāfi fakafāmili 'i 'api koe'uhí he 'oku 'ikai ke mau a'usia 'a e me'a 'oku ne fie ma'ú mo pehē he 'ikai lava 'a e longa'i fānaú 'o tangutu ma'u mo fakafanongo.'" 'Oku tukuaki'i mahino 'e he husepāniti ko 'enī 'a 'ene fānaú 'i he 'ikai ke kau fakataha mo kinautolú.

Ko ha founa pule'i 'e taha ke ta'e felotoi pe fakafepaki'i e ngaahi tu'utu'uni 'a e malí, 'i ha ngaahi 'uhinga siokita mo'oni. 'E feinga 'a e hoa 'oku loto mamahí ke fakahoko 'ene ngaahi fakakaukaú 'o 'ikai koe'uhí he 'oku nau lelei ange, ka koe'uhí he 'oku nau 'ai ia ke kei hokohoko atu 'ene ongo'i 'oku pulé pe poto ange 'i hono malí. 'Oku fa'a lau 'a e fa'ahinga tō'onga pule'i peheé ko ha tokanga, 'o hangē ko ha uai'fi 'okú ne siofi faka'auliliki 'a

e teunga 'o hono husepāniti 'i he taimi kotoa pē 'okú na mavahe ai mei 'api, 'o ne fokotu'u ange ke ne tui ha hēkesi pe sote kehe ki he me'a 'oku faí, pea tali faka'ite'ita pē he lolotonga 'ene fetongi—neongo 'oku taau pē hono valá 'o fakatatau mo e tu'unga totonú.

Ko Hono Fakafuofua'i e Mafatukituki 'o e Palopalemá

Kapau 'oku 'ikai te ke ongo'i fiemālie 'i he me'a ne ke lau, mahalo te ke ala kole pē ki ho malí ke ne lau 'a e fakamatala ko 'enī peá ke fehu'i ange pe 'oku tui 'oku 'i ai ha palopalema 'i ho'omo nofomalí fekau'aki mo e fa'ahinga tō'onga ko 'enī. 'Oku makatu'unga mei he tu'unga lahi 'o e mamahi mo e loto mamahi 'oku foua 'e he malí, pea pehē mo ho'o ngaahi ongo'i ta'efiemālie, 'a hono mafatukituki 'o e palopalemá. Kapau 'oku fakafiemālie pē ki he ongo me'amalí 'a e fa'ahinga feohi fakaeloto 'i he nofomalí, pea kapau 'okú na fakatou ma'u pē 'a e 'ofá mo e fiefiá, ta 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a ia ke fai ki ai ha hoha'a he kuo 'ikai lau 'a e ngaahi fehalaaki ia 'oku ala fakamolemole'i ko ha ngaohikovia fakaeloto 'oku fu'u fēfē. Neongo ia, kapau 'oku tui ha taha 'oku 'i ai ha palopalema, tatau ai pē kapau 'oku 'ikai tui tatau hono hoá, 'oku 'i ai ha palopalema. 'Oku fa'a fiemālie pē kinautolu 'oku nau fai 'a e ngaohikovia 'i he tu'unga 'o e ngaahi me'a pea 'oku 'ikai ke nau ongo'i ngofua mo 'ikai ke nau ongo fie fai 'a e ngaahi lilii 'oku fie ma'ú.

'Oku fakamahino 'e he fealēlea'aki ko 'enī 'a e ngaahi tu'unga 'oku foua 'e kinautolu 'oku ngaohikovia 'i he'enau feinga ke fekuki mo e me'a 'oku hoko kiate kinautolú. 'E tokoni 'a e fakamatala ko 'enī ke fakafuofua'i 'e he ngaahi mātu'a malí 'a e tu'unga 'o e palopalemá.

Ko e taimi 'oku hoko ai 'o angamaheni 'aki 'a e ngaahi me'a 'oku tātātaha 'enau hokó, 'oku fakalalahi leva 'a e lotó tu'unga 'i he loto mamahi ne tātānaki ka kuo te'eki ai fakalelei'i kakató. 'E lava ke 'asi leva 'a e ongo'i ilifia, hu'uhu'ú, tailiilí, pe hoha'á. 'E a'u ki ha taimi, 'e a'u 'o anga ai pē 'a e hoa 'oku loto mamahí ki hono ngaohi kovi'i pea 'ikai ke ne toe fakatokanga'i 'oku hoko ha fa'ahinga tō'onga 'oku ta'e-taau. 'E fakakaukaú 'a e fa'ahinga kakai peheé 'oku nau "fu'u faka'i'i" pe 'oku fe'unga pē 'i he taimi 'e ni'ihi ke pehe'i kinautolu. Neongo ia, te nau feinga ke fakalahi 'enau feinga ke anga'ofá, fai ha ngaahi lea fakahīkihiki'i, pe ke fai ha ngaahi ngāue tokoni lahi ange ke fakafiemālie'i honau hoá pea mo "ma'u" ha lea fakahīkihiki'i pe

anga'ofa mai. 'Oku fa'a lau ko ha me'a noa pē 'a e fa'ahinga me'a peheé pe ke ta'e fakatokanga'i 'e he taha mali 'okú ne fai 'a e ngaohikoviá, 'o tuku ai honau malí ke nau fifili pe te nau toe fe'unga pe "lelei fe'unga" ke 'ofa'i, tatau ai pē pe ko e hā 'a e ngāue 'oku fakahokó.

Hokó, mahalo 'e feinga ha taha ke ma'u ha tokoni pe mahino ki hono malí 'a e vanu 'oku tupulekina 'i hona vaá, ka 'oku tukunoa'i pē pe talaange ko e anga pē 'ene fakakaukau. 'Oku fakatupu 'e he fa'ahinga faka'ikai'i peheé ha puputu'u 'i he taha mali 'oku ngaohikoviá, pea 'e māpuke hake leva 'a e ongo'i ta'elatá, 'itá, mole 'a e 'amanakí, pe veiveiuá.

'Oku kumi tokoni 'i he taimi ko 'ení ha kakai 'e ni'ihí mei honau ngaahi kaungāme'á pe kau taki lakanga fakataula'eikí. Neongo ia, koe'uhí 'oku fa'a hoko fakapulipuli 'a e ngaohikovia fakaelotó, 'i he feitu'u 'oku 'ikai ke 'i ai ai ha kau fakamo'óni, 'oku fa'a faingata'a leva ke ma'u ha taha 'oku fie tui 'oku mafatukituki 'a e palopalemá. Ko hono mo'óni, 'oku malava pē ke manakoa 'a e tokotaha 'okú ne fai 'a e ngaohikoviá pea mo lau 'oku angalelei 'e he kakai kehé. 'Oku pehē 'e ha fefine 'e taha, "'Oku fa'a tala mai 'e he kakai mei homau uóti 'a 'eku monū'ia ke mali ki ha tangata lelei pehē. 'Oku ou puputu'u heni. 'Oku fakamamahi lahi kiate au ke ma nofo fakataha."

'Oku fa'a fakaiku 'a e ta'e-ma'u ko 'eni ha fakamo'óni 'e fie fakamo'óni ki he mamahí ki ha feinga ke fekuki tokotaha ai pē. 'E ala iku 'eni ki ha ngaahi tō'onga 'e tukuaki'i ki ha ngaahi tupu'anga kehe:

- Fakafepaki. 'Oku fakafepaki ha kakai 'e ni'ihí 'aki ha'anau faka'aonga'i 'a e ngaahi founa ngaohikovia tatau pē 'o tatau mo 'enau mātu'á. 'Oku lahi fau 'a e keé mo e fetūkuakí 'i he fa'ahinga 'api peheé.
- Faingata'a'ia fakalongolongo pē. 'Oku ngāue ha kakai 'e ni'ihí 'aki hano kukuta pē 'enau ngaahi ongó. Koe'uhí ke pukepuke 'a e melinó 'i he 'apí, 'oku 'ikai ke nau 'ilo ha toe founa ka ke fakalongolongo pē 'o 'ūkuma. 'Oku fa'a faingata'a ke nau kata pe tangi, he 'oku malava pē ke mole 'a e ongó.
- Ongó'i Mole e 'Amanakí. 'Oku 'i ai mo ha ni'ihí 'oku holomui 'o loto fo'i pe mahamahaki. 'E lava ke pouaki 'e he loto fo'i 'i he feinga ke ongona sí'a le'o 'o ha tahá pea mo e feinga ke ma'u ha fakamaau totonú, pea kanoni 'aki ha loto fakapapau ke tauhi e ngaahi fuakava 'o e mali temipalé, ki he tui ko ia 'oku 'ikai ha toe 'utu 'e hakeá, pea kuo pau ke

kātekina 'e he tahá ha mali 'oku 'ikai fu'u lele lelei. 'E lava ke lililu 'a e mamahí 'o loto mafasia pe ki ha toe ngaahi palopalema lahi kehekehe, pea 'e a'u he taimi 'e ni'ihí 'o lauita'u, koe'uhí he ko hono tefito'i tupu'angá na'e 'ikai vakavakai'i fakalelei. 'E ala iku ki he ta'onakitá 'a e ngaahi me'a 'oku mafatukituki.

Ko 'ene tupulekina pē ha sippinga 'o e ngaohikovia fakaelotó, 'oku 'i ai leva ha tu'unga fakatu'utāmaki he 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'e ni'ihí 'e fakautuutu ai ki ha ngaohikovia fakaesino 'i he kamata ha tō'onga ngaohikovia fakaeloto. 'Oku fa'a kamata 'aki 'eni ha hū ngali fakakata pe ta'e-'amanekina atu ki he me'a 'a e hoá; tu'u 'o fu'u ofi ki ai; molo he 'ulu'ulu va'é; ki'i teke'i; taa'i, pe paa'i "fakakata"; mo fakamatalili'i 'o 'ikai toe tuku neongo 'oku kole mai e hoá ke tuku. Kapau 'oku kei kātaki'i pē 'eni, 'e ala muiaki mai ai ha ngaohikovia fakaesino lahi ange. 'Oku fie ma'u 'a e kakai tangata mo e kakai fefine 'oku nau foua hokohoko 'a e fa'ahinga hū fakamālohi atu ko 'eni 'oku lau ko e fakakatá ki he'e-nau totonu fakafō'ituituí ke nau 'ai ke mahino ki honau malí mo kumi tokoni he taimí ni. Ko ha taha mali 'oku 'ikai ke ne kātaki'i 'a e fa'ahinga angafai pehē 'oku fai atú te ne ta'ofi ma'u pē hono malí mei ha'ane toe hoko atu 'a mui ki he ngaohikovia fakaesinó. 'Oku 'ikai ha fakapapau'i ia 'e toe lelei ange kapau 'e toe tatali, lotu ke liliu ho malí, pe fakakaukau 'oku fakamātoato 'a e malí 'i he taimi 'oku palōmesi ai he 'ikai toe hokó . . . pea toe hoko peé. 'E fakatou fie ma'u tokoni pē 'a e hoá pea mo hono malí.

Founa Veteki 'Oku Fakauho 'ia Kalaisi

Kuo 'osi fakahinohino mai 'e he 'Eiki ko Sisū Kalaisi 'a e founa ke tau nofo melino mo fiefia aí. "Ha'u kiate au 'a kimoutolu kotoa pē 'oku feinga mo mafasiá, pea te u foaki 'a e fiemālié kiate kimoutolu. To'o 'eku ha'amongá kiate kimoutolu, pea ako 'iate au; . . . pea te mou 'ilo ai 'a e fiemālié ki homou laumālié" (Mātiu 11:28–29). Kuó Ne 'osi tā 'a e sippingá, kapau 'e muimui ki ai 'i he nofomalí, te ne fakaava 'a e matapaá ki ha feohi 'oku melino lahi ange.

Neongo 'oku hoko vave ma'u pē ha liliu 'i he taimi 'oku ngāue fakataha ai ha ongo me'a ke solova ha palopalema, 'oku 'ikai fie ma'u ke toe tatali ha taha mali ia ke toki kamata 'a e ngaahi liliu te ne lava 'o fakatonutonu 'a e fonongá. Tatau ai pē pe 'oku ngāue fakataha ha ongomātu'a 'i ha palopalema

pe 'oku ngāue tokotaha pē ha taha, 'oku 'i ai ha ngaahi sitepu 'e lava ke fakahoko he taimi pē ko iá.

Feinga Fakataha ke Liliu

'E lava 'o tokoni 'a e ngaahi sitepu ko 'ení ke kamata e liliú 'i ha ongome'a mali:

1. **Talanoa fakataha.** Fokotu'u ha taimi ke alea'i ai 'a e palopalemá 'a ia he 'ikai toe fakahoha'asi ai kimouá. Kamata 'aki ha lotu ke fakaafe'i 'a e 'Eiki ke Ne tataki fakatou'osi kimoua 'i he me'a te mo lea'aki pea mo tokoni ke mo ma'u ha founga. Lotu ke mo ma'u ha fakakaukau mo ha loto tau'atāina.
2. **Vakai'i 'a e palopalemá.** 'E ala tokoni lahi ke kamata 'aki 'a e fealēlea'akí hano toe fakamanatu 'o e fakamatala ko 'ení. 'E mu'aki fakatokanga'i 'e he ongome'á 'oku faingata'a ke na tala totonu 'a e founga pea mo e taimi na'e hoko ai 'a e ngaahi tō'onga fakamamahí. Neongo ia, ko 'ene fakahoko pē ha pōtalanoa, 'oku fakatupulaki leva hono fakatokanga'í pea 'oku e'a mahino mai leva 'a e me'a kuo maumaú.
3. **Loto ke fai ha me'a 'oku kehe.** Ko hono 'ilo pē 'a e ngaahi palopalemá, 'e lava leva 'a e ongome'á

ke na ngāue fakataha 'o fetokoni'aki ke fetongi e ngaahi tō'onga motu'á pea mo e fa'ahinga sīpinga ko iá 'aki ha me'a 'oku fo'ou. Ko ha founga 'e taha ke fakahoko ai 'ení ko ha'ana felotoi ki ha faka'ilonga, tatau ai pē pe 'e lea'aki pe 'ikai, ka te ne fakatokanga'i ki he hoá ha palopalema 'oku kamata. 'E fie ma'u ha lototo'a ki he me'á ni 'i he taha 'oku ngaohikoviá pea mo ha fa'akātaki 'i he tafa'aki 'a e taha 'okú ne fakahoko e ngaohikoviá. Mahalo te na fakatou fie ma'u ke na lotu fakataha pea mo māvahevahe ke ma'u e Laumālie 'o e mo'oní mo ha mahino.

4. **Toutou vakai'i ma'u pē.** 'I he kamata'angá, mahalo 'e fie ma'u 'a e ongome'á ke na toutou fakataha ke alea'i 'a e me'a 'oku fai mo fakalelei'i 'a e ngaahi founga ngāue ki he ngaahi 'ulungaanga kovi. Ki ha tokolahi, ko e ngāue ko hano veteveteki hono kovi 'o e palopalemá pea pehē ki hono fakafiefia 'o e founga fakalelei. Faka'osí, 'e 'omi 'e he tukulolo 'o e lotó ki he ngaahi tefito'i mo'oní 'o e ongoongolelei ki he ongome'á 'a e feohi pea mo e 'ofa mo'oní.

18 ANGANOFO HE MALÍ

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

“Oua na’a tonu . . . pe fai ha fa’ahinga me’a pehē” (T&F 59:6).

“Ko e anganofo ‘i ha mali ‘a ha taha ‘oku mātu’aki mahu’inga ia ki he ‘ofá, falalá, mo e melinó. ‘Oku ‘ikai toe pulipulia hono fakamala’ia’i ‘e he ‘Eikí ‘a e tonó.

“[‘E fakatokanga’i ‘e he ngaahi husepāniti mo e ngaahi uaifi ‘oku nau fe’ofa’akí ‘a e fetaiaki ‘a e ‘ofá mo e femateaki’i ‘akí. ‘E ‘omi ‘e he ‘ofa ko ‘ení ‘a e fa’ahinga lehi-lehi’i ki he tupulaki fakaeloto ‘a e fānaú. ‘Oku totonu ke hoko ‘a e mo’ui fakafāmilí ko ha taimi ‘o e fiefia mo e nēkeneka ‘e lava ke manatu ki ai ‘a e fānaú ko ha ngaahi manatu mo e ngaahi feohi fakafiefia.” (Ezra Taft Benson, “Ko e Fakamo’uí—Ko ha Me’a Fakafāmilí Ia,” *Ensign*, July 1992, 2; pe tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, (320).

“Oku tatau ‘a e tu’unga mā’olunga fakamōlale ‘o e siasí ni ki he kāingalotu kotoa ‘i he fonua kotoa pē. ‘Oku ako’i ‘a e faitotonú mo e anga faka’ei’eikí pea mo fie ma’u ‘i he feitu’u kotoa pē. ‘Oku fie ma’u ‘a e anga ma’a ki mu’a ‘i he malí pea mo e anganofo kakato ‘i he hili ‘o e malí ‘i he kāingalotu kotoa pē ‘o e Siasí he feitu’u kotoa. Ko e kāingalotu ‘oku nau maumau’i ‘a e ngaahi tu’unga mā’olunga ko ‘eni ‘o e anga ma’á ‘oku nau tuku honau tu’unga mēmipa he Siasí ke fehu’ia ‘i ha feitu’u pē ‘i māmani” (James E. Faust, ‘i he Conference Report, Apr. 1995, 82; pe *Ensign*, May 1995, 62).

TEFITO’I MO’ONÍ

‘Oku mahu’inga ‘a e anganofo kakató he nofomalí ‘i hono tauhi e ngaahi fuakava ne tau fakahoko mo hotau malí pea mo e ‘Eikí.

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI ‘A E TOKOTAHA AKÓ

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Anganofo he Malí” (132–136)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ponokalafi” (315–19)

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ko e Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

Fakatokanga’i ange: ‘E ala fie ma’u ‘e he lēsoni ko ‘ení ha taimi kalasi ‘e ua ke ako’i ai.

ME’A KE AKO’Í

Ko e ngaahi faka’ehi-ehi ‘e lava ke tau fai ke ne tokoni’i kitautolu ‘i hono tauhi ‘a e ngaahi fuakava ‘o ‘etau malí.

NGAAHI FOKOTU’U KI HE FOUNGA HONO AKO’Í

 Fealēlea’akí. Kole ki he kau akó ke nau huke ki he “Tokāteline ‘o e Anganofo” ‘i he tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó (132–33). ‘Ai ke nau taufetongi ‘i hono lau ‘o e fakamatala ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelií. Fakaafe’i kinautolu ke nau tau’atāina pē ke fai ha fakamatala ‘i he ‘osi ‘a ha palakalafi.

Tuku ke tali ‘e he kau akó ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘eni mei he fakamatala ‘a ‘Eletā ‘Ēsela Tafu Penisoní:

- Ko hai 'i he ouau 'o e malí 'okú ne fakahoko e ngaahi fuakavá? (Ko e ongo-me'á pea mo e 'Otuá.)
- Ko e hā hano lahi e mahu'inga 'o e anganofó 'i he nofomalí? ("Mātu'aki mahu'inga 'aupito.")

'Eke ki he kau akó 'a e tefito'i me'a mahu'inga 'i he fakamatala 'a 'Eletā Robert D. Hales.

Ngaahi me'a ke ako mei aí. Lau pea alea'i ha taha pe lahi ange 'o e ngaahi me'a ke fai ha ako mei ai ko 'ení. Kole ki he kau akó ke nau kumi 'a e ngaahi tō'onga 'oku hoko ko ha ta'e-anganofa pe 'e iku ki aí. 'E ala tokoni e ngaahi fehu'i 'i he ngata'anga 'o e me'a takitaha ke ako mei aí 'i ho'omou fealēlea'akí.

- Ne ma'u 'e Netai mo Ma'ake ha feohi fiefia mo fe'ofa'ofani 'i he lolotonga 'o e 'uluaki ta'u 'o 'ena nofomalí. Na'á na fiefia. Ne fanau'i 'ena 'uluaki ki'i tamasi'i 'i he kongá ki mu'a 'o e ta'u hono uá, pea na'á na fakatou fiefie 'i he'ena hoko ko e mātu'á. Ko e ta'u 'eni hono tolú, 'oku tātātaha ke na toe fekita pe 'uma pe ke na toe fefakahaa'i 'aki ha fa'ahinga fe'ofa'aki. Makehe mei aí, 'oku ma'uma'uluta pē 'ena nofomalí, 'okú na fiefia fakataha, pea 'okú na ngāue vāofi ke ohi hake 'ena ki'i tamasi'i.

Neongo ia, kuo kamata maheni vāofi 'a Netai mo hona kaungā'api ko Seiloti. Kuo te'eki hoko ha feohi fakaesino 'iate kinaua tukukehe pē ha ki'i 'uma nounou tu'o taha. Koe'uhí ko e ngaahi faingata'a 'i he'ena mo'uí, 'oku fakatonga'i 'e Netai mo Seiloti 'okú na fiefia ke tangutu fakataha 'i he sea molū he 'api nofo'anga 'o Seiloti pea mo e talanoa houa 'e taha pe ua, ki mu'a pea toki foki mai 'a Ma'ake mei he ngāue. 'Oku fiefia mo'oni 'a Netai he'ene nofo mo Seiloti mo ongo'i 'okú ne mapule'i kakato pē 'ene ngaahi ongó. 'Oku fiefia lahi ange he'ene nofomalí talu mei he'ene ma'u e tokanga 'a Seiloti. 'Oku 'ikai hoha'a ia fekau'aki mo hano maumau'i e fono 'o e angama'á mo Seiloti koe'uhí he na'á na 'osi talanoa ki ai peá na fakatou pehē 'oku fu'u lahi 'ena 'ofa ki he 'Eiki ke na fakahoko ha fa'ahinga me'a pehē.

1. Ko e hā hano kovi 'o e fa'ahinga vā fetu'utaki ko 'ení?
  2. 'Oku hoko ha ta'e-anganofa 'ia Netai mo Seiloti? 'O founa fēfē?
  3. Kapau he 'ikai toe mavahe mei ai 'a e feohi fakaesino 'a Netai mo Seiloti, 'oku kei ta'e fakatu'utāmaki pē?
- 'Oku manako 'a Heilo 'i he māmani 'o e akó pea 'oku faka'amu ke faiako 'i ha 'aho 'i ha 'univēsiti. 'Oku manako 'i he ngaahi fakafetongi 'o e ngaahi fakakaukau ko ia 'oku ma'u 'i he tūkunga ko iá. Talu mei he 'osi e polokalama ki hono 'uluaki mata'i tohi mo hono ta'ofi ia 'e he'ene ngāue mo hono ngaahi ngafa fakapa'angá mei ha'ane feinga ki hano mata'i tohi mā'olunga ange. 'Oku 'ikai fiemālie 'i hono uaifi ko Iosihikó, 'a ē ne na fekoekoe'i lahi he lolotonga 'o 'ena teu malí, he 'ikai ke toe manako laukongá mo e talanoa ki he ngaahi me'a 'oku hoko he māmani. Kuo lava ke feau 'ene ngaahi fie ma'ú 'aki ha'ane vahevahe 'ene ngaahi tohi mo e ngaahi fakakaukau mo hono ngaahi kaungāme'a 'i he ngāue pea mo 'ene kau 'i he kalapu tohi fakauiké. Na'e kau atu 'a Mika ki he kalapú, 'a ia ko ha finemui mei he ngāue, 'i ha'ane 'ilo meia Heilo. 'Oku mātu'aki sai'ia 'a Heilo he ngaahi 'ilo 'oku 'omi 'e Miká.
1. 'Oku 'i ai nai ha ta'e-anganofa 'ia Heilo mo Mika he tūkunga ko 'ení?
  2. Ko e hā ha ngaahi me'a fakatu'utāmaki 'e ala hoko?

3. Ko e hā 'e lava ke fakahoko 'e Heilo ke fakatupulaki ai ha feohi 'oku lelei ange mo hono uaifí?

- Na'e 'ohovale 'a Teivi 'i he hili 'o e malí ke ne toki 'ilo 'oku manako hono uaifi fo'ou ko Sōaná ke nofo pē 'i 'api he meimei taimi kotoa. Ne manako ma'u pē 'a Teivi 'i he sipotí pea mo tu'a. Ka ko Sōaná, 'oku manako ia he tauhi falé pea mo hono tokanga'i 'o Teivi mo 'ena pēpē. 'Oku va'inga 'a Teivi 'i ha timi sipoti fakafeitu'u, pea 'oku fa'a loto mamahi 'a Sōana he taimi 'e ni'ihi 'i he lahi e ngaahi efiafi 'oku mavahe aí. 'Oku 'alu 'o taumāta'u 'i ha ngaahi faka'osinga uike lahi 'i he māhiná. 'I ha me'a 'e taha na'á ne tākaki ai 'ene pa'angá 'o laulau-māhina ke fakatau ha va'akau taumāta'u mo ha puti 'o Sōana pea mo feinga ke ako'i ia he taumāta'ú. Na'e feinga pē ke ngali 'oku mahu'inga'ia ka na'e 'ikai ke teitei fiefia ia ai. 'Oku faka'amu 'a Teivi na'e tatau 'a Sōana mo Tulisa, 'a ia ko ha finemui 'i he ngāué 'oku manako ke va'inga mo talanoa ki he sipotí. 'Oku alu 'a Tulisa ki he meimei kongala lahi 'o e ngaahi sipoti 'oku 'i aí.

1. Ko e hā 'a e ngaahi faka'ilonga 'o e fakatu'utāmaki 'i he nofomali ko 'ení?

2. Ko e hā ha ngaahi fakalelei 'e lava ke fai ki he palopalemá?

ME'A KE AKO'Í

'Oku 'i ai e ngaahi nunu'a fakamamahi 'o e ta'e-anganofó.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

Fealēlea'akí. Fehu'i ki he kau akó pe ko e hā 'a e ngaahi tenga 'o e ta'e-anganofó 'i he ngaahi me'a ke ako mei ai 'i 'olungá. Ko e hā 'a e ngaahi kovi 'o e ta'e-anganofó? Toe fakamanatu 'a e talanoa 'o Tēvita mo Patisepá pea mo e tōtu'a 'o e kovi ne hoko kia Tēvita 'i he'ene tonó. Fakakau 'a e ngaahi potufolofola ko 'ení 'i ho'omou fakamanatú:

- 2 Samuela 11:2–3. Na'e fili 'a Tēvita ke 'oua na'a tafoki mei he fakatauelé 'i he taimi na'e mamata ai kia Patisepá kae holi ia ki ai.
- 2 Samuela 11:4. Na'e ngāue'aki 'e Tēvita hono tu'unga ko e tu'í ke fakatauele'i 'aki 'a Patisepa.
- 2 Samuela 11:5. Na'e tu'itu'ia 'a Patisepa 'i ha pēpē koe'uhí ko 'ena faiangahalá.
- 2 Samuela 11:6–13. Na'e feinga 'a Tēvita ke kākāa'i e husepāniti 'o Patisepa ko 'Ulaia mo fūfuu'i 'ena faiangahalá.
- 2 Samuela 11:14–17. Na'e fa'ufa'u 'a Tēvita ke fūfuu'i e fakamā 'o 'ena faiangahalá 'aki hano 'ai ke mate 'a 'Ulaia 'i he taú.
- 2 Samuela 12:1–7. Na'e fakae'a 'e he palōfita ko Nētane 'a e ngaahi angahala 'a Tēvitá 'aki ha'ane fai ange kiate ia ha tala fakatātā mo talaange "Ko koe 'a e tangata ko iá."
- 2 Samuela 12:11–12. Na'e kikite'i 'e Nētane 'a e ngaahi tautea ki he kaha'ú 'o Tēvitá, pea na'e fakahoko kotoa kinautolu.
- 2 Samuela 12:15–18. Na'e mate 'a e pēpē 'a Tēvita mo Patisepá.
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 81:5. Kuo "hinga" 'a Tēvita "mei hono hake-aki'i"; pea to'o hono fāmilí meiate ia.

Ngāue Fakakulupú. 'Ai ke huke 'a e kau akó ki he "Ko e Nunu'a 'o e Ta'eanganofó" 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (133–34). Vahevahe 'a e kongala 'o e ngaahi potufolofolá pea mo e ngaahi fakamatalá ki he kau mēmipa 'o e kalasí

pea kole ange ke nau kumi ‘a e ngaahi nunu‘a ‘o e ta‘e-anganofó. Tuku ke nau fakamatala‘i fakakongokonga lalahi ‘a e me‘a ne nau ma‘ú ki he kalasí.

‘Ai ‘a e kau akó ke nau huke ki he Sēkope 2:7–9, 31–35 mo kumi ‘a e ngaahi nunu‘a ‘o e ta‘e-anganofó ‘i he ngaahi veesi ko ‘ení.

ME‘A KE AKO‘Í

*‘Oku fie ma‘u ‘a
e ngāue faive-
lengá ke ta‘ofi ‘a e
ta‘e-anganofó.*

NGAAHI FOKOTU‘U KI HE FOUNGA HONO AKO‘Í

 Fealēlea‘akí. Alea‘i mo e kau akó ‘a e fo‘i fakakaukau ‘o e faka‘ehi‘ehi. Kole ki he kau akó ke nau huke ki he konga “Ngaahi Tokateu ‘e Tokoni ki he Faka‘ehi‘ehi mei he Ta‘eanganofó” ‘i he tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó (134–35). ‘Ai ke nau hiki fakakongokonga lalahi ‘i he palakipoé ‘a e ngaahi sitepu te tau lava ‘o fakahoko ke faka‘ehi‘ehi ai mei he tonó pe “fai ha fa‘ahinga me‘a pehē” (T&F 59:6).

 Me‘a ke ako mei ai. ‘Oku manako ‘a Lōpeti, ko ha mēmipa mali ‘o e Siasí ‘oku ‘i ai hano ongo ki‘i ‘ofefine kei iiki, ‘i he hū ki he ‘Initanetí he fuoloa ‘o e po‘ulí, ‘i he taimi ‘oku mohe ai ‘a e tokotaha kotoá. Na‘e hū fakafokifā kimuí ni mai ki ha uepisaiti ‘oku ‘i ai ha ngaahi me‘a fakaponokalafi. Neongo na‘e ta‘e-fakafiemālie ‘i he‘ene ‘uluaki hila hifo ki aí, ka na‘á ne fakatokanga‘i ‘oku tohoaki‘i ia ki ai. ‘I he ngaahi efiafi si‘i hoko atu aí, ko ‘ene mohe pē ‘a e taha kotoa, na‘e foki leva ki he uepisaiti ko iá pea mo ha ngaahi toe uepisaiti kehe ‘oku ‘i ai ha ngaahi fakamatala meimeí tatau.

‘I ha pō ‘e taha, ne hū mai ai hono uaifi ko Maliá ki he lokí ‘o ma‘u ‘ene sio he ponokalafí. Na‘e lotomamahi pea kamata ke ‘ita. Na‘e vilitaki ke ‘ai ha faingamālie ke talanoa mo e pīsope mo fakamanamana ke vete‘i ‘a Lōpeti. Na‘e ‘ilo pē ‘e Lōpeti ‘oku hala ‘a e me‘a na‘á ne faí ka na‘á ne ongo‘i ‘oku tōtu‘a e me‘a ‘oku fai ‘e ‘Ana Maliá.

1. ‘Okú ke pehē ko e hā ‘a e fehalaaki ‘a Lōpetí?
2. Ko e hā ‘oku kovi ai e tō‘onga ‘a Lōpetí?
3. Ko e hā ‘e lava ke fai ‘e Lōpeti ke toe ma‘u ai e falala hono uaifi mo fakamālohia ‘ena nofo-malí?
4. Ko e fē ‘a e taimi te ke fokotu‘u ai ke kumi fale‘i ‘a Lōpetí?

 Fealēlea‘akí. ‘Ai ke huke ‘a e kau akó ki he Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Ponokalafí” (tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó, 315). ‘Oku uesia fēfē ‘e he ponokalafí ha nofomali? Vahevahe ‘a e fakamatalá ki he kau akó pea tuku ke nau kumi ‘a e ngaahi founga ‘e lava ai ‘e he ponokalafí ‘o maumau‘i ha nofomali. Fakaafe‘i kinautolu ke nau fakamatala‘i fakakongokonga lalahi e me‘a te nau ‘iló, pea tuku ki ha taha ‘o e kau akó ke ne hiki kinautolu ‘i he palakipoé.

FAKA‘OSÍ

Hiki ‘i he palakipoé ‘a e ngaahi mata‘i tohi ko e *T N G F M A N G F*. Talaange ‘oku fakafofonga‘i ‘e he ngaahi mata‘itohi ko ‘ení ha founga ke fakapapau‘i ai he ‘ikai ke tau teitei fakahehema ‘o ta‘e-anganofo. ‘Ai ke lau ‘e he kau akó ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 121:45 ke nau ‘ilo ‘a e me‘a ‘oku fakafofonga‘i ‘e he ngaahi mata‘i tohi ko ‘ení. (“Tuku ke ngaohi ke faka‘ofo‘ofa ma‘u ai pē ‘e he angama‘á ‘a ho‘o ngaahi fakakaukáu.”)

- ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e fo‘i lea ko e *ngaohi ke faka‘ofo‘ofa?* (“Ngaohi ke faka‘ofo‘ofa” pe “teuteu‘i.”)
- Ko e hā ha ngaahi lelei ‘o e fakakaukau ma‘á? Vakai, T&F 121:45.

19 KAPAU 'OKU MA'U HA FĀNAU 'E HA ONGOMĀTU'A 'I SAIONE

VAKAI FAKATOKĀTELINE FAKALŪKUFUA

"Vakai, ko e fānaú ko e tofi'a mei [he 'Eikí]: pea ko e fua 'o e manavá ko 'ene totongi.

"Hangē ko e ngaahi ngahau 'i he nima 'o e tangata mālohí; 'oku pehē 'a e fānau 'a e talavoú.

"'Oku monū'ia 'a e tangata 'oku fonu 'a 'ene hōfangahaú 'iate kinautolú" (Saame 127:3–5).

"Pea na'e tāpuaki'i 'a kinaua 'e he 'Otuá, pea folofola 'a e 'Otuá kiate kinaua, Fanafanau, mo fakatokolahi, mo fakakakai 'a māmani" (Sēnesi 1:28).

Na'e pehē 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

"'Kapau 'oku ma'u ha fānau 'e ha ongomātu'a 'i Saione . . . 'oku 'ikai te nau ako'i kinautolu ke nau 'ilo'i 'a e tokāteline 'o e fakatomalá, tui kia Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otua mo'uí, pea mo e papitaisó mo e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hilifaki 'o e nimá, 'i he taimi 'oku nau ta'u valu aí, 'e 'i he 'ulu 'o e mātu'á 'a e angahalá [T&F 68:25; ko tānaki atu 'a e fakamata'i tohi hihifó].

"'Oku hilifaki 'e he fekau ko iá 'a e fatongia mo e tu'unga ha'isia ki hono ako'i 'o e fānaú ki he uma 'o e ngaahi mātu'á. 'Oku fakatokanga 'a e fanongonongo ki māmani fekau'aki mo e fāmílí ko e ní'ihí fakafo'ituitui ko ia "'oku 'ikai ke nau fakahoko honau ngaahi fatongia fakafāmílí te nau tu'u 'i ha 'aho 'i he 'ao 'o e 'Otuá ke fai ha fakamatala' ["Ko e Fāmílí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Ensign*, Nov. 1995, 102]. 'Oku ou toe fakapapau'i atu 'a e fo'i mo'oni ko iá he 'ahó ni.

"'Oku tau fie ma'u fakatou'osi 'a e Siasí mo e fāmílí 'i hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia ko 'ení. 'Okú na fetakinima 'i he'ena fepoupou'akí. 'Oku 'i ai 'a e Siasí ke hakeaki'i 'a e fāmílí. Pea ko e fāmílí ko e 'iuniti mahu'inga taha ia 'o e Siasí" ('i he Conference Report, Oct. 2001, 85; pe *Liahona*, Sānuali 2002, 81).

TEFITO'I MO'ONÍ

"'Pea folofola 'a e 'Otuá kiate kinaua, Fanafanau, mo fakatokolahi, mo fakakakai 'a māmani' (Sēnesi 1:28), ko ha fekau ia kuo te'eki ai fakangata" (M. Russell Ballard, 'i he Conference Report, Apr. 1995, 28; pe *Ensign*, May 1995, 22).

LAUKONGA MEI HE TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ

“Fā'ele'i mo Lehilehi'i Hake 'o e Fānaú,” 'i he “Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá,” 'Eletā Dallin H. Oaks (313)

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” ko e Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (99–100)

Ngaahi Akonaki kuo Filifili mei he “Tu'unga Fakamātu'á: Ko Hono Fa'u 'o ha 'Api 'Oku Uho 'aki 'a e Ongongolelei” (288–90)

ME'A KE AKO'Í

Fakatatau mo e palani lahi 'a e 'Eikí 'o e fiefiá, 'oku 'atautolu 'a e fatongia ke 'omi 'a e fānaú ki he māmaní.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. Fehu'i ki ha kau akó pe ko e tokofiha 'o kinautolu 'oku 'i ai hanau ngaahi tokoua mo e tuofāfine. 'Eke ange: 'Oku fakalelei'i fēfē ho'o mo'uí 'e ho ngaahi tokouá mo e tuofāfiné?

Fakamatala'i 'a e palakalafi 'uluaki 'o e lea na'e fai 'e 'Eletā Dallin H. Oaks 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (p. 20).

- Ko e hā 'oku mahu'inga pehē ai 'a e fekau ke 'i ai ha fānaú?
- Ko e hā ha ngaahi founga pe fakakaukau fakapoto 'oku faka'aonga'i 'e Sētane ke “ta'ofi e palani 'a e 'Otuá” 'i hono 'omi 'a e fānaú ki māmaní?

Kapau 'oku 'i ai ha'o fānau, faka'ali'ali ha tā ho fāmilí pe tā 'o e fānaú takitaha, pea fai ha ki'i fakamatala nounou lelei fekau'aki mo kinautolu takitaha.

'Ai ke lau 'e he kalasí 'a e konga ko e “Fā'ele'i mo Lehilehi'i Hake 'o e Fānaú” 'i he lea 'a 'Eletā Oaks ko e “Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá” (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 313). Alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā ha ngaahi founga 'e lava ke lau ai 'a e fānaú ko 'etau “ngaahi koloa fungani 'i he māmaní mo e langí”?
- Ko e hā na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ko e tefito'i 'uhinga ia 'oku fakafisi ai ha ongome'a mali ke 'i ai ha'ana fānaú? (Siokitá)
- Ko e hā ha sīpinga 'o ha ngaahi me'a mahu'inga pe ngaahi me'a 'oku fakamu'omu'a ia 'e ha ongome'a mali 'i he ma'u ha fānaú?
- Na'e pehē 'e 'Eletā 'Oakesi 'oku totonu ke ma'u 'e ha ongome'a mali “'a e [fānau] kotoa pē te na lava 'o tauhi.” Ko e hā ha ngaahi me'a ke tau fakakaukau 'i he tokolahi te tau lava 'o tauhi?
- Fakatatau kia Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī, ko hai 'okú ne fatongia'aki hono tokolahi 'o e fāmilí? (“Ko e tangatá mo e fefiné pea mo e 'Eikí.”)
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke 'oua na'a tau fefakamaau'aki 'i he tokolahi 'o hotau fāmilí?

'Ai ke lau 'e he kalasí 'a e konga ko e “He 'Ikai Ta'ofi ha Tāpuaki” (tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, 313).

- Ko e hā kuo pau ke tau fai ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'oku ngali ta'ofi meiate kitautolu he taimi ní? (Fai pau ki he'etau ngaahi fuakavá.)
- Fakatatau kia 'Eletā 'Oakesi, ko e fē 'a e taimi 'e “fakatonutonu” ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení? ('I he Nofotu'í.)
- Ko e hā 'oku faingata'a ai he taimi 'e ní'ihhi ke pukepuke 'a e fakakaukau ko 'ení?

ME'A KE AKO'Í

“Ke mou akonaki'i hake 'a ho'omou fānaú 'i he māamá mo e mo'oni” (T&F 93:40).

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. Fakaafe'i 'a e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakakaukau ki he fānaú 'oku nau ma'ú pe te nau iku ma'ú. Fehu'i ange pe ko e hā 'oku nau fie ma'ú lahi taha ma'a 'enau fānaú, pea hiki 'a e ngaahi talí 'i he palakipoé. 'Eke ange: Ko e hā te tau lava 'o fai ke tokoni'i 'etau fānaú ke nau angatonu mo tuitalá? 'Ai ha lisi kehe 'o e ngaahi talí 'i he palakipoé.

 Ngāue Fakakulupú. Vahevahe 'a e kalasí ki ha ngaahi kulupu pea vahe kiate kinautolu ha ngaahi me'a ke lau 'i he “Ko Hono Ako'i ki he Fānaú 'a e Ongongoleléi” mo e “Ko Hono Ako'i 'o e Fānaú ke Ngāué” 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó (p 298–300). 'Ai ke kumi 'e he kulupú takitaha ha fo'i fakakaukau 'e ua pe tolu fekau'aki mo e fatongia fakaemātu'á 'oku mālie kiate kinautolu. Fakafehoanaki e me'a 'oku nau ma'ú mo e lisi hono ua 'i he palakipoé.

 Fealēlea'akí. Lau e fakamatala ko 'eni ne fai 'e Palesiteni Hāloti B. Lií:

“'Oku 'i he tu'unga fakatu'utāmaki hotau to'u tupú. 'E ngaahi tokoua, tauhi ke mālohi homou vā 'i 'apí. Fakapapau'i 'o hangē ko ia kuo mau lea 'akí, pea hangē kuó u toutou lea 'aki pea lea 'aki 'e ha ni'ihī 'i he konifelenisí ni, ko e 'ngāue ma'ongo'onga taha 'a e 'Eikí 'e lava ke fakahoko 'e kimoutolu kau tangata 'i ho'omou hoko ko e ngaahi tamaí, 'a e me'a te mou fakahoko 'i loto 'i he ngaahi holisi 'o homou 'apí.' 'E ngaahi tokoua, 'oua na'a ta'etokanga ki homou uaifí. 'Oua na'a ta'etokanga ki ho'omou fānaú. Tuku ha taimi ki ha efiāfi fakafāmilī 'i 'apí. Feohi mo ho'omou fānaú. Ako'i, tataki, pea malu'i kinautolu. Kuo te'eki ha taimi te tau toe fie ma'ú ange ai 'a e mālohi mo e uouangataha 'o e 'apí” (i he Conference Report, Apr. 1973, 130; pe *Ensign*, July 1973, 98).

- 'Okú ke pehē ko e hā ha ngaahi fatongia 'oku 'i he malumalu 'o e tefito “ko e ngāue 'a e 'Eikí”?
- Ko e hā ha tali angamaheni 'a ha tamaí 'i he taimi 'oku 'eke ange ai 'e he kakaí, “Ko e hā 'a e fa'ahinga ngāue 'okú ke fai?”
- Kapau 'e manatu'i ma'u pē 'e ha tamaí 'a e ngaahi akonaki 'a Palesiteni Lií, 'e kehe fēfē leva ha'ane talí?

Neongo 'oku 'ikai ke tau lava 'o fakapapau'i 'e tuitala 'etau fānaú, 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a te tau lava 'o fai ke poupou'i ai kinautolu ke nau tuitala. 'E founga fēfē ha'atau lava 'o 'ai hono ako'i 'o e ongoongoleléi ki he'etau fānaú ke ola lelei? Vahevahe 'a e kalasí ki ha kulupu 'e tolu pea vahe kiate kinautolu takitaha ha taha 'o e ngaahi kongá ko 'eni 'o e tohi lēsoni 'a e tokotaha akó: “Efiāfi Fakafāmilī 'i 'Apí” (pp.291), “Ngaahi Founga 'o e Fakataha Alēlea Fakafāmilī” (pp. 292–93), “'Oku Faitāpuekina e Fānaú 'e he Nofo-mali 'Oku Leleí” (pp. 294). 'Ai ke nau lau 'enau ngaahi kongá mo kumi ha ngaahi founga lelei ange te tau lava 'o 'ai ai 'etau faiakó ke toe lelei ange. Fakaafe'i kinautolu ke nau lipooti e ngaahi me'a ne nau ma'ú ki he kalasí.

ME'A KE AKO'Í

'Oku totonu ke 'ofa'i ma'ú pē 'e he mā-tu'á 'enau fānaú mo fakahoko honau lelei tahá 'i honau fatongia fakamātu'á.

NGAAHI FOKOTU'U KI HE FOUNGA HONO AKO'Í

 Fealēlea'akí. Kole ki he kau akó ke nau fakakaukau ki ha kakai 'oku nau pehē ko ha ngaahi mātu'a fa'ifa'itaki'anga lelei. Hiki 'i he palakipoé 'a e ngaahi natula lelei 'o e fa'ahinga mātu'a peheé.

- 'E lava nai 'a e mātu'á ke lau 'oku nau lelei kapau 'oku 'i ai ha ni'ihī 'o 'enau fānaú 'oku hē?

- Ko e hā ha ngaahi fakatu'utāmaki hono fakamāu'i 'o e mātu'á 'aki e ngaahi tō'onga 'o 'enau fānaú?
- Ko e hā 'e fuatautau ai 'e he mātu'á 'enau lavame'a pe ta'e-lavame'á 'aki e tō'onga 'enau fānaú?

Na'e fakatokanga 'a Palesiteni Sēmisi E. Fausi, ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí: "'Oku 'ikai totonu pea 'oku ta'e'ofa ke tau hanga 'o fakamāu'i 'a e 'ilo mo e faivelenga 'a ha ngaahi mātu'a tu'unga 'i ha angatu'u 'a ha ni'ihi 'o 'enau fānaú pe ko 'enau hē atu mei he ngaahi akonaki pea mo e 'ofa 'a 'enau mātu'á. Monū'ia ā ka ko e ngaahi mātu'a 'oku nau fiemālie mo fiefia 'i he'enau fānaú mo e makapuná. 'Oku totonu ke tau faka'atu'i mo toka'i e ngaahi mātu'a taau mo angatonu ko ia 'oku nau fefa'uhi pea faingata'a'ia mo 'enau fānau mo'ui talangata'á.

"Na'e fa'a pehē 'e ha taha 'o hoku kaungāme'á, 'Kapau 'oku te'eki ke 'i ai ha'o ngaahi palopalema mo ho'o fānaú, peá ke tatali pē he kuo pau ke hoko atu ia.' 'Oku 'ikai ke lava 'e ha taha ke ne tala fakapapau'i ha me'a 'e fai 'e he'ene fānaú 'i he ngaahi tūkunga 'oku nau 'i ai. Na'e fa'a pehe mai 'eku fa'e 'i he fonó, 'i he'ene vakai ki he fānau 'oku talangata'á, "'Oku 'ikai 'aupito te u lava ke pehē he 'ikai lava 'e he'eku fānaú 'o fai ha me'a pehē telia na 'oku nau fai 'a e me'a pē ko iá lolotonga 'eku lea atu ko 'eni!' 'I he taimi 'oku mamahi mo faingata'a'ia ai e mātu'á koe'uhí ko ha fānau talangata'á kuo pau ke tau manava'ofa pea ta'ofi 'a kitautolu mei ha'atau 'tolongi 'a e 'uluaki fo'i maká' [Harold B. Lee, *Decisions for Successful Living* (1973), 58]" ('i he Conference Report, Apr. 2003, 69–70; pe *Liahona*, Mē 2003, 67).

Lau fakataha 'a e ngaahi lea 'a 'Eletā Howard W. Hunter mo Richard G. Scott peesi [288] 'o e tohi lēsoni 'a e tokotaha akó.

- Ko e hā ha ngaahi 'ilo 'oku 'omai 'e he laukonga ko 'eni ki he ngaahi me'a 'okú ne 'ai ha mātu'a lelei?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku fa'a fili ai 'e he fānaú he taimi 'e ni'ihi ha hala kehe mei he hala 'o 'enau ngaahi mātu'a angatonú?

Fealēlea'akí. Na'e mamata 'a Līhai 'i he'ene misi ki he 'akau 'o e mo'uí na'e fakafisi 'a Leimana mo Lemiuela ke kai 'i hono fuá. Lau le'olahi 'a e ngaahi lea na'e fai 'e Līhai ki hono ongo foha talangata'á (vakai, 1 Nīfai 8:36–38).

- 'E anga fēfē ha'o fakamatata'i e founga faiako 'a Līhai ki hono ongo fohá he veesi 37?
- Ko e hā 'oku ongo taha kiate koe fekau'aki mo e me'a na'á ne lea 'akí mo e founga 'o 'ene lea'aki iá?

Na'e lea 'a Līhai ki hono ongo foha 'alu heé 'i he ofi ki he ngata'anga 'o 'ene mo'uí. Lau 'a e 2 Nīfai 1:21–23.

- Ko e hā 'e kei feinga atu ai pē ha mātu'a ki ha'ane tama talangata'a neongo e mahino 'i ha ngaahi ta'u lahi 'oku ngali he 'ikai fakatomala 'a e tamasi'í?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'okú ne kei 'ai ha ngaahi mātu'a ke 'oua te nau fo'i he tokoni ki he'enau fānaú?
- Te ke fakafuofua'i fēfē e lavame'a 'a Līhai 'i hono tu'unga ko e mātu'á?

Vahevahe 'a e fale'i ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Niila A. Mekisuale, he'ene kei hoko ko ha mēmipa 'o e Kau Fitungofulú, pea 'ai 'a e kau akó ke nau kumi ha ngaahi founga 'e lava ke faka'aonga'i ai ki he fatongia 'o ha mātu'á.

“Tuku mu'a ke 'oua na'á ku lea pē ki he kau mamio 'i he Siasí, ka kiate kinautolu foki 'oku nau fua honau fatongiá pea toe mahulu atú; 'o 'ikai kiate kinautolu kuo oloa ke hangē 'oku nau malú, ka kiate kinautolu kuo tāpalasiā 'e he ongo'i malu loí, 'a kinautolu neongo 'oku nau ngāue tōtōivi 'i he Siasí, ka 'oku nau ongo'i ma'u pē 'oku nau ta'etāú. . . .

“Ko e 'uluaki me'a ke fakamatala'i fekau'aki mo e ongo'i ta'efe'unga ko 'ení ko ha me'a pē ia 'oku angamaheni. He 'ikai ha fa'ahinga founa ia 'e lava ke fakamatala'i mo'oni 'e he Siasí kuo pau ke tau ō ki ai pe ko e hā kuo pau ke tau fai, 'o ta'e fakatupu ai ha ongo'i mafatukituki. . . .

“'Oku 'i ai hatau ni'ihi he 'ikai ke tau fakatonutonu hotau kaungā'apí koe'uhí ko 'enau ngaahi tōnōnou, 'oku 'i ai pē ha'atau ngaahi vaivai ke ngāue'i. 'Oku 'i ai hatau ni'ihi 'oku 'ikai ke tau tu'u 'i ha fakamaau 'oku toe fefeka ange ka ko kitautolu pē, ko ha fakamaau 'oku fakafisi 'aupito ke tali ha faka'ilonga fiefia pea 'oku 'ikai tokanga ki he founa totonú. Me'amālié, he 'oku 'ofa 'a e 'Eikí 'iate kitautolu 'o laka ange 'i he'etau 'ofa 'iate kitautolú. . . .

“. . . Te tau lava 'o faka'atā 'a e tau'atāina ke fili 'a e ni'ihi kehé (kau ai 'etau fānaú *ki mu'a* pea tau toki fakafuofua'i hotau tu'unga fe'ungá. 'Oku meimei ko 'etau taukapo lelei tahá 'oku 'ikai fu'u 'aonga ia koe'uhí ko e tu'unga kovi taha 'a ha taha.” (i he Conference Report, Oct. 1976, 14–15; pe *Ensign*, Nov. 1976, 12–14).

- 'E founa fēfē ha tokoni atu 'a e fale'i ko 'ení ke ke fuatautau ho'o lavame'a ko e mātu'á?
- 'Oku tokoni fēfē 'eni ke mahino ai kiate koe ho'o mātu'á?
- 'E fēfē ha'ane tokoni'i koe 'i ho'o fetu'utaki mo e ngaahi mātu'a kehé?

Kole ki he kau akó ke nau fakamatala'i fakakongokonga lalahi 'a e tefito'i fakakaukau 'i he lēsoni ko 'ení.

FAKA'OSÍ

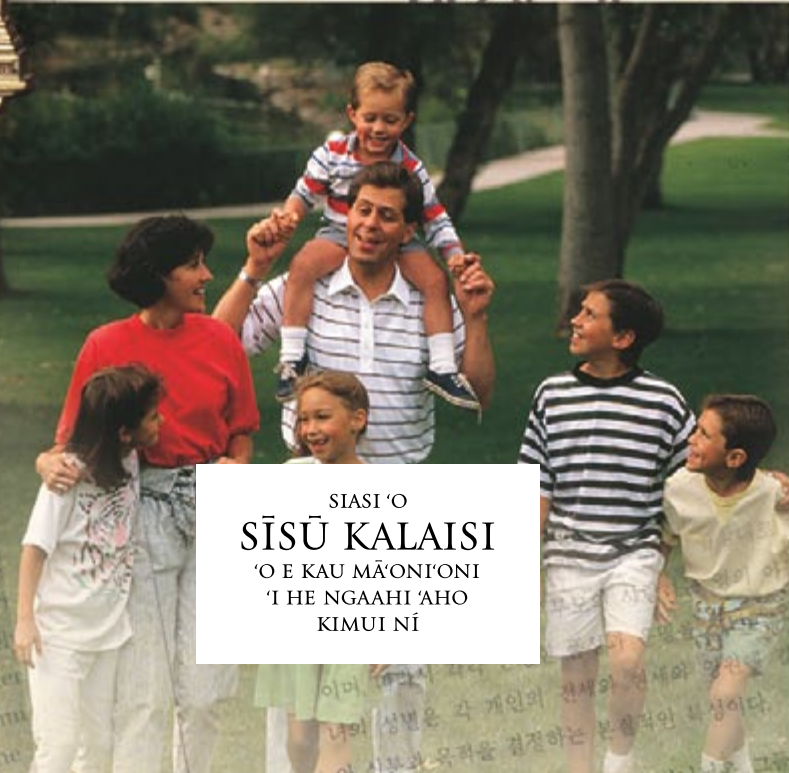
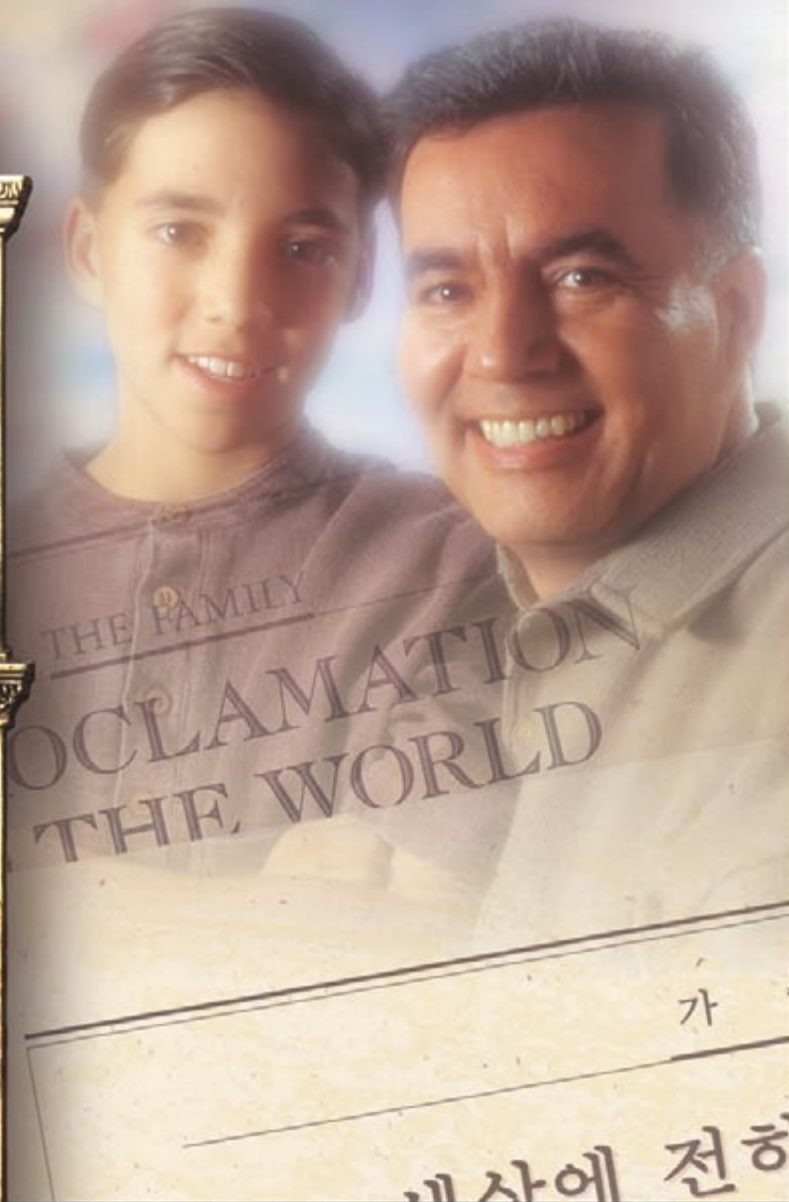
Vahevahe ange 'a e fakamatala na'e fai 'e Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoní:

“'E fakatokanga'i 'e he ngaahi husepāniti mo e ngaahi uaifi 'oku nau fe'ofa'akí ko e 'ofá mo e mateaki'i 'okú na fetaiaki. 'E 'omi 'e he 'ofa ko 'ení ha fa'ahinga lehilehi'i ki he tupulaki fakaeloto 'a e fānaú. 'Oku totonu ke hoko e mo'ui fakafāmilí ko ha taimi 'o e fiefia mo e nēkeneka 'e lava ke manatu ki ai 'a e fānaú ko ha ngaahi manatu mo ha ngaahi feohi fiefia.” (i he Conference Report, Oct. 1982, 85; pe *Ensign*, Nov. 1982, 59).

Hiki 'a e kupu'i lea pe fakamo'oni ko 'ení 'i he palakipoé:

“Vakai, ko e fānaú ko e tofi'a mei [he 'Eikí]” (Saame 127:3).

Fakamo'oni ko hono ma'u mo ohi hake 'o e fānaú 'i ha 'ātakai 'o e 'ofá ko ha faingamālie fakalangi ia. 'Oku tau hoko ko e kaungā ngāue mo e Tamai Hevaní 'i hono paotoloaki ki mu'a 'Ene fānau fakalaumālié.

SIASI 'O
SĪSŪ KALAISI
 'O E KAU MĀ'ONT'ONI
 'I HE NGAĀHI 'AHO
 KIMUI NĪ

TONGAN

35850 900